

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**İNŞACI KURAM ÇERÇEVESİNDE İRAN’IN “Şİİ HİLALİ”
OLUŞTURMA SÖYLEMİNİN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED HÜSEYİN ÇELİK

İSTANBUL-2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**İNŞACI KURAM ÇERÇEVESİNDE İRAN’IN “Şİİ HİLALİ”
OLUŞTURMA SÖYLEMİNİN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED HÜSEYİN ÇELİK

Danışman: Öğr. Gör. Dr. BİLGEHAN ALAGÖZ

İSTANBUL-2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi 508315003 no'lu Muhammed Hüseyin ÇELİK'in hazırladığı **"İnşacı Kuram Çerçevesinde İran'ın "Şii Hilali" Oluşturma Söyleminin İncelenmesi"** konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması ve sözlü sınavı Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin 16. maddesi uyarınca **26.06.2019** tarihinde saat **15.00**'da yapılmış sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin **...kabulü...** ne OYBİRLİĞİ/ OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Öğr. Gör. Dr. Bilgehan ALAGÖZ	Basarılı	
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ	Basarılı	
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ	Basarılı	

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun **04.07.2019** tarih ve **2019/16-01** sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları
Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN

-Tez Onayı 3 iş günü içinde ıslak imzalı 3 (üç) kopya halinde Enstitüye teslim edilmelidir.

ÖNSÖZ

Uzun ve zorlu bir sürecin sonunda nihayete erdirebildiğim bu çalışmada bilgi, birikim ve tecrübeleri ile bana yol gösteren Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü hocalarından danışmanım Sayın Dr. Bilgehan Alagöz hocama sonsuz şükranlarımı iletiyorum. Tez yazım süresi boyunca bana göstermiş olduğu ilgi, alaka ve sabır için ne kadar teşekkür etsem azdır. Gerek yaptığı yönlendirmeler gerekse verdiği tavsiyeler sayesinde akademik literatüre böylesine bir çalışma kazandırmama vesile olduğu için kendisine en derin saygı ve şükranlarımı sunuyorum.

Yüksek lisans eğitimi süresince bilgi ve birikimleriyle ufukumuzu açan Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü hocalarına ne kadar teşekkür etsem azdır. Lisans yıllarımdan bu yana Ortadoğu bölgesine ve halklarına olan ilgimi akademik alana yöneltmemi sağlayan ve bende büyük emekleri olan değerli hocam Selin M. Bölme'ye de ayrıca teşekkürlerimi iletirim.

Hayatımın her alanında olduğu gibi eğitim hayatım boyunca da sonsuz desteğini esirgemeyen saygıdeğer babam Faruk Çelik ve kıymetli annem Hatice Çelik'e bu vesile ile bir kez daha teşekkürlerimi iletiyorum. Son olarak her zaman olduğu gibi bu çalışma süresince de verdiği destek ve gösterdiği sabır için sevgili eşim Büşra Çelik'e sonsuz teşekkür ediyorum.

ÖZET

Soğuk Savaş sonrası yaşanan gelişmeler Uluslararası İlişkiler disiplini içerisinde yeni yaklaşımları ortaya çıkardı. Bu dönemde güç, piyasa ve kapasite gibi maddi unsurları ön plana çıkaran geleneksel kuramların aksine kimlik, norm ve kültür gibi sosyal unsurları ön plana çıkaran İnşacı Kuram, disipline yeni bir soluk kazandı. Yapı ve aktörlerin karşılıklı olarak birbirlerini inşa ettiğini savunan İnşacılar, özellikle kimlik kavramına büyük önem vermiştir. Bu bağlamda diğer kuramlar tarafından arka plana itilen kimlik-dış politika ilişkisi İnşacılar tarafından analiz birimi olarak ele alınmıştır. İnşacılar göre aktörler arasında yaşanan etkileşim neticesinde şekillenen kimlikler çıkarları; çıkarlar da dış politikayı oluşturmaktadır.

XX. yüzyılda İran'da Pehlevi Hanedanlığı ile başlayan ulus-devlet inşası ve bölgede etkin aktör olma arzusu, 1979'da yaşanan devrim ile eksen değiştirse de aynı şekilde devam etmiştir. Devrim sonrası dış politikada İslami devrimci ve revizyonist emellere sahip olan İran, bir müddet sonra bu politikasını terk etmek durumunda kaldı. Sert güce dayalı devletlerarası politikayı terk eden İran, yumuşak gücü ön plana çıkararak devlet altı gruplara yöneldi. Bu bağlamda Lübnan, Irak ve Yemen'deki Şii grupların iç ve dış politikada yükselişe geçmesi İran güdümünde Sünnî ülkeleri kuşatan bir Şii kuşak oluştuğuna yönelik iddiaların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu iddialara göre İran, bir Şii Hilali oluşturarak bölgeyi domine ederek nüfuz sahasını genişletmekteydi. Bu çalışma içerisinde Şii Hilali söyleminin ortaya çıkışı, mahiyeti ve kapsamı değerlendirilecektir. Bu bağlamda İran'ın bölgedeki Şii unsurlarla arasında yaşanan etkileşim, uluslararası politikada yaşanan değişim ve dönüşümlere karşı İran'ın geliştirdiği refleksler ile bölgesel ve küresel aktörlerin İran'a yönelik tutumları İnşacı Kuram çerçevesinde ele alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İran, Kimlik, Ortadoğu, Şii Hilali, İnşacı Kuram.

ABSTRACT

Developments experienced after the Cold War caused new approaches within IR discipline. On the contrary of traditional theories of IR which pay attention to material subjects like power, market and capacity, constructivist theory that highlights social subjects such as identities, norms, cultures gave a new breath to the discipline. Constructivists put an emphasis on the term of identity that defends that structure and agencies build each other bilaterally. In this context, identity-foreign policy relation which is undermined by other theories is taken as a unit of analysis by constructivists. According to constructivists, identities made by interaction among agencies shape interests and interests shape foreign policy.

In 20th century, Iran with Pahlavi Dynasty experiencing a nation state building process insisted on past desire of being a leading actor in the region. Despite of an axis shift in Iran's domestic and foreign policy after the Revolution in 1979, this attitude has been kept in the same way. Iran had revisionist and revolutionary aims in post-revolution foreign policy but he had to leave this policy soon after. Iran leaving interstates policy based on hard power preferred sub state groups with soft power. In this framework, Shia groups in Yemen, Lebanon and Iraq rallying in the state policies and foreign policy led to a discourse arguing that there is a Shia line guided by Iran in the region covering Sunni countries. According to these claims, with a Shia crescent Iran was dominating the region and enlarging his power area. In this research emergence, content and essence of the Shia crescent discourse will be evaluated. In this context, interaction between Iran and Shia groups in the region and Iran's reactions and moves toward changes in international politics as well as regional and global agencies' points of view about Iran will be taken and examined within constructivist theory frame.

Key Words: Iran, Identity, Middle East, Shia Crescent, Constructivist Theory.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN SİYASAL YAPISININ KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. Yeniden İnşa Edilen Dünya: İnşacı Kuram.....	9
1.2. Modern İran'da Kimlik Oluşumunun Tarihsel Arka Planı	18
1.3. İran İslam Cumhuriyeti'nde Kurumsal Yapı.....	27

İKİNCİ BÖLÜM

ŞİİLİĞİN SİYASALLAŞMASI

2.1. Şii Jeopolitiği	40
2.2. İran İslam Cumhuriyeti'nde Dini Söylemin Dış Politikaya Yansıması.....	52
2.3. İran'ın Şii Hilali İçerisinde Yer Alan Aktörler İle İlişkisi.....	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNŞACI KURAM ÇERÇEVESİNDE Şİİ HİLALİ SÖYLEMİ

3.1. İnşacı Kuram Çerçevesinde Şii Hilali Söyleminin İncelenmesi.....	95
3.2. Şii Hilali Söylemini Kısıtlayan Farklılıklar	104
3.3. Bölgesel Jeopolitiğin İnşacı Değerlendirmesi	119
SONUÇ	133
KAYNAKÇA	137

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AIOC	: Anglo Iranian Oil Company
AYEK	: Arap Yarımadası El Kaidesi
BAAS	: Arap Sosyalist Yeniden Doğuş Partisi
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BAC	: Birleşik Arap Cumhuriyeti
BM	: Birleşmiş Milletler
CIA	: Central Intelligence Agency
Çev.	: Çeviren
DAEŞ	: Irak ve Şam İslam Devleti
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
EIA	: Enerji Bilgi Ajansı
EMEL	: Lübnan Direniş Hareketi
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
HAMAS	: İslami Direniş Hareketi
İDMO	: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu
IYİK	: Irak Yüksek İslam Konseyi
KİK	: Körfez İşbirliği Konseyi
KDP	: Kürdistan Demokrat Partisi

- OPEC** : Petrol İhraç Eden Ülkeler
- SAVAK** : İnan İstihbarat Servisi
- SSCB** : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
- UDK** : Ulusal Devrim Konseyi

GİRİŞ

Ortadoğu'da stratejik bir konuma sahip olmasının yanı sıra zengin yer altı ve yer üstü kaynaklara sahip İran'ın bölgede etkinlik arayışı, dış politikasında süreklilik haline gelmiştir. Büyük bir medeniyetin bakiyesi kültüre ve kendine has dış politika anlayışı ile İran, çağlar boyunca bölgenin önde gelen aktörlerden biri olmuştur. İran, kıtalar ve kültürler arası geçiş noktasına sahip jeopolitik konumu yüzünden çok çeşitli bir etnik zenginliğe sahiptir. İran nüfusunun %54'ünü Farslar, %28'ini Azeriler, %8'ini Kürtler, %4'ünü Lorlar, %2'sini Beluciler, %2'sini Araplar geri kalanını ise diğer halklardan oluşturmaktadır. Resmi dil Farsça'nın yanı sıra Türk lehçeleri, Kürtçe, Lorca, Beluçça, Arapça vs. dillerde toplum içerisinde nüfusa oranla konuşulmaktadır.¹ Ülkenin resmi dili Farsça olsa da anayasada bölgesel dillerde yayın yapılabileceğini ve bunların okullarda Farsça ile birlikte öğretilabileceğine yönelik hükümler yer almaktadır. Aynı şekilde ülke içerisindeki azınlık statüsünde kalan halkların ana dilde eğitim ile kendi dillerinde yazılı veya görsel yayın yapabilme hakları anayasa ile garanti altına almıştır.² Ancak İran'da baskın olan unsur etnik yapıdan ziyade mezhebi/dini unsurlardır. Ülkenin %99'u Müslüman geri kalan %1'lik kısmı ise diğer din mensuplarından oluşmaktadır. Müslüman nüfusun %90-95'i Şii'ler geri kalan kısmı Sünnî'dir.³ İran Anayasası'nda Zerdüştlar, Museviler ve Hıristiyanlar (Asurîler, Keldaniler ve Ermeniler) resmen tanınmış dinsel azınlık grupları olarak kabul edilmiştir.⁴

İran, jeopolitik konumundan dolayı kadim dönemlerden bu yana Ortadoğu'nun kültürel, siyasal ve sosyal gelişiminde lokomotif rol oynamıştır. Bu açıdan İran dış politikasının şekillenmesinde ülkenin jeopolitik konumunun yadsınamaz etkisi bulunmaktadır. Kıtalar arası geçiş güzergâhında bulunmasının yanı sıra küresel enerji arzının büyük kısmını karşılayan zengin havzaların olduğu alanlara olan komşuluğu da İran dış politikası üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. İran'ın güneyden Basra Körfezi ve

¹ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım, 1997, ss. 6-8.

² İran Anayasası madde: 15. Bundan sonra İran Anayasası ile ilgili maddeler şu kaynak esas alınacaktır: *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*, Hüseyin Hâtemî (çev.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

³ <https://www.cia.gov/Library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (06.12.2018)

⁴ Anayasa madde: 13.

Umman Denizi ile kuzeyden ise Hazar Denizi ile kıyısı bulunmaktadır. İran'a komşu ülkeler sırasıyla, Azerbaycan, Irak, Ermenistan, Türkmenistan, Türkiye, Pakistan ve Afganistan'dır.⁵ İran sahip olduğu kıyıları hasebiyle deniz ulaşımı ve enerji sevkiyatında büyük avantajlara sahiptir. Özellikle Hürmüz Boğazı üzerinden yapılan enerji ticareti bölgesel ve küresel ticarete büyük katkı sağlamaktadır. Boğaz, Körfez ülkelerinin petrol ticaretinde kullandığı tek güzergâh olmasından dolayı hayati öneme sahiptir.⁶ EIA verilerine göre Hürmüz Boğazı, küresel petrol ticaretinde son yıllarda zirvede yerini korumaktadır.⁷ Yine aynı verilere göre, Körfez Ülkeleri tarafından üretilen petrolün yaklaşık %80'i Hürmüz Boğazı'ndan geçerek Çin, Japonya ve Hindistan gibi enerji talebi yüksek olan ülkelere sevk edilmektedir. Bu alanların bölgesel ve küresel enerji taşımacılığındaki önemi İran'ın jeopolitik önemini artırmaktadır. İran'ın küresel ve bölgesel enerji transfer bölgelerinin kesişim noktasında yer alması onu küresel ve bölgesel siyasetin etkin aktörlerinden biri kılmıştır. Bu özellikleri nedeniyle İran, tarih boyunca uluslararası rekabetin merkezinde bulunmuştur.

Çalışmanın ilk bölümünde İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasal yapısının kavramsal ve kuramsal çerçevesi incelenecektir. İlk çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan İnşacı kuramın ortaya çıkış süreci işlenecektir. Bu bağlamda ilk olarak Uluslararası İlişkiler disiplinin tarihsel gelişimine değindikten sonra sosyal bilimler içerisinde özerkliğini nasıl kazandığına değinilecektir. Daha sonra disiplin içerisindeki problemleri ve soruları anlamlandırılmak için Soğuk Savaş'ın bitimine dek ortaya atılan kuramlar ve birbirleri arasındaki ilişkiye bakılacaktır. Bu bağlamda disiplin içerisinde önemli bir yer tutan The Great Debates/Büyük Tartışmalar yaklaşımına değinilecektir. Disiplin içerisindeki kuramların şekillenmesine yol açan üç büyük tartışma işlenecektir.

Sovyetlerin dağılması ile birlikte Soğuk Savaş'ın sona ermesi klasik kuramlar tarafından bir öngörü olarak dile getirilmemişti. Bunun yanı sıra geleneksel kuramlar, Soğuk Savaş sonrası yaşanan gelişmeleri de analiz etmekte yetersiz kalmışlardır. Bundan dolayı Soğuk Savaş sonrası dönemi anlamlandırmak amacıyla yeni yaklaşımlar ortaya çıktı. Bu yeni dönem analizlerinde güç, piyasa, kapasite vb. maddi

⁵ Raymond Furon, *İran*, Galib Kemal Söylemezoğlu (çev.), İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943, s. 11.

⁶ İzzetullah İzzeti, *İran ve Bölge Jeopolitiği*, Hakkı Uygur (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2005, s. 115.

⁷ <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=4430> (05.12.2018)

olguların yerine “kimlik, kültür, değer vb.” gibi soyut unsurları odak noktasına alan yaklaşımlar ön plana çıktı. Çalışmamızın kuramsal altyapısını oluşturan “İnşacılık” da yeni dönemde ortaya çıkan bu yaklaşımlardan biridir. İnşacılık disiplin içerisindeki klasik kuramların eksik yönünü tamamlamakla kalmamış; uluslararası kamuoyunda yaşanan değişim-dönüşümleri anlamlandırmada yeni bir bakış açısı da sunmuştur. İnşacılara göre dış politikanın oluşumunda kimliklere büyük rol düşmektedir. İnşacılar intersubjektif bir düzlemde oluşan kimliğin, devletlerin çıkarlarını şekillendirdiğini savunmaktadırlar. Buna ek olarak bu çıkarların da dış politik meyilleri oluşturduğunu söylemektedirler. İnşacılar, devletlerin kendilerini tanımladıkları kimlikten hareketle öteki aktörleri tanımladıklarını söylemektedirler. Nitekim bu kimliklerden hareketle oluşturulan “ben” ve “öteki” ayrımı ikili ilişkilerin şekillenmesinde önemli rol oynayan tehdit-fırsat algılarını oluşturmaktadır. İnşa edilen kimlikler, dış politika ve stratejilerini oluşturan önde gelen unsurlardandır. Aynı zamanda devletlerarasında gerçekleşen bu inşa sürecinin karşılıklı ve sürekli olduğundan bahsetmektedirler.

90’lı yıllar ile birlikte inşacılık disiplin içerisindeki ana akım kuramlardan biri haline gelmiştir. “Nicholas Greenwood Onuf, Alexander Wendt, Emanuel Adler, Friedrich Kratochwil, John G. Ruggie ve Peter Katzenstein” gibi kuramcılar disiplinin içerisinde inşacılığın öne çıkmasında önemli rol oynamışlardır. Bahsi geçen teorisyenler arasında A. Wendt, kuramın gelişmesine ve popülerleşmesine büyük katkılarda bulundu. Alexander Wendt’in “Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics (Anarşi Devletler Ne Anlıyorsa Odur: Güç Politikalarının Sosyal İnşası)” adlı makalesi ile 1999’da yayınladığı “Social Theory of International Politics (Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi)” kitabı inşacı kuramın başucu eserleri arasında sayılmaktadır. Kimlik kavramını analizlerinin temeline oturtan Wendt’in fikirleri, bu çalışmanın ana odak noktasını oluşturacaktır. Bu bilgilerden hareketle birinci bölümde çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan “İnşacı Kuram” incelenecektir. İnşacı kuramın diğer kuramlardan farklılaştığı noktalar, temel önermeleri ve disipline kazandırdığı yeni soluk bu bölüm içerisinde tartışılacaktır. İnşacı kuram teorisyenlerinin görüşlerine yer verilirken bu kişilerin uluslararası sisteme dair değerlendirmeleri ve dış politika analizlerine bakılacaktır. Çalışmanın bütünlüğünü

sağlamak maksadıyla inşacılık bir kuram olmasının yanı sıra yaklaşım olarak da benimsenmiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmında ise Modern İran'da kimlik oluşumunun tarihsel arka planı, neden-sonuç ilişkisi kapsamında işlenecektir. Tez içerisinde alan çalışması olarak belirlenen İran'ın sosyal, siyasal ve kültürel yapısı bu kısımda ele alınacaktır. Bu bölümde tarih aralığı olarak Şah'a karşı ilk direniş hareketi olan Tütün Ayaklanması'ndan Şahlık rejimini sona erdiren 1979 Devrimi'ne kadar olan zaman seçilmiştir. Bu süreç içerisinde yaşanan dış müdahale ve işgaller, rejim ile halk arasında yaşanan mücadeleler ve ülke içerisinde gittikçe güçlenen muhalif gruplar kısa bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Daha sonra devrime sebep olan etkenler, devrimde rol alan aktörler ve devrim sürecine göz atılacaktır. Birinci bölümün son kısmında ise devrimle birlikte artık bir İslam Cumhuriyeti hüviyetine bürünen İran'ın kurumsal yapısı değerlendirmeye tabi tutulacaktır. İran anayasası ile belirlenen erk ve kurumların mahiyeti ile bu yapılar arasındaki etkileşime bakılacaktır. Kurumsal yapı ve karar alıcılar arasındaki ilişkilerin iç ve dış politikadaki yansımalarına değinilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Şii jeopolitiği ele alınacaktır. Öncelikle Şii jeopolitiği içerisinde yer alan unsurlara değinildikten sonra bölgedeki demografik dağılıma bakılacaktır. Daha sonra Şii jeopolitiği içerisinde yer alan başat unsurlardan olan İran'a odaklanacaktır. Bu aşamada, İran'ın ulusal kimliği içerisinde önemli bir yere sahip olan Şiilik incelenecektir. Devrimden sonra kurulan yeni rejimin meşruiyet dayanağını ve ideallerini oluşturan en önemli parametrelerin başında Şiilik gelmekteydi. Hem devrime hem de devrim sonrası oluşturulan dış politikaya rengini veren Şiiliğin ortaya çıkışı ve siyasallaşması tarihsel süreç içerisinde bu bölümde tartışılacaktır. Şiiliğin Safeviler eliyle yaşadığı dönüşümler ve İran'da yayılma aşamasında yaşananlara bakılacaktır. Son olarak imamet ve yönetim üzerinden yaşanan siyasal tartışmaları ve ulema tarafından getirilen çözüm önerileri değerlendirilecektir. Şiiliğin tarihsel değerlendirmesi ve siyasallaşma süreçleri incelendikten sonra bölgedeki Şii jeopolitiği irdelenecektir.

Devrim sonrası İran'ın Şii nitelikli devrimci bir karaktere bürünmesi ile bölgedeki Şii grupların faaliyetlerinin paralellik göstermesi Şii azınlığa sahip ülkeleri

tedirginliğe sevk etti. Nitekim İran'ın sahip olduğu İslami devrimci kimliği Şii jeopolitiği içerisinde manevra yapmasına olanak vermektedir. Devrimden öncede var olan “İran-Körfez kutuplaşması” devrimden sonra daha keskin sınırlara sahip oldu. ABD'nin Irak'a müdahalesi sonucunda Şiilerin ülkedeki en etkin güç haline gelmesi, İsrail'e karşı büyük bir direniş gösteren Hizbullah'ın bölgesel bir aktöre evrilmesi ve son olarak XXI. yüzyılın başından itibaren Yemen'de Husilerin faaliyetlerini artırması bölgede bir Şii uyanışının gerçekleştiğine yönelik iddialara neden oldu. İran'ın bu gelişmelere kayıtsız kalmayarak kendi jeopolitiğini genişletme çabaları mezhep endeksli bir politikayla bölgeyi domine etmeye çalıştığına yönelik iddiaları güçlendirdi. İran'ın bölgedeki Şii gruplar ile kurduğu ilişkiler, bölgede İran güdümünde bir Şii kuşak oluşturduğuna yönelik bir inanışın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölgedeki Şii grupların faaliyetleri başta Körfez olmak üzere bölgedeki bazı aktörlerin tehdit algılama mekanizmasını harekete geçirdi. Bu algının dış politikaya yansımaları olan “Şii Hilali” söylemi ortaya çıktı. İddialara göre İran, bir Şii Hilali oluşturarak Sünnî ülkeleri kuşatıp bölgeyi domine etmeyi amaçlamaktaydı. Bölgedeki Şii grupların kendi ülkelerinden çok İran'a meyletmeleri ise böylesine bir kuşağın oluşumuna hizmet etmekteydi. İlk olarak Ürdün Kralı Abdullah tarafından dile getirilen İran'ın “Şii Hilali” oluşturma söylemi daha sonra diğer aktörler tarafından da sıklıkla dile getirilmeye başlandı. İranlı yöneticiler tarafından sert bir dille kesinkes reddedilen bu iddialar bir mühlet bölgesel politika analizlerinde önemli bir yer tutmuştur. Arap Baharı ile birlikte Suriye, Irak ve Yemen'de yaşanan gelişmeler Şii Hilali söylemlerini yeniden gündeme getirmiştir.

Bölümün ikinci kısmında ise Şiiliği resmi mezhep haline getiren İran'da, dini söylemlerin dış politikadaki yansımalarına bakılacaktır. 1979'da gerçekleşen devrim sonrasında “İslam Cumhuriyeti” haline gelen İran'da iç ve dış politika İslami ilke ve hassasiyetlere göre yeniden inşa edildi. Yeni bir kimlik inşası sürecine giren İran'da “din” dış politika oluşturma aşamasında önemli bir yere sahip olmuştur. Humeyni'nin devrim öncesi ve sonrası süreçte sıklıkla değindiği İslami nizam tesis etme gayesi İran'ın yeni rejiminin de ana hatlarını oluşturmuştur. Humeyni'ye göre son yüzyıllarda başta İran olmak üzere İslam ülkelerinin Batılılar karşısında aldığı yenilgilerin ancak bir öze dönüş ile sona ereceğini belirtmiştir. İslami devrimin yalnız İran ile sınırlandırmayarak dünyadaki Müslümanlara ait olduğunu belirtmiştir. Nitekim devrim

sonrası oluşturulan anayasa, bu ilkelere göre oluşturulmuştur. Anayasada Müslümanların etnik kimliklerinden bağımsız tek bir ümmet/millet olduğuna dair ifadelere yer verilmiştir. Bu bağlamda İran İslam Cumhuriyeti'nin temel misyonu olarak İslam ülkelerinin sosyal ve siyasal birliğini sağlamak olarak belirlenmiştir.⁸ Bölüm içerisinde de bu düstur çerçevesinde şekillenen dini hassasiyetlerin İran dış politikasındaki yansımalarına değinilecektir. Yine hakeza bölge ülkelerinden farklı bir etnik yapıya sahip olan İran'ın bölgesel etkinlik sahasını genişletmek maksadıyla dini bir meşruiyet ve kabul aracı olarak kullandığı işlenecektir. Gerek bölgenin sahip olduğu kozmopolit yapı gerekse de tarihsel bir geçmişe sahip olunan Arap-Fars mücadelesinin bölge siyasetinde de varlığını halen sürdürmesi, İran'ın etnik politikalarından uzak durmasına neden olmuştur.

İkinci bölümün sonunda ise İran ile Şii Hilali kapsamında anılan aktörler ile olan ilişkisi işlenecektir. Bu bağlamda sırasıyla Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen içerisindeki Şii unsurlara değinilecektir. XX. yüzyılda yaşanan dünya savaşları sonrasında küresel siyasette olduğu gibi bölge siyasetinde de önemli kırılmalar yaşandı. Bölge ülkelerinin uzun yıllar boyunca himayesi altında yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması bölgede yeni bir dönemi başlattı. Bu ülkelerin kimisi görece bağımsızlığını kazanırken kimisi de Fransız ve İngiliz idaresi altına girdi. Kısa süre sonra manda yönetimleri altında yaşanan hoşnutsuzluk neticesinde bölgede bir milli uyanış başladı. Bu dönemden sonra bölgede yükselişe geçen Arap milliyetçiliğinin seyri ve bahsi geçen ülkeler nezdinde ki karşılığına bölüm içerisinde değinilecektir. İsrail'in kurulmasının yarattığı itici etki ile ortaya çıkan "Filistin Meselesi" ve bölge siyasetinde yarattığı etki tartışılacaktır. Daha sonra bu süreç içerisinde bölgede bulunan Şiiilerin sosyal ve politik durumlarına bakılacak ve buldukları ülkelerdeki konumları incelenecektir. Son olarak da bölgesel ve küresel konjonktürde yaşanan değişimler karşısında Şii unsurların tutum ve davranışları, bölge siyasetine etkileri ve İran ile münasebetleri sosyo-politik açıdan ele alınacaktır. İnşacı yaklaşım ile değişen kimlikler ve yapılar çerçevesinde İran ile Şii Hilali kapsamında yer alan aktörlerin ilişkileri işlenecektir.

⁸ İran anayasası giriş metni

Çalışmanın üçüncü bölümünde, “Şii Hilali” söylemi İnşacı kuram çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulacaktır. İlk olarak “Şii Hilali” söylemi inşacı perspektifle ele alınıp değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bu söylemin mahiyeti ve etki sahası bir sorunsal olarak ele alınarak bölge reel politiğindeki karşılığına bakılacaktır. Daha sonra bölüm içerisinde Şii Hilali söylemini kısıtlayan farklılıklar incelenecektir. Şiiliğin farklı ülkelerdeki tezahürü, milliyetçiliğin mezhepler üzerindeki etkisi ve bölgesel rekabetin hangi araçlarla sürdürüldüğü işlenecektir. Bu farklılıkların İran dış politikasında yarattığı açmazlara değinilecektir. Sonuç bölümünde, çalışma kapsamında varılan sonuçlara değinilerek Şii Hilali söyleminin İnşacı kuram açısından bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

Bu çalışmanın ilerleyen kısımlarında kültür ve kimlik gibi İnşacı kuram içerisinde yer alan analiz birimleri, çalışmanın kuramsal çerçevesinin omurgasını oluşturacaktır. Çalışma içerisinde İran dış politikası ile uluslararası aktörlerin İran’a bakış açısı, İnşacı kuram içerisinde değinilen hususlar ile ilintili olarak sorunsallaştırılacaktır. Bu bağlamda aşağıda sorulan sorulara İnşacı kuram kapsamında cevaplar aranacaktır:

- İran İslam Cumhuriyeti’ne rengini ve dinamizmini veren Şiilik nasıl ortaya çıkmıştır? Şîa’nın siyasallaşma süreci hangi etmenler çevresinde olmuştur? Büyük bir çoğunluğu Sünnî olan İran, nasıl olur da Şiileşmiştir?

- Şiiliğin İran içerisinde hayat bulmasında ulusal Fars kimliğinin etkisi ne düzeydedir?

- İran toplumunda kolektif bilinç oluşumunda ulemanın rolü ne seviyededir?

- İslam Devrimine yol açan iç ve dış etmenler nelerdir?

- Devrimden sonra tesis edilen yeni kimliğin İran dış politikasına etkileri neler olmuştur?
- Bölgedeki aktörlerin tehdit algılama mekanizmalarını harekete geçiren faktörler nelerdir?
- Aktör ve yapı arasındaki karşılıklı inşa ve etkileşiminin İran dış politikası üzerindeki yansıması nasıl gerçekleşmiştir?
- Humeyni sonrası dönemde İran dış politikasının seyri ne olmuştur?
- Bölgede yaşanan gelişmelerde kimlik unsuru, tehdit ve fırsat dikotomisinde hangi seviyededir?
- Bölgesel ve küresel aktörlerin İran'a karşı bakış açısını İnşacı kuram açısından değerlendirildiğinde karşımıza ne çıkmaktadır?
- Bölgesel aktörler arasında yaşanan mücadele iddia edildiği gibi mezhepsel saiklerden mi kaynaklanmaktadır?
- Şii Hilali söyleminin mahiyeti ve kapsamı nedir?
- Bölgede Şii gruplar ile İran arasındaki ilişkiler hangi kıstaslara göre şekillenmiştir? Bu ilişkiler ortak bir kimlik kaygısıyla mı yoksa ortak çıkar ve güvenlik kaygıları nedeniyle mi geliştirildi?
- Şii Hilali söyleminin bölgenin reel politiğindeki karşılığı nedir?

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN SİYASAL YAPISININ KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. Yeniden İnşa Edilen Dünya: İnşacı Kuram

Devletler ve diğer uluslararası aktörlerin birbirleriyle olan münasebetlerini inceleyen çalışma disiplinine “Uluslararası İlişkiler” denmektedir.⁹ Uluslararası ilişkiler disiplini XX. yüzyılda yaşanan gelişmeler neticesinde sosyal bilimler alanında popüler hale gelmiş ve kurumsallaşmıştır. Disiplin her ne kadar XX. yüzyıldan sonra sosyal bilimler arasında popüler hale gelmiş olsa da geçmişi daha eskiye uzanmaktadır. Disipline ilişkin yazın incelendiğinde hem mahiyeti hem de sonucu itibariyle “1648 Westphalia Antlaşması” milat alınır. Bu tarihin net bir milat olarak alınmasının nedeni, disiplinin amili/öznesi olan “devletler” ile yapısı olan “uluslararası sistem”in bu süreçten sonra ortaya çıkmasıdır. XVI. yüzyıldan sonra Avrupa’da yaşanan değişimler neticesinde ortaya çıkan ulus devletlerin doğuşu modern manada uluslararası ilişkiler disiplinin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu kurulan devletlerarasındaki ilişkileri düzenlemek için de belirli değer ve normlara dayalı bir uluslararası sistem oluşturuldu.¹⁰

Uluslararası İlişkiler disiplinin gelişim süreci incelendiğinde ise XX. yüzyıla kadar sosyal bilimler içerisinde diğer disiplinlere bağlı varlık gösterdiği görülmektedir. Bunun temel nedeni disipline ilişkin konuların farklı disiplinler altında işlenmesidir. Disiplini ilgilendiren konular çoğunlukla “hukuk, siyaset bilimi ve tarih” gibi disiplinler tarafından ele alınmaktaydı. Disiplinin geri planda kalmasının bir diğer nedeni ise kamuoyunda pek rağbet görmemesidir. Çünkü o dönemlerde Uluslararası ilişkiler içerisinde bahsedilen olgular, sadece saraylarla kısıtlı kalan devlet liderlerinin

⁹ Mustafa Aydın, “Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 51, Say: 1, 1996, s. 72.

¹⁰ A. Nuri Yurdusev, “‘Uluslararası İlişkiler’ Öncesi”, Atila Eralp (der.), *Devlet, Sistem ve Kimlik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 11. Baskı, 2009, s. 18.

aralarındaki rekabet ve ilişkilerden ibaretti. XX. yüzyıla gelindiğinde uluslararası sistemde yaşanan kırılmalar aktörler arası ilişkileri anlamlandırmayı zorlaştırdı. Bu durum birim ile yapı arasında tesis edilen ilişkilerin analizini güçleştirdi. Sistemin içerisine düştüğü bu karmaşanın çözümlenmesi için I. Dünya Savaşı'nın itici etkisiyle Uluslararası ilişkiler disiplini ön plana çıktı.¹¹ Daha önceden benzeri yaşanmamış olan böylesine bir felaketin tekrarının önlenmesi ve barışın korunmasına dair çalışmalar disiplinin gelişiminde önemli rol oynadı. XX. yüzyılın başında yaptığı atılım sonucunda sosyal bilimler içerisinde kendine ait özerkliğe kavuşan Uluslararası İlişkiler, her ne kadar diğer disiplinlere kıyasla yeni olsa da gittikçe popüler hale geldi. Son yüzyılda yaşanan değişim ve dönüşümler neticesinde Uluslararası İlişkiler, sosyal bilimler içerisinde nüfuz alanı geniş bir disiplin haline geldi. Bu nüfuz alanı siyasal alanla kısıtlı kalmayarak faaliyet sahası sosyal, ekonomik ve kültürel alanları da kapsayan geniş bir yelpazeye sahip oldu.

Uluslararası ilişkiler¹², genel olarak aktörleri merkezine alarak cereyan eden olayları neden-sonuç ilişkisi kapsamında açıklamaya çalışan bir bilim dalıdır. Ancak çeşitli faktörlerin devreye girmesi kimi zaman bu süreci zorlaştırmaktadır. Savaş sonrası dönemde geçmişteki acı tecrübelerin tekrardan yaşanmasını engelleyip “barışı koruma gayesi”, disiplinin kurumsallaşmasının yolunu açtı.¹³ I. Dünya Savaşı, Uluslararası ilişkilerin sosyal bilimler içerisinde özerklik kazanmasını sağladı.¹⁴ Böylelikle disiplin içerisinde kendine ait bir kavram örgüsü ve terminoloji ortaya çıktı.¹⁵

Bilindiği üzere doğa bilimlerinde kullanılan ampirik yöntemler ve değişmez sabitlerin sosyal bilimlerde karşılığı bulunmamaktadır. Bu yüzden disipline ait olguları anlamlandırmak için ortaya konulan yaklaşımlar, bir müddet sonra değişen koşullar karşısında yetersiz kaldılar. Bu nedenle disiplin içerisinde birbirinin peşi sıra yeni

¹¹ Uluslararası ilişkiler disiplinine ait ilk kitaplar hemen savaşın akabinde yayınlanmaya başladı. Yine aynı şekilde akademik çalışmalar yapmak için 1919'da dünyadaki ilk Uluslararası İlişkiler Kürsüsü Birleşik Krallıkta kuruldu. Yurdusev, a.g.m., ss. 22-23.

¹² İlk harfleri büyük harflerle yazılan “Uluslararası İlişkiler” sosyal bilimlere ait bir disiplini karşılarken; ilk harfleri küçük yazılan “uluslararası ilişkiler” ise devletler arası kurulan münasebetleri açıklamak için kullanılmaktadır.

¹³ Scott Burchill ve Andrew Linklater, “Giriş”, Scott Burchill vd., *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Muhammed Ağcan ve Ali Aslan (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 5. Edisyon, 2. Basım, 2015, ss. 19-20.

¹⁴ Frederick Dunn, “The Scope of International Relations”, *World Politics*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1948, s. 145.

¹⁵ Emre Ozan, “Birinci Dünya Savaşı ve Uluslararası İlişkiler Disiplininin Doğuşu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Bakış*, Cilt: 7, Sayı: 14, Yaz 2014, s. 211.

kuramlar ortaya çıktı. Böylelikle akademik yazın içerisinde bir karmaşa durumu hâsıl oldu. Bu durum disipline ait temel dinamiklerin neler olduğu ve hangi saikler çevresinde ortaya çıktığını açıklamaya yönelik bazı çabaları beraberinde getirdi.¹⁶ Bundan dolayı disiplin içerisindeki çalışmalar çeşitli açılardan sınıflandırılmalarına tabi tutuldu. Birden fazla perspektif ve odak noktası baz alınarak gerçekleştirilen bu sınıflandırmalara disiplin içerisinde “Büyük Tartışmalar (The Great Debates)” adı verildi.¹⁷ Bu yaklaşıma göre uluslararası ilişkiler kuramları, süreç içerisinde yaşanan “üç büyük tartışma” çerçevesinde şekillendi.

“Birinci Tartışma”, I. Dünya Savaşı akabinde yaşanan ve ana odak noktası çatışma ve barışın tesisi olan “idealizm-realizm” rekabeti çerçevesinde gerçekleşti.¹⁸ İdealizm uluslararası mekanizmalar ve barışın tesisini merkez alırken; Realizm ise uluslararası sistemi anarşik bir yapı olarak kabul edip gücü ön plana çıkaran bir anlayışı benimsemiştir. Ancak her ne kadar disiplinin gelişimi için önemli katkılarda bulunmuş olsa da II. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi, İdealizm’e dair savları geçersiz kıldı.¹⁹ Böylelikle realizmin idealizm karşısında daha baskın hale gelmesi ile birinci büyük tartışma sona erdi.²⁰

1960’lı yıllara gelindiğinde disiplin içerisinde “İkinci Tartışma” yaşanmaya başladı. Bu sefer tartışma konusu teorik prensipler yerine disiplinin bilimsel durumuydu.²¹ O dönem bazı teorisyenler tarafından, sosyal bilimler arasında yükselişe geçen davranışsalci metodun uluslararası ilişkiler disiplininde de kullanılabileceği savunulmaktaydı. Davranışsalci olarak anılan bu kişiler, pozitif bilimlerde önemli bir yere sahip olan ampirik(deneysel) yöntemlerin uluslararası ilişkiler disiplinine

¹⁶ Burchill ve Linlater, a.g.m., ss. 25-27.

¹⁷ Uluslararası ilişkiler kuramlarını büyük tartışmalar çerçevesinde açıklayan bir eser için bkz. Rainer Baumann, Peter Mayer ve Bernhard Zangl (ed.), *International Relations: The Great Debates*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2011.

¹⁸ Stefano Guzzini, *Realism in International Relations and International Political Economy: The Continuing Story of a Death Foretold*, Newyork: Routledge, 1998, s. 16.

¹⁹ Davut Ateş, *Uluslararası Politika Nedir? Dünyayı Anlamak ve Anlatmak*, Bursa: Dora Yayınları, 2013, s. 62.

²⁰ Cameron G. Thies, “Myth, half-truth, reality, or strategy? Managing disciplinary identity and the origins of the first great debate”, Brian Schmidt (ed.), *International Relations And The First Great Debate*, Newyork: Routledge, 2012, s. 128.

²¹ Guzzini, a.g.e., s. 32.

uyarlanabileceğini iddia etmekteydiler.²² Hatta iddialarını bir adım ileri taşıyarak Realizmi ampirik olmayan varsayımlara dayalı olduğu için bilim dışılıkla suçlamaktaydılar. Metodoloji üzerine gerçekleşen bu tartışma nihayetinde disiplin içerisinde pozitivism ve nicelliğin kabulüyle sona erdi.²³

“Üçüncü Tartışma” ise disiplin içerisinde 80’ler sonrası başlayan ve Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile zirve yapan pozitivistlere yönelik eleştiriler sonucunda ortaya çıktı. Bu tartışma, ampirik yöntemlere dayalı bilgi edinimini savunanlar pozitivistler ile bilginin ediniminde tamamen ampirik yönetime bağlı olmayı eleştiren post-pozitivistler arasında yaşandı.²⁴ Tartışmanın odak noktası ikinci tartışmanın aksine metodolojiden ziyade epistemolojik kaygılardı. Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile birlikte uluslararası sistemde kırılmalar görülmeye başlandı. Bu değişimin yaşanmasında iki kutuplu dünyanın sona ermesi ile ortaya çıkan sosyal ve siyasal faktörlere dayalı çok yapıli yeni düzenin anlamlandırılmaya çalışılması etkili oldu. Bu durum ana akım kuramların sorgulanmasına neden oldu. Bundan dolayı disiplin içerisinde ortak noktası anti-pozitivism olan alternatif bakış açıları ortaya çıktı. Bu yaklaşımlar, disiplin içerisinde bir öz eleştiri ve değerlendirme yaşanmasına neden oldu. Tüm bu yaklaşımların amacı disipline hakim olan geleneksel kuramların açıklayamadığı boşlukları doldurabilmektir. Böylelikle uluslararası sistemde yaşanan değişim ve dönüşümler anlamlandırabilecekti.

Devletlerarası ilişkiler tarihsel olarak incelendiğinde uluslararası mücadelenin dört safhadan oluştuğu görülmektedir.²⁵ İlk safha Westphalia Barışı ile ortaya çıkan uluslararası sistem çerçevesinde şekillendi. Bu aşamada çatışmanın taraftarları “mutlakiyetçi monarklar” ile “meşrutiyetçi monarklar” oldu. Daha sonra Fransız İhtilali’nin gerçekleşmesi ile mücadelede ikinci safhaya geçildi. Bu dönemle birlikte çatışmanın tarafları artık prensler, krallar, sultanlar gibi monarklar değil ortak bir tarihi bağa ve ülkeye sahip “milletler” oldu. Fransız İhtilali sonucunda dünyanın dört bir

²² Morton A. Kaplan, “The New Great Debate: Traditionalism vs. Science in International Relations”, *World Politics*, Cilt: 19, Sayı: 1, Kasım 1966, ss. 1-20.

²³ Guzzini, a.g.e., s. 48.

²⁴ Yosef Lapid, “The Third Debate: On the Prospects of International Theory in a Post-Positivist Era”, *International Studies Quarterly*, Cilt: 33, Sayı: 3, 1989, ss. 235-254.

²⁵ Bu tasnif Samuel P. Huntington’un “Medeniyetler Çatışması mı?” adlı makalesinin girişindeki tasniften esinlenilerek oluşturulmuştur. Samuel P. Huntington, “The Clash of Civilizations?”, *Foreign Affairs*, Cilt: 72, Sayı: 3, Yaz 1993, ss. 22-49.

yanına yayılan “milliyetçilik”, döneme halim olan çatışmaların ana rengini oluşturdu. Nihayetinde bu milletler arasında yaşanan mücadele daha önce benzerinin görülmediği bir dünya savaşının yaşanmasına neden oldu. I. Dünya Savaşı ile birlikte bu ikinci safha da sona erdi. Üçüncü safha, 1917’de yaşanan Bolşevik Devrimi ve uluslararası kamuoyundaki yankıları çerçevesinde şekillendi. Bu dönemden itibaren uluslararası mücadele, milletler yerine “ideolojiler” arasında yaşanmaya başladı. II. Dünya Savaşı’na kadar bu mücadele Komünizm, Faşizm, Nazizm ve Liberalizm taraftarları arasında yaşandı. Savaş sonrası Faşizm ve Nazizm’in yenilgiye uğraması ile birlikte yeni bir dünya düzeni ortaya çıktı. Bu döneme rengini veren ideolojiler “Komünizm” ile “Liberal Demokrasi” oldu.²⁶ Komünist kutbun başında SSCB; liberal kutbun başında ise ABD bulunmaktaydı. Bu iki kutup arasında yaşanan mücadele “Soğuk Savaş” olarak adlandırıldı. SSCB’nin dağılıp Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte üçüncü safha da sona erdi. Liberal demokrasinin bu mücadeleden galip çıkması Fukuyama gibi teorisyenler tarafından “tarihin sonu” olarak nitelendirildi.²⁷

Soğuk Savaş sonrası gerçekleşen etnik, dini ve kültürel çatışmalar ana akım kuramların sorgulanmasına neden oldu.²⁸ Disipline hakim olan ana akım kuramlar, yeni dönemde yaşanan değişim ve dönüşümleri açıklamakta yetersiz kalmaktaydılar. Bunun temel nedeni, bahsi geçen kuramların materyalist ve bireysel odaklı bakış açısıydı.²⁹ Bu durum disiplin içerisinde yeni arayışlara neden oldu. Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile uluslararası sistem çift kutuplu yapıdan parçalı-çoğulcu bir yapıya büründü. Realistler tarafından tanımlanan anarşik sistem içerisindeki güce dayalı klasik güvenlik algısı³⁰,

²⁶ XX. yüzyılda uluslararası kamuoyunu ve ardı sıra uluslararası ilişkileri şekillendiren ideolojiler ve bu ideolojiler arasındaki rekabetin cisimleşmiş hali olan “Soğuk Savaş” dönemi ve gerçekleşen siyasi olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eric J. Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılikler Çağı*, Yavuz Adoğan (çev.), İstanbul: Everest Yayınları, 11. Baskı, 2018.

²⁷ Fukuyama’ya göre Liberalizm’in Komünizm/Marksizm’e karşı kazandığı zafer kalıcı ve mutlak bir zaferdir. Ona göre Soğuk Savaş sonrası tesis edilecek yeni düzenin kültürel, sosyal ve siyasi kodu Liberalizm’in ilkeleri çevresinde şekillenecektir. Bundan dolayı başka bir kurama, yaklaşıma ve arayışa gerek olmayacaktır. Ayrıntılı olarak bkz. Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Zülfü Dicleli (çev.), İstanbul: Profil Kitap, 6. Baskı, 2016.

²⁸ Soğuk Savaş’ın sona ermesinin verdiği etki ile dağılan Yugoslavya’da yaşanan krizler, etnik/ulusal çatışmalar gibi sosyal içerikli çatışmaların ilk kez BM gündemine taşınmasına sebebiyet verdi. Bosna özelinde artışa geçen etnik çatışmaları önlemek amacıyla 1992’de BMGK kararı bir uzmanlar komisyonu kuruldu. Komisyonun üzerinde çalıştığı alanlardan bazıları şunlardır: Bosna Hersek, Kosova, Ruanda, Kıbrıs, Kafkaslar, Burundi, Afganistan, Angola, Dağlık-Karabağ. İlgili karar için bkz. <http://undocs.org/S/INF/48>

²⁹ Alexander Wendt, *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, 1999, s. 4

³⁰ Oktay F. Tanrısever, “Güvenlik”, Atilla Eralp (der.), *Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. ss. 116-117.

SSCB ve Yugoslavya'nın dağılması ile ortaya çıkan kriz ve çatışmaları açıklamakta yetersiz kaldı. Nitekim bu örnekler göstermiştir ki güvenlik salt maddi unsurlara bağımlı olgulardan ziyade kimlik, önyargı ve değerleri de içeren komplike bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı inşacılar güvenlik olgusunu, sosyal gerçekliklere dayalı bir yaklaşımla yeniden ele almışlardır. Bunu yaparken de realizmin tanımlandığı şekliyle maddi unsurlara dayalı bir güvenlik anlayışını ikinci plana iterek kimlik merkezli bir güvenlik anlayışını benimsediler.

Çatışma çözümlerinde kimlik/kültür gibi sosyal olguları odak noktasına alan *İnşacı Kuram*, disiplin içerisinde öne çıktı.³¹ İnşacı kuram kimlik, kültür ve norm gibi sosyal gerçeklikleri analiz birimi olarak öne çıkardı. Bu durum disipline yeni bir soluk kazandırdı. Disiplin içerisindeki değişmez varsayımlara sahip ana akım kuramlardan (realizm, idealizm/liberalizm, bunların yeni yorumları) farklı olarak İnşacı kuram, olguların sürekli inşa (constructive) halinde olduğunu savunmaktadır. İnşacı kuramın teori ya da yaklaşım olduğuna dair farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Kimilerine göre İnşacılık bir teoriden ziyade yaklaşımdan ibarettir.³² Kimi kuramcılara göre de sosyal bir teori olmasının yanı sıra “pozitivizm ile postpozitivizm” arasında bir konumdadır.³³

Onuf 1989'da yazmış olduğu “World of Our Making” adlı eserinde disiplin içerisinde ilk kez *İnşa* kavramı kullanıldı.³⁴ İnşacı kurama çok sayıda teorisyen katkıda bulunmuş olsa da Alexander Wendt'in yeri ayrı olmuştur.³⁵ Bu kişiler içerisinde yer

³¹ İnşacı kuram, diğer kuramlara ait genel-geçer kavramların çoğunu değerlendirmeye alıp farklı perspektiflerden bir inşa sürecini girişmiştir. Bu durum kuram içerisinde birden fazla yaklaşım ortaya çıkarmıştır. Ancak çalışmamızın muhteviyatı ve kapasitesi göz önüne alındığı zaman hepsinin ele alınıp değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir. Bu yüzden çalışmamızla alakalı olarak İnşacı kuram içerisinde yer alan “Sosyal İnşacılık/İnşacılık” yaklaşımı işlenecektir.

³² Ted Hopf, “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”, *International Security*, Cilt: 23, Sayı: 1, Yaz 1998, s. 196.

³³ Emanuel Adler, “Seizing the Middle Ground Constructivism in World Politics”, *European Journal of International Relations*, Eylül 1997, ss. 312-323.

³⁴ Nicholas G. Onuf, *World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*, Columbia University Press, Newyork, 1989.

³⁵ İnşacı kuram bünyesindeki çok sayıdaki teorisyen disiplinin gelişimine dahil çalışmalarda bulunmuştur. Başlıca inşacı teorisyenler şunlardır: John Ruggie, Richard Ashley, Friedrich Kratochwill ve Alexander Wendt'tir. Ruggie analiz birimi olarak “egemenlik” kavramına önem vermiştir. Ashley ise ontolojik olarak “bireyciliği” teorisinin merkezine almıştır. Kratochwill ise normları ele alarak “düzenleyici kurallar” ile “kurucu kurallar” kategorizasyonunu oluşturmuştur. Bahsi geçen diğer teorisyenlerin başlıca çalışmaları için bkz. Richard Ashley, “The Poverty of Neorealism”, *International Organization*, Cilt: 38, Sayı: 2, Bahar 1984, ss. 225-286. Friedrich Kratochwill

alan A. Wendt'i başka bir tarafa ayırmamız gerekmektedir. Kimlik kavramına atfettiği değer ile neo-realistler gibi devleti özne olarak kabul etmesi nedeniyle Wendt diğer kuramcılardan ayrılmaktadır. Gerek eski kuramlar içerisinde geniş yer tutan güç, güvenlik ve anarşi gibi kavramları yeniden inşa ederek getirdiği çözümler gerekse de kimlik gibi sosyal unsurlara atfettiği değerden dolayı çalışma içerisinde A. Wendt'in görüşleri diğer kuramcılarının görüşlerine kıyasla daha ön plana çıkacaktır. İnşacı kuramın disiplin içerisinde popüler hale gelmesini sağlayan Alexander Wendt olmuştur. İnşacılar disiplin içerisindeki diğer kuramlar tarafından göz ardı edildiğini iddia ettikleri "kimlik, kültür, değer, önyargı, niyet vb." soyut unsurlara büyük önem verip görüşlerini bu olgular etrafında şekillendirmişlerdir. İnşacılar uluslararası ilişkilerde yaşanan çatışmaları ve değişim/dönüşümleri açıklarken "güç, kapasite, piyasa vb." gibi maddi unsurlar yerine "kimlik, kültür, niyet, değer, önyargı, algı, fikir" gibi sosyal unsurları analiz düzeyi olarak ele almaktadırlar. Bundan dolayı inşacılar, devletlerin "sosyal bir varlık"; uluslararası ilişkilerin ise "sosyal bir alan" olduğunu kabul etmektedirler.³⁶ İnşacı kuram, disiplin içerisinde büyük yankı uyandırdı. Ve pek çoklarına göre disiplin içerisinde realizm ve idealizmle birlikte en etkili üç kuramdan biri haline geldi.³⁷

İnşacılar göre aktör ve yapılar karşılıklı bir halde inşa içerisindedirler.³⁸ Normatif olgular kimlikleri oluştururken kimlikler de çıkarları şekillendirmektedir. İnşacılar göre devletlerin dış politikasını belirleyen temel unsurların başında kimlikler gelmektedir. Değişken bir yapıya sahip olan kimlikler de devletlerarası ilişkilerin belirlenmesinde önemle rol oynamaktadır. Bundan dolayı devletlerarası ilişkiler kimi zaman çatışma kimi zaman da uzlaşma şeklinde gerçekleşmektedir. Wendt'e göre devletlerin sahip oldukları kimlikler, karşı tarafın tehdit algılama mekanizmasını harekete geçiren temel unsurlardandır. Wendt bu iddiasını şu örnekle vurgulamıştır: "ABD için İngiltere'nin sahip olduğu 500 nükleer silah, Kuzey Kore'nin 5 nükleer

ve John Gerard Ruggie, "International Organization: A State of the Art on an Art of the State", *International Organization*, Cilt: 40, No: 4, Sonbahar 1986, ss. 753-775. Friedrich Kratochwill, *Rules, Norms and Decisions*, Cambridge University Press, 1989.

³⁶ Mustafa Küçük, "Uluslararası İlişkiler Kuramında Konstrüktivist Dönüşü Anlamak", *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 9, No: 2, 2009, s. 776.

³⁷ Christian Reus-Smit, "Konstrüktivizm", Scott Burchill vd., *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Muhammed Ağcan ve Ali Aslan (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 5. Edisyon, 2. Basım, 2015, s. 308.

³⁸ Reus-Smit, a.g.e., s. 295.

silahından daha az tehdit içermektedir.”³⁹ Yine Wendt verdiği başka bir örnekte Küba ve Kanada’nın silah kapasitelerini ve bu devletlerin ABD açısından barındırdığı tehlikeyi irdelenmiştir.⁴⁰ Görüldüğü üzere tehdit algılama mekanizmasını harekete geçiren unsurlar kapasite ya da teknoloji gibi maddi unsurların yanı sıra değer ve önyargı gibi soyut unsurlardır. Wendt bu bağlamda tehdidin, devletlerin birbiriyle kurduğu güven ilişkisi kapsamında açığa çıktığını savunmaktadır. Özetle inşacılar tehdit/fırsat dikotomisinin tarafların birbirlerine yönelik önyargı ve niyetlerine göre şekillendiğini söylemektedirler.

İnşacı kuramı diğer kuramlardan ayıran en önemli nokta “kimlik” kavramına atfettiği değerden gelmektedir. Kimlik, 80’li yıllardan bu yana disiplin içerisinde tartışılan kavramlardan biri olmuştur. Pek çok tanıma sahip olsa da kimlik, kısaca kolektif belleğin oluşmasını sağlayan olgudur. Bu kolektif benlik “biz” kavramını oluştururken varlığını sürdürebilmesi bir “öteki”yi otomatik olarak ortaya çıkarmaktadır. Nitekim kimlik, “öteki” ile kurulan ilişkiler neticesinde biçimlenmekte ve zamanla değişime de uğramaktadır.⁴¹ Soğuk Savaş’a hakim olan çift kutuplu yapının sona ermesi ile birlikte ideolojik temelli “üst kolektif kimlikler” dönüşüme uğrayarak yerini dini, etnik ve kültürel ayrımlara dayanan “alt kolektif kimliklere” bıraktı. Bu yeni kolektif kimlikler etrafından oluşturulan “ben” ve “öteki” olgusu devletlerin dış politikasını ve tehdit algısını büyük ölçüde şekillendirmektedir. Ben ve öteki arasındaki bu ilişki Wendt’in kimlik tanımlamasının temelini de oluşturmaktadır. Wendt kimliği iç(ben) ve dış(öteki) yapılar arasındaki etkileşim sonucunda ortaya çıkan bir olgu olarak görmektedir.⁴² Wendt ayrıca kimlikler ile çıkarlar arasında bir etkileşim kurmaktadır. Ona göre kimlikler çıkarlardan önce gelmektedir ve onları temellendirmektedir.⁴³ Nitekim aktörler kendilerini tanımlayamadan çıkarlarının ne olduğunu belirleyemezler.

³⁹ Alexander Wendt, “Constructing International Politics”, *International Security*, Cilt: 20, No:1, Yaz 1995, s. 73.

⁴⁰ Alexander Wendt, “Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, Cilt: 46, Sayı: 2, Mart 1992, s. 397.

⁴¹ Kimlik ve kültürün tanımı ve uluslararası ilişkiler disiplini içerisindeki yeri için bkz. Yosef Lapid ve Friedrich Kratochwil, *The Return of the Culture and Identity in IR Theory*, London: Lynne Rienner, 1996. Williem E. Connolly, *Kimlik ve Farklılık*, Ferma Lekeşizalın (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 2011, ss. 59-91. Fuat E. Keyman, “Kimlik ve Demokrasi,” Atila Eralp (der.), *Devlet ve Ötesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss. 217-250.

⁴² Wendt, *Social Theory of International Politics*, s. 224.

⁴³ Alexander Wendt, “Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”, s. 398.

Wendt bu noktada devletler ve bireyler arasında bir benzerlik kurmuştur.⁴⁴ Ona göre bireyler gibi devletlerin de çıkarları bulunmaktadır. Devletler de dış politikada çıkarlarına göre hareket etmektedirler. Ancak bahsi geçen olgular, durağan bir yapıya sahip değildir.⁴⁵ Bundan dolayı bu olgular politik tutum ve kaygılar nedeniyle tekrardan bir inşa sürecine girebilirler. Bundan dolayı dış politikada “dost/düşman” ile “fırsat/tehdit” algısı da değişkenlik gösterebilir.

Sonuç olarak kimlik, bir devletin iç ve dış politikasındaki çıkarlarının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Devletler sahip oldukları kimlikler üzerinden tercih ve eylemlerini inşa ederler. Kimlik kavramı, zamana ve mekâna endeksli olarak “kültür, din, dil ve millet olma bilinci” gibi olgular üzerinden değişim ve dönüşüme uğramıştır. XVII. yüzyılda kimlikler Westphalia sisteminin bakiyesi olarak ulus devletler üzerinden belirlenirken sonraki yüzyıllarda ideoloji, din, kültür ve etnisite gibi sosyal unsurlar üzerinden şekillenmiştir. Ortadoğu özelinde bakıldığında kimliklerin tanımlamasında en etkili faktörlerden olan *din*, birleştirici unsurunun yanı sıra ayrıştırıcı bir etken olmuştur. Son yirmi yılda Lübnan, Irak, Suriye ve Yemen’de çok kez görüldüğü üzere aynı ülke içerisinde yer alan farklı mezhebi güdülere sahip gruplar arasındaki çatışmalar bölgede siyasal kırılmalara neden olmaktadır. 2003’te ABD’nin Irak’a müdahale etmesi bu kırılmayı ulusal düzeyden çıkarıp bölgesel düzeye çıkardı. ABD müdahalesi sonrası Şiiilerin ülke içinde büyük bir politik güce kavuşması bölgede bir Şii uyanışının gerçekleştiğine yönelik iddialara neden oldu. ABD müdahalesi sadece bir ülkenin rejimini değiştirmekle kalmamış bölge dinamiklerini sarsacak gelişmelerin temelini de oluşturmuştur. Saddam rejiminin tasfiyesi, bölgede İran’ı dengeleyecek yegâne gücün de ortadan kalkması anlamına gelmekteydi. Bu durum İran’a bölgenin kapılarının açılması manasına da geliyordu. Böylesine bir durum başta Körfez ülkeleri olmak üzere bölge ülkeleri tarafından endişeyle karşılandı. Bölgesel tehdit algılama mekanizmasını harekete geçiren bu aktörler tarafından bölgede İran ve Şii karşıtı bir blok ortaya çıkmıştır. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerden kaynaklı zaten var olan rekabeti daha da alevlendirmiştir.

⁴⁴ Alexander Wendt, “The State as Person in International Relations Theory”, *Review of International Studies*, Cilt: 30, Sayı: 2, 2004, ss. 289-316.

⁴⁵ Wendt, *Social Theory of International Politics*, ss. 224-225.

1.2. Modern İran'da Kimlik Oluşumunun Tarihsel Arka Planı

Kadim bir medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapan İran, tarih boyunca bulunduğu bölgenin en önemli aktörlerinden biri ola gelmiştir.⁴⁶ Son yüzyıllarda yaşanan küresel ve bölgesel dönüşümler günümüz İran'ının dış politika hedeflerini, siyasi, toplumsal ve fikrîsel altyapısını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Kıtalar arası geçiş noktasında bulunmasının yanı sıra Hazar Denizi ve Basra Körfezi gibi önemli stratejik noktalara hakim olan jeopolitik konumundan dolayı İran, tarihin her döneminde kilit ülke olmuştur. Bünyesinde topladığı bu özellikler nedeniyle İran, son iki yüzyılda emperyal devletlerin mücadele alanının ortasında kalmıştır. XIX. yüzyılda dönemin süper güçleri olan İngiltere ile Rusya arasında Asya'da "Büyük Oyun (The Great Game)" adı verilen bir nüfuz mücadelesi başladı.⁴⁷ İki süper güç arasında yaşanan bu rekabette İran, sahip olduğu jeopolitik konumu ve sosyo-ekonomik yapısı nedeniyle önemli bir role sahipti. Daha çok edilgen bir rolde olan İran, bu iki süper gücün rekabetinde önemli bir yer tutmaktaydı. Bu rekabet neticesinde İran yabancı devletlerin çatışma sahasının ortasında kalmıştı. İran ile bu yabancı aktörler arasında gerçekleşen münasebetler halk nezdinde yönetime karşı bakış açısını şekillendirmekteydi. 1890'da Şah'ın bir İngiliz vatandaşına tütün üretimi ve satışında tekel olmasını sağlayan imtiyazı vermesi yönetim ile halk arasında gerilime neden oldu.⁴⁸ Yabancı devlet mensuplarına tanınan imtiyaz ve gümrük muafiyetleri zaten çökmekte olan İran ekonomisini derinden etkiledi. Şah'ın Batılı güçlerle müdahale etmek yerine onlara mali imtiyaz tanınması toplum genelinde infiale yol açtı. Tütün esnafının başlattığı protestolar kısa sürede İran'ın dört bir yanına yayıldı. 1890 yılında başlayan protestolar kısa sürede büyük bir siyasal krize dönüştü. Bu olayların üstüne ulemanın önde gelenlerinden Ayetullah

⁴⁶ İran, 2500 seneyi aşkın bir medeniyet ve kültürün mirasçısı olarak kendini addetmiştir. "Pers" ve "Sasani" imparatorluklarının etki altına aldığı hinterland ve yakaladığı medeniyet uygarlık düzeyi, İran toplumunun ve siyasi elitlerinin her daim övünç kaynağı olmuştur. İranlılar için bir diğer övünç kaynağı ve medeniyet göstergesi de Farsça olmuştur. Tarihsel süreç izlendiğinde İran'ın komşu devletler ve halklar ile girdiği münasebetlerin hep bu milli bilinç çerçevesinde gerçekleştiği görülmektedir. Araplar, Moğollar, Türkler ve Batılılar gibi çeşitli medeniyetlerin hakimiyeti ya da işgali altında kalmış olsa da hiçbir zaman sömürgeleştirilememiştir. İran milli şuuru her daim canlı kalmıştır. Osman Gazi Özgüdenli, "İran", *DİA*, Cilt: 22, 2000, ss. 395-400.

⁴⁷ David Fromkin, "The Great Game in Asia", *Foreign Affairs*, Cilt: 58, Sayı: 4, s. 936.

⁴⁸ Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia-Imperial Ambitions in Qajar Iran*, London: I.B. Tauris, 2013, s. 248.

Şirazi'nin yayınladığı “*Tütün Fetvası*” da büyük bir kırılmayı beraberinde getirdi. Bahsi geçen fetvaya göre tütün kullanmak, ilahi emir ve buyruklara karşı çıkmakla aynı anlama gelmekteydi.⁴⁹ Şah'ın verdiği imtiyazı boykot edip ülke genelinde tütün kullanımını yasaklayan fetva halk nezdinde karşılık buldu. Tüm bunlara rağmen geri adım atmaya pek niyeti olmayan Şah olası bir devrimden de korkmaktaydı.⁵⁰ Nihayetinde Batılılara tanınan imtiyazların kaldırıldığını bildirmek için temsilcilerini ulemanın ayağına kadar göndermek zorunda kaldı.⁵¹ Ulemanın bu başarısı takdire şayan olmak ile birlikte Şii tarihindeki önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. İmamiyye Şîa'sına göre İmamlar hem dini hem de siyasi otoritenin başı sayılmaktaydı. Ancak son İmam Muhammed Mehdi'nin gaybeti/kayboluşu ile birlikte bir fetret dönemi yaşandı. Gaybet sonrası İmamlara ait olan dini konularda içtihat ve uygulama yetkisini ulema devraldı. Ancak İmam'ın siyasi görevlerini devralabilecek bir halef makamı oluşmamıştı. Bunun temel sebebi de son İmam'ın gaybetinin kısa süreceğini ve bir gün geri dönüp tekrardan topluma önderlik edeceğine yönelik beklentiydi. Bu nedenle ulema bu süreçte siyasi olaylara aktif olarak katılmaktan veyahut liderlik etmekten sakınmıştır. İşte bu nedenlerden dolayı ulemanın ilk defa bir toplumsal olaya bu denli iştirak edip siyasi olarak içerisinde bu denli yer alması tarihsel bir eşğin aşılması anlamına gelmekteydi. Başka bir deyişle Tütün Olayı ulemanın artık pasif direnişi bırakıp aktif direnişe geçtiğini göstergesi olmuştur.

XX. yüzyılın başında keşfedilen petrol, bölgesel ve küresel siyasette büyük değişimlere neden oldu.⁵² Petrolün artan önemi ve bölgede bol miktarda bulunduğu anlaşılması üzerine küresel aktörler nezdinde İran'ın önemi daha da arttı. Rusya'nın tüm muhalefetine rağmen İran Şahı Muzaffereddin'in İngilizlere verdiği imtiyaz küresel rekabeti daha da pekiştirdi.⁵³ İran'ın artan önemi onu daha da cazip hala getirmekteydi. Nihayetinde İran 1907'de imzalanan antlaşma sonucunda İngiltere ve Rusya arasında

⁴⁹ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Mehmet Harmancı (çev.), İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008, s.131.

⁵⁰ Karemzadeh, a.g.e., s. 267.

⁵¹ Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi*, Ramin Cabbarlı ve Türkan Urmulu (çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, s. 85.

⁵² Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Selen Y. Kölay (çev.), Ankara: Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, 2006, ss. 409-410.

⁵³ Daniel Yergin; *Petrol*, Kamuran Tuncay (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2003, ss.154-156.

pay edildi.⁵⁴ Bu anlaşmaya göre İran üç siyasi bölgeye ayrıldı. Ülkenin kuzeyini Ruslar; güneyini ise Hindistan'a giden sömürge yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla İngilizler kendi himayelerine aldılar. İran'a bırakılan bölge ise İngiliz ve Ruslar arasında tampon bölge olarak kabul edildi.⁵⁵

Batılı devletlere karşı alınan yenilgiler İran toplumunda büyük huzursuzluğa yol açmaktaydı. Bu devletler karşısında yaşanan acizyet İranlıların milli gururlarının zedelenmesine neden oldu. Yabancılara verilen mali tavizleri karşılamak için halka ağır vergiler yüklenmişti. Tüm bunlardan dolayı toplumda emperyalist devletlere ve onlara karşı koyamayan yönetime büyük öfke oluşmuştu.⁵⁶ Tütün Ayaklanması'ndan sonra İran halkı siyasi bir değişim konusunda daha ısrarcı olmaya başlamıştı. Ağır enflasyon nedeniyle çöken ekonomi ve salgın hastalıklar nedeniyle İran toplumu ağır bir bunalım içerisindeydi.⁵⁷ Ülke genelinde şiddetlenen olaylar sonunda Şah Muzaffereddin'i yıldırma'yı başardı. Çok geçmeden 5 Ağustos 1906'da Meşrutiyeti ilan etti.⁵⁸ Bu olaydan sonra Şah, yetkilerini sınırlandıracak olan Kurucu Meclis'in kurulması için seçimlerin yapılmasına izin verdi. Meclis kurulduktan sonra da yeni anayasayı onayladı.⁵⁹ Her ne kadar etkileri pek uzun sürmese de ilk anayasal hareket olan "1906 Meşrutiyet Hareketi" İran siyasal tarihinde demokrasiye geçişte önemli bir adım oldu. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında gerçekleşen toplumsal hareketlere ulemanın aktif bir şekilde müdahil olduğu görülmektedir. Özellikle bu dönemde Şah'a karşı kurulan muhalefet içerisinde ulema önemli bir yer tutmaktaydı. Dikkate ve takdire şayan bir diğer durum da aynı dönemde İran'da kurulan ilk meclisteki sandalyelerin yaklaşık %20'sinin ulemaya ayrılmasıdır.⁶⁰ Bu durum ulemanın toplum içerisindeki nüfuzunun siyasal hayata yansımalarının önemli göstergelerindedir.

XIX. yüzyılla birlikte Batılı ülkeler, ticaret yollarının bulunduğu noktada yer alması ve zengin kaynaklara sahip olması nedeniyle İran'ı da etki sahalarına katmak

⁵⁴ Stephan Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları-Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, Selim Önal (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 56.

⁵⁵ Cleveland, a.g.e., s. 150.

⁵⁶ Cezani, a.g.e., ss. 92-93.

⁵⁷ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Dilek Şendil (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 57.

⁵⁸ Abrahamian, a.g.e., s. 61.

⁵⁹ Cezani, a.g.e., s. 96.

⁶⁰ Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Ahmet F. Yıldırım (çev.), İstanbul: Alfa Tarih, 2016, s. 122.

için faaliyetlere giriştiler. Yabancı devletlerin İran üzerindeki emelleri ve faaliyetleri idari, iktisadi, sosyal ve kültürel yapının bozulmasına neden olmaktadır. Yabancıların bu girişimlerinden dolayı en çok zarar gören ve yabancılara en büyük direnişi gösteren kesimlerden biri de ulema olmuştur. Nitekim bu tarihlerde İran'daki tek ulusal kurum ulema kurumuydu.⁶¹ Ulema hem toplumsal yapıyı muhafaza etmek hem de konumunu korumak için Batılılara direnmeyi kendine vazife görmekteydi. Ancak ulemanın Tütün Ayaklanması'ndan Meşrutiyet'e kadar toplumsal olayların içinde bu denli yer edinmesinin dini nedenlerin dışında önemli bir başka sebebi daha vardı. Bu da ulema ile *pazar*⁶² arasındaki ilişkidir. Ulemanın bazı kesimleri büyük mülk sahiplerindendi. Çarşıda gerçekleşecek bir kısıtlama ya da müdahale bu kesimin zararına yol açmaktaydı. Bunun yanı sıra ulemanın büyük kısmının tek geliri esnaftan toplanan humus ve zekâtı.⁶³ Batılıların hükümetten aldıkları taviz ve imtiyazların iç piyasayı olumsuz etkilemesi esnaf ve tüccarların zararına yol açıyordu. Çarşı ile organik bağa sahip olan ulema sınıfı da dolayısıyla bu krizden etkilenmekteydi. Bu nedenle Şah'a karşı yöneltilen en yüksek seda, cami ve çarşıdan beraber yükselmekteydi.

I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde İran her ne kadar tarafsızlığını ilan etmiş olsa da yabancı askerler tarafından işgale uğradı.⁶⁴ İran, bağımsızlığını ve tarafsızlığını hiçe sayan yabancı güçlerin çatışma alanına dönüşmüştü. Savaş sonuna gelindiğinde ise tekrardan yabancı ülkeler arasında nüfuz alanlarına ayrılmaktan kurtulamadı.⁶⁵ İran'ın sahip olduğu kronikleşmiş ekonomik ve sosyal problemlerin yanına savaşın getirdiği yıkım da eklenince Kaçar yönetimi⁶⁶ iyice güçten düştü. Yönetimdeki bu zafiyeti gören Albay Rıza Pehlevi, 1921'de gerçekleştirdiği darbe ile yönetimi ele geçirdi.⁶⁷ 1925 yılında Rıza Han'ın meclis kararıyla Şah olarak ilan edilmesi ve ardından 1926'da taç giymesi Kaçar Hanedanlığı'nı resmen sona erdirmiş oldu.⁶⁸ Merkezi yönetimi

⁶¹ Antony Black, *Siyasal İslam Düşüncesi*, Hamit Çalışkan (çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010, s. 397.

⁶² İran'da geleneksel çarşıda bir arada olan tüccar ve esnaflardan oluşan mülkiyet sahibi orta sınıfa verilen genel addır.

⁶³ Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, New Haven: Yale University Press, 1985, s. 207.

⁶⁴ Lewis, a.g.e., s. 396.

⁶⁵ Lewis, a.g.e., s. 401.

⁶⁶ Safevilerden sonra İran yönetimi Kaçar Hanedanlığı'na geçti. Rıza Pehlevi'nin Pehlevi Hanedanlığını kurması ile Kaçar Hanedanlığı sona erdi.

⁶⁷ Eric Jan Zürcher, *Devletin Silahlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik*, Tanju Akad (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 163.

⁶⁸ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, Fethi Aytuna (çev.), İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2011, s. 198.

güçlendirmek maksadıyla ülke genelindeki isyanları bastıran Şah Rıza, ülke genelinde huzuru sağladıktan sonra bir modernleşme hareketine girişti. Bir dönem Şah Rıza'nın bu hamleleri İran'da bir 'Cumhuriyet İlanı' beklentisine yol açtı. Ancak İran'ın sahip olduğu iç dinamikler göz önünde alındığında bir rejim değişikliğinin gerçekleşemediği görülmüştür.⁶⁹ Şah Rıza, yönetimi ele geçirdikten sonra merkezi otoriteyi sağlamlaştırmayı, bürokrasiyi ve orduyu güçlendirmeyi birincil öncelik sırasına koydu.⁷⁰ Son yıllarda etkisini gittikçe artıran ulema sınıfının faaliyetlerini kısıtladı. Muhalefeti sert şekilde bastırıp otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra geleneksel kesimin büyük tepkisine rağmen Batılılaşma yönünde bir dizi reformu uygulamaya başladı.⁷¹ Ülke içerisinde yaşanan aşiret ayaklanmaları başarıyla bastırılmış ve zorunlu askerlik uygulaması ile birlikte orduyu güçlendirmişti.⁷² Yaptığı reformlar II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle kesintiye uğradı.

İran, I. Dünya Savaşı'ndakine benzer bir şekilde II. Dünya Savaşı'nda da tarafsızlığını ilan etmesine karşın emperyal güçlerin müdahalesinden kurtulamadı. Şah Rıza II. Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan etmiş olsa da ülkede Alman yatırımlarına öncelik vermesi ve Almanya'nın da bölgedeki enerji kaynaklarını ele geçirerek savaşı kazanma gayreti İtilaf Devletleri açısından büyük tehlike arz etmekteydi.⁷³ Ülkedeki Alman nüfuzunu kırmak için İngiltere ve SSCB, İran'ı 1941 yılında işgal etti.⁷⁴ Bunun sonucunda Tahran tarafsız bölge olmak üzere İran'ın kuzeyi Ruslara, diğer bölgeleri ise İngilizlerin nüfuz alanı haline geldi.⁷⁵ Şah Rıza ise tahtı oğlu Muhammed Rıza'ya devretmek zorunda kaldı.⁷⁶ İran 1942'de imzalanan antlaşmayla tekrardan bu devletlere karşı büyük tavizler vermek zorunda kaldı.

II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni dünya düzeni, İran'ın karşısına başka bir meydan okuma olarak çıktı. Savaş sonrası ABD-SSCB rekabeti nedeniyle çift kutuplu bir dünya ortaya çıkmıştı. Sahip olduğu konum nedeniyle bu rekabette İran

⁶⁹ Gökhan Çetinsaya, "Milli Mücadele'den Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 48, Kasım 2000, s. 786.

⁷⁰ Nikki R. Keddie, *Modern Iran Roots and Results of Revolution*, New Haven: Yale University Press, 2006, s. 81.

⁷¹ Garthwaite, a.g.e., ss. 209-210.

⁷² Zürcher, a.g.e., ss. 183-186.

⁷³ Keddie, a.g.e., s. 105.

⁷⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İstanbul: İmge Kitabevi, 22. Baskı, 2013, s. 88.

⁷⁵ Garthwaite, a.g.e., s. 216.

⁷⁶ Abrahamian, a.g.e., s. 130.

büyük öneme sahipti. Bundan dolayı ABD ve SSCB İran'ı kendi tarafına çekmek istemekteydi. Küresel güçler arasındaki rekabetin tekrardan ortasında kalan İran, bu yeni ortamda varlığını sürdürmek ve çıkarlarını korumak amacıyla yeni politikalar üretmek zorunda kaldı. Geçmişte yaşanan tecrübelerden dolayı sistemin dışında kalıp kuşatılmaktansa bizatihi sisteme müdahil olmayı yolunu izleyerek ittifak arayışlarına başladı. Aynı ayrı İngiltere ve Rusya'nın her ikisi ile arasında tarihsel husumet bulunması nedeni ile bu devletlerle ittifak kurması mümkün gözükmemekteydi. Özellikle Ruslarla olan yüzyıllık rekabet ve hesaplaşmadan dolayı Pehlevi yönetimi dış politika SSCB karşıtı bir politika izledi. Şah'ın niyeti SSCB'ye karşı Batı Bloğu'nun içerisinde yer alarak kendini güvence altına almaktı.⁷⁷ Bu bağlamda yayılmacı bir politika izleyen komşusu SSCB ve tarihsel düşmanı İngilizlere karşı ABD ile ittifak kurma yoluna gitti. ABD'nin SSCB'ye yönelik izlediği çevreleme politikasında önemli stratejik bir görev üstlendi.⁷⁸ Devrime kadar olan süreçte Şah Muhammed Rıza, ABD'nin Ortadoğu'daki en önemli müttefiklerinden biri olmayı başardı.

Şah Muhammed Rıza Pehlevi dış politika olduğu gibi iç politikada da birden fazla krizle karşı karşıya kalmıştı. 1951 yılında Başbakan Musaddık'ın başta Komünist TUDEH Partisi⁷⁹ ve Şii ulema olmak üzere toplumun büyük kesiminin desteğiyle "Petrolün Millileştirmesi" bu krizlerden biriydi. XX. yüzyılın başından beri çıkarılan ve büyük maddi değere sahip petrol kaynaklarından İran halkı yeteri kadar faydalanamamaktaydı. Çoğunluğu İngilizlere ait olan AIOC şirketi petrolden büyük pay almaktaydı.⁸⁰ Kendi öz kaynaklarının Batılılar tarafından sömürülmesi ve yöneticilerin karşılıklı çıkarlar karşılığında buna göz yumması İran halkını sefaletle sürüklemekteydi. Batılılara karşı olan öfkeyi ve sömürüyü temsil eden şirkete karşı en büyük muhalefeti gösteren Musaddık bir anda halk desteğini arkasına aldı. Şah'a ve Batılıların tehditlerine rağmen AIOC şirketini millileştirdi.⁸¹ Kısa sürede ulusal kahraman dönüşen Musaddık hem Şah'ı hem de Batılı güçleri endişelendirmekteydi. Musaddık'ı devirmek

⁷⁷ Skocpol, Thoda, "Rantiye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam", Serpil Üşür (ed.), *İran Devrimi: Din, Anti-emperyalizm ve Sol*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 61.

⁷⁸ Michael Cox ve Doug Strokes, *US Foreign Policy*, New York: Oxford University Press, 2012, ss. 206-207.

⁷⁹ II. Dünya Savaşı sonrası İran'da gelişme gösteren komünist hareket ve TUDEH Partisi ile ilgili kısaca bkz. Val Moghadam, "Anti-Emperyalizm mi, Sosyalizm mi? İran'da Devrim ve Sol", Serpil Üşür (ed.), *İran Devrimi: Din, Anti-emperyalizm ve Sol*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 108-150.

⁸⁰ Yergin, a.g.e., s. 428.

⁸¹ Kinzer, a.g.e., s. 16 .

maksadıyla başlatılan propaganda ve girişimler ülke geneline yayılmış destek ve yurtseverlik dalgası nedeniyle başarısız oldu. Çıkarları baltalanan İngilizler de Musaddık'a karşı bir darbe hazırlığına başladılar. Bu durumdan haberdar olan Musaddık 1952 yılında İngiltere Büyükelçiliğini kapattı.⁸² Böylelikle ülke içinde Musaddık karşı darbe yapacak bir güç kalmadı. İran'daki bu gelişmeler yeni dönemin süper gücü olan ABD tarafından da dikkatle izleniyordu. O dönem SSCB ile girilen Soğuk Savaş kapsamında İran önemli bir konumdaydı. SSCB ile arasındaki var olan uzun sınırın yanı sıra Hazar-Basra enerji ticaretinde hâkim pozisyonda olması ABD için İran'ı önemli kılmaktaydı.⁸³ Bu yüzden Batı karşıtlığı üzerine inşa edilmiş "Milliyetçi Cephe" mensubu bir Başbakan'ın mevcut rejimi devirip yerine geçmesi problemlere sebep olabilirdi. Üstelik ülke genelinde büyük bir ağa ve Musaddık ile iyi ilişkilere sahip Komünist TUDEH Partisi'nin, SSCB ile iyi ilişkiler içerisinde olması ABD açısından büyük problemdi.⁸⁴ Bu yüzden Musaddık'ı devirmek maksadıyla İngiltere ve CIA ortaklığında "*Ajax Operasyonu*" adı verilen darbe planı tertiplendi.⁸⁵ Musaddık'ın devrilmesinden sonra bir dönem İran'ı terk etmek zorunda dahi kalan Şah Rıza ülkesine geri dönebildi.⁸⁶ Şah, yönetimi tekrardan ele aldıktan sonra İngilizler ile yeni bir petrol anlaşması imzaladı. Musaddık döneminde yapılan devletleştirme aynen devam ederek İran'ın payı artırıldı.⁸⁷ Böylelikle halkın tepkileri dindirilmiş ve İran'a büyük bir mali kaynak sağlanmış oldu.

Tüm bu olanlardan sonra Şah, merkezi otoritesini güçlendirmek maksadıyla sosyal, ekonomik ve idari alanlarda gerçekleştirmek istediği reformları uygulamaya başladı. Bunlardan en dikkat çekenini ise Şah tarafından ilan edilen 6 maddelik "Ak Devrim" adı verilen program oldu.⁸⁸ Bu program kapsamında ilk olarak toprak reformu

⁸² Kinzer, a.g.e., s. 17.

⁸³ İzzeti, a.g.e., ss. 77-78.

⁸⁴ Keddie, a.g.e., s. 125.

⁸⁵ Kinzer, a.g.e., s. 203.

⁸⁶ Kinzer, a.g.e., s. 233.

⁸⁷ Sander, a.g.e., s. 263.

⁸⁸ Bu programda yer alan konu başlıkları şunlardır:

- 1) Toprak reformu
- 2) Kamu fabrikalarının satışı
- 3) İşçilerin kara ortak edilmesi
- 4) Ormanların millileştirilmesi
- 5) Kadınlara oy hakkı verilmesi
- 6) Yerel işletmelerin kurulması

yapıldı. Bu reform kapsamında kırsaldaki feodal beylerin elindeki toprakların fazlasının devlet tarafından alınıp yoksul köylülere dağıtılması amaçlanmaktaydı. Asıl gaye ise tarımda süreklilik sağlamak ve toprak sahibi olan köylülerin rejime bağlılığını artırmaktı. Bir diğer gaye ise yerel düzeyde etkili aktör olan feodal beylerin gücünün kısıtlanıp güçsüz bırakılmasıydı. Ancak yanlış planlama ve yönlendirmeler nedeniyle bu politika beklenen sonucu alamadı.⁸⁹ Bu durum köyden kente göçü artırdı. Bunun yanı sıra Ak Devrim'in içerisinde yer alan kadınlara seçme hakkı verilmesi gibi laik uygulamalar ile gelirlerine ket vuracak toprak reformu ulemanın büyük tepkisini çekti. Şah'ın bu politikalarına ek olarak ABD ve İsrail iyi ilişkilere sahip olması da ulemanın rejime karşı tepkisini daha da artırdı.⁹⁰ O dönem henüz İran siyasasında yeni olan Humeyni, Şah aleyhine en ağır söylemlerde bulunan muhaliflerden biri konumundaydı. Ak Devrim'den dolayı Şah'a yönelik sert söylem ve ithamları sebebiyle Humeyni, rejim tarafından derdest edilip Tahran'a götürüldü. Humeyni'nin tutuklanması üzerine medresesinin bulunduğu Kum şehrinde başlayıp ülke geneline yayılan "15 Hordad Ayaklanması" başladı. Humeyni'nin tutuklanmasına tepki gösteren binlerce kişi ülke genelinde rejim karşıtı gösteriler düzenledi.⁹¹ Bu gösteriler SAVAK⁹² tarafından ardında çok sayıda ölü bırakarak güçlkle bastırıldı.⁹³ Daha sonra Humeyni, 1964'te Türkiye'ye sürgüne gönderildi. 1965'e gelindiğinde ise Irak'a geçti. Rejim karşıtı faaliyetlerine devam ettiğinden dolayı İran'ın baskısı ile Irak'tan Fransa'ya gitmek zorunda kaldı.⁹⁴ Sonuç olarak 1963'te yaşanan olaylar bir kez daha göstermiştir ki ulema, İslami hassasiyetleri modern koşullarla harmanlayarak toplumu yönlendirip harekete geçirebilecek bir güce erişmişti.⁹⁵ Her ne kadar isyan bastırılmış olsa da Humeyni ve ulema sınıfı toplum nezdinde büyük saygınlık kazandı. Özellikle bu tarihten sonra Humeyni, Şah karşıtı muhalefeti yürüten liderlerden biri olma fırsatına

Hükümete göre 1963 yılında yapılan referandumda halkın %99.9'u bu programı kabul etmiştir. Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton University Press, 1982, s. 424.

⁸⁹ Garhwaite, a.g.e., s. 229.

⁹⁰ Ira M. Lapidus, *İslam Toplumlari Tarihi*, Cilt II, Yasin Aktay (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 55.

⁹¹ Hamid Algar, *İslam Devriminin Kökleri*, M. Çetin Demirhan (çev.), Ankara: Endişe Yayınları, 1990, ss. 68-69.

⁹² Şah'a bağlı gizli polis gücü olan SAVAK'ın kuruluşu ve faaliyetleri ilgili kısaca bkz. Keddie, a.g.e., s. 134.

⁹³ Keddie, a.g.e., s. 147.

⁹⁴ Keddie, a.g.e., s. 148.

⁹⁵ Cleveland, a.g.e., s. 327.

kavuştu.⁹⁶ Yurt dışında olsa bile Şah'a yönelik yaptığı eleştirilerin kaydedildiği kasetleri taraftarları aracılığıyla İran'ın dört bir tarafına dağıtıyordu. Sürgünde verdiği konferanslar da kitaplaştırılıp İran toplumuna ulaştırılıyordu.⁹⁷

Şah Rıza yönetimine yönelik muhalefet, 70'li yıllara gelindiğinde de gittikçe artan bir ivmeyle büyümekteydi. 1973'te yaşanan Petrol Krizi, İran gibi petrol üretici ülkeler lehine gelişti.⁹⁸ Bu kriz sonucunda petrolde yaşanan fiyat artışları İran'a büyük bir gelir kazandırdı. Ancak böylesine büyük miktardaki bir kaynak, İran'ın kronikleşmiş olan mali ve sosyal alandaki problemlerini çözmek için kullanılacağına ordunun güçlendirilmesine harcandı.⁹⁹ ABD ile kurulan ittifak neticesinde Körfez'in jandarması rolünü üstlenen İran, askeri harcamalarını gittikçe artırmıştı. O dönem İran, ABD'nin en büyük silah alıcılarından biri konumuna ulaşmıştı.¹⁰⁰ Bu durum halk ile rejim arasındaki gerilimi daha da artırmaktaydı. Ortadoğu'nun en büyük ve modern ordularından birine sahip olması ve Batı dünyası ile kurmuş olduğu iyi ilişkiler Şah Muhammed Rıza Pehlevi'yi reformlarını uygulamakta daha da cesur kılmaktaydı.¹⁰¹ Tabandan kopuk yapılan reformlar ve akabinde gerçekleşen refah seviyesindeki düşüş, Şah'a yönelik tepkilerin gittikçe artmasına neden oldu. Rejimin baskıcı uygulamaları yüzünden daha önceleri bir araya gelmesi mümkün olmayan liberal, komünist, işçi, öğrenci, esnaf ve ulema sınıfı bir araya geldi. Toplumun geniş bir kesiminin katıldığı protesto ve gösteriler büyük bir hızla ülke geneline yayıldı. Ülkedeki otoritesini kaybeden Şah, bir daha dönmek üzere ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Böylelikle devrimin ilk aşaması tamamlandı. Bu süre zarfında sürgünde olan Humeyni, 1 Şubat 1979'da İran'a döndü. Devrimde rol alan aktörlerin de Humeyni'yi lideri olarak kabul etmesi ile birlikte devrimin ikinci aşaması da tamamlandı.¹⁰² Nihayetinde 1 Nisan 1979'da "İran İslam Cumhuriyeti" ilan edildi. Böylelikle İran'da İslami ilke ve düsturlara bağlı yeni bir rejim tesis edildi. Bu tarihten itibaren İran iç ve dış politikası İslami/Şii ilkeler

⁹⁶ Ray Takeyh, *Guardians of The Revolution- Iran and the World in the Age of the Ayatollahs*, Oxford University Press, 2009, s. 14.

⁹⁷ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 191.

⁹⁸ Petrol Krizi ve İran'a yansımaları için ayrıntılı olarak bkz. Yergin, a.g.e., ss. 554-612.

⁹⁹ Lapidus, a.g.e., s. 53.

¹⁰⁰ Devrime kadar olan süreçte İran'ın ABD'den yaklaşık 20 milyar dolar değerinde silah ve askeri hizmet satın aldığı bilinmektedir. İzzeti, a.g.e., s. 81.

¹⁰¹ Yergin, a.g.e., s. 598.

¹⁰² Garthwaite, a.g.e., ss. 234-235.

doğrultusunda yeniden inşa edildi. Yeni rejimin içerisinde kurumsal yapı bu ilkeler çerçevesinde yeniden teşekkül edildi. İran'ın sahip olduğu bu İslami-devrimci kimliği bölge ülkeleri ile arasında çatışmalara sebebiyet verecektir.

1.3. İran İslam Cumhuriyeti'nde Kurumsal Yapı

İran dış politikasının şekillenmesinde İranlı karar alıcıların ve politika yapıcılarının işlevleri önemli rol oynamaktadır. Öyle ki bu karar alıcılar arasındaki münasebetler de dış politikada farklı şekilde karşılık bulmuştur. Bu bağlamda dini önderlerin ve cumhurbaşkanlarının selefleri ve halefleri döneminde iç ve dış siyasette farklılaşmalara rastlanmaktadır. Bu farklılaşmalar enerji, ekonomi ve savunma alanında yapılan politikalar gibi hayati konularda da olabilmektedir. Bu doğrultuda mevcut siyasi ve idari yapıların işleyişi bilinmeden İran dış politikasındaki karar alma mekanizmalarını ve reaksiyonlarını tam olarak anlamlandırmak mümkün değildir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin kurumsal yapısının şekillenmesinde devrimin hemen akabinde iç ve dış politikada yaşanan gelişmeler önemli ölçüde etki etmiştir. Şahlık düzenini sona erdiren devrimde toplumun birçok kesimi rol almıştı. Bunlar sırasıyla “İslamcı, Sol, Liberal ve Milliyetçi” grup ve partilerdi. Şah sonrası dönemde bu aktörler arasında iktidar mücadelesi yaşanmaya başladı.¹⁰³ Bu mücadelede İslamcılar(ulema ve destekçileri) diğerlerine göre daha ön plana çıkmışlardır. Halk tabanında büyük bir saygınlığa sahip olsalar da İslamcılar, bu aktörler arasında nicel olarak azınlık konumundaydılar. Ancak örgütlenme başarısı, izlenen doğru stratejiler ve Humeyni'nin karizmatik liderliği sayesinde İslamcılar kısa sürede diğer aktörleri elimine etmeyi başardılar. Böylelikle Humeyni, devrim öncesi söylemlerinde ve yazılarında geniş yer tutan İslami hassasiyetlere ve kurallara bağlı bir nizam tesis etme

¹⁰³ Esasında yaşanan bu mücadele devrim öncesinde aktörlerin sadece Şah'ı devirmeye odaklandığını ve Şah sonrası dönemde neler olacağına dair ayrıntılı bir yol haritasına sahip olmamalarından kaynaklanmamaktadır. Sol gruplar burada istisna olarak tutulabilir. Devrim sonrası oluşturulacak bir sol yönetim çok rahat bir şekilde SSCB'ye eklenebilecekti. Bunun dışında küresel kamuoyunda da başta ABD olmak üzere kimse Şah'ın devrilebileceğine olası gözle bakmıyordu.

düşüncesini pratiğe geçirme olanağına kavuştu. Mart 1979'da yapılan referandum sonucunda rejim olarak "İslam Cumhuriyeti" kabul edildi.¹⁰⁴ Yeni rejimin siyasi kimliğinin belirlenmesinden sonra yaşanan bir diğer tartışma da anayasa hususunda yaşandı. Anayasanın düzenlenmesi sırasında Liberaller ile İslamcılar arasında yaşanan görüş ayrılıkları tartışmalara neden oldu.¹⁰⁵ Geçici meclis tarafından hazırlanan ilk taslak laik ifadeleri barındırması ve Meşrutiyet Anayasası'nı andırması nedeniyle İslamcılar tarafından kabul görmedi.¹⁰⁶ Bu tartışmaların yaşandığı dönemde Humeyni, daha önceden teorik temellerini oluşturduğu "Velâyet-i Fakîh" modelinin, oluşturulacak yeni anayasada kıstas olarak alınması gerektiğine dair beyanatta bulundu.¹⁰⁷

Velâyet-i Fakîh modeli, İran İslam Cumhuriyeti'nin kurumsal yapısını oluşturmasının yanı sıra ardından hala günümüze kadar olan tartışmalara da sebep olmuştur. Klasik Şii doktrinine göre devlet yönetimi yalnızca İmamların uhdesindedir. Fakat bu durum İmamlardan sonra topluma kimin siyasi liderlik edeceğine yönelik bir sorunu ortaya çıkarmaktaydı. Modern İran tarihine bakıldığında ulema hem iç hem dış politikada önemli bir rol oynamıştır. Tütün Ayaklanması, Meşrutiyet Hareketi, Petrolün Millileştirilmesi gibi İran siyasi tarihinde önemli yer tutan olaylarda ulema etkin bir rol oynamıştı. Aynı şekilde Pehleviler zamanında gerçekleşen Ak Devrim, Toprak Reformu ve Batılılaşma Hareketleri gibi olaylara en büyük muhalefet yine ulema tarafından gösterilmiştir. Her ne kadar ulema bu olaylarda siyasi etkinliğini kanıtlamış olsa da Şii pratik içerisindeki fıkhi nedenlerden dolayı siyasi kısıtlılığa sahiptiler. Ulema her toplumsal olayın sonunda geleneksel Şii dinginciliğine dönerek siyasetten uzak durmuştu.¹⁰⁸ XX. yüzyıla kadar bu husus ulema arasında da tartışılmaya devam etse de bir neticeye bağlanamadı.¹⁰⁹ Bu görüşler devrime giden süreçte tekrardan tartışmaya açıldı. Nihayetinde Humeyni şekillendirmiş olduğu "Velâyet-i Fakîh" teorisi ile fıkhi

¹⁰⁴ Fred Halliday, "İran: Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm", Serpil Üşür(der.), *İran Devrimi: Din, Anti-empyalizm ve Sol*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 21.

¹⁰⁵ Liberaller devrim öncesi aktörler arasında olduğu gibi devrimin ilk zamanlarında da siyasi arenada etkin bir konumdaydılar. İslamcılar liberaller ile ittifak içerisine girmiş ve liberallerden Mehdi Bazargan Humeyni tarafından geçici hükümeti kurmak için Başbakan olarak görevlendirdi. Keddie, a.g.e., s. 238.

¹⁰⁶ Tahereh Ahin, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Devlet Yapısı", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 43, Sayı:2, Haziran 2010, s. 87.

¹⁰⁷ Mehdi Moslem, *Factional Politics in Post Khomeini Iran*, New York: Syracuse University Press, 2002, s. 27.

¹⁰⁸ Black, a.g.e., s. 449.

¹⁰⁹ Humeyni öncesi dönemde ulemanın siyasi rolü üzerine düşünceler için bkz. Mazlum Uyar, "Velâyet-i Fakîh'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 2, Ocak-Nisan 2000, ss. 78-81.

engelleri aşacak bir yönetim modelini ortaya çıkardı. Bu model ile ulema, dini alanda olduğu siyaseten de liderlik yapabilme imkânına kavuştu. Böylelikle ulemanın yetkileri siyasal alanı da kapsayacak biçimde şekillendi.

Humeyni henüz gençken ele aldığı ilk yazılarda İslami yönetim üzerine değerlendirmelerde bulunmuştu. 1943'te yazmış olduğu “Keşfu'l Esrar(Sırların Keşfi)” adlı eserinde her ne kadar hükümet üzerine yazılar yazmış olsa da kurulacak olan İslami yönetimin başında kimin bulunacağına dair bir yorum yapmaktan kaçınmıştır.¹¹⁰ Ancak sürgün yıllarında iken İslami ilkelere dayalı yönetimin nasıl olacağına dair devrimci düşüncelerini dile getirmeye başlamıştı. Bu fikirlerin başında klasik Şii düşüncesinden farklı bir perspektife sahip olan son İmam'ın gaybeti ve dönüşü gelmekteydi. On Birinci İmam Hasan Askeri'nin vakitsiz ölümü ve ardından bir halef bırakmaması Şiiler arasında ciddi bir krize neden olmuştu. İmam'ın dini hayatın yanı sıra sosyal hayattaki vazgeçilmez pozisyonundan dolayı makamının boşalması dini ve siyasi alanda bir boşluğa sebep oldu. Ulemanın İmam Hasan'ın aslında arkasında bir vekil(oğlu) bıraktığı iddiası ile bu boşluk doldurulmaya çalışıldı. Ulemaya göre son İmam, babasının ölümünden sonra ortadan kaybolmuştur.¹¹¹ “Gaybet” diye ifadelendirilen bu kaybolma durumu İmam'ın hayati tehlikesinden dolayı Allah'ın takdiri ile gerçekleşmiştir. Bu husus Allah'ın gerekli bulduğu müddete kadar sürecektir. Caferilere göre bu durum “Gaybet-i Suğra” ve “Gaybet-i Kübra” diye ikiye ayrılmaktadır.¹¹² İlk olarak Gaybet-i Suğra(Kısa Kayboluş) döneminde son İmam, naibleri aracılığıyla toplumla irtibat kurmuştur.¹¹³ Son naibin ölümü ile birlikte İmam ile Şii toplumu arasındaki irtibat kesilmiş ve Gaybet-i Kübra (Uzun Kayboluş) dönemi başlamıştır.¹¹⁴ Yine inanışa göre Allah'ın dilediği bir vakitte son İmam gaybetten dönecek ve dünyada adaleti tesis

¹¹⁰ David Menashri, “Shi'ite Leadership: In the Shadow of Conflicting Ideologies”, *Iranian Studies*, Cilt: 13, No: 1/4, 1980, s. 127.

¹¹¹ Hamid Dabashi, *Shi'ism: A Religion of Protest*, Harvard University Press, 2011, s. 63.

¹¹² Dabashi, a.g.e., s. 64.

¹¹³ Ethem Ruhi Fırlalı, *İmamiyye Şiâsi: Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1984, s. 174.

¹¹⁴ Fırlalı, a.g.e., s. 179.

edecektir.¹¹⁵ Mehdiyet olarak kavramsallaştırılan bu inanış da Şii doktrininde önemli yere sahip olmuştur.¹¹⁶ Humeyni mevzubahis gaybet konusu için şunları söylemiştir:

"Gaybetten bu yana bin yıl geçmiştir. Yüz bin yıl daha geçmesi ve İmam'ın teşrifini gerekli kılmamış olması ihtimal dahilindedir. Bütün bu süre boyunca, İslâmî hükümler yerde mi kalmalı? Uygulanmamalı mıdır? Herkes, her istediğini yapmalı mıdır? Kargaşa mı hüküm sürmelidir? Resul-i Ekrem (s.a.s)'in yirmi üç yılı aşkın zahmet çektiği kanunlar sınırlı bir süre için mi idi? Allah hükümlerinin icra edilmesini acaba iki yüz yıla mı sınırlamıştır?"¹¹⁷

Humeyni klasik Şii fikhına aykırı olarak gaib İmam'ın dönüşünü beklemeden, İmam'ı vekâleten liderliğini ulemanın yürüteceği İslami hükümlere dayalı bir yönetim biçiminin kurulmasını savunmaktaydı. Yine aynı şekilde Humeyni diğer görüşlerin aksine ulemanın siyaseten pasif olmasını savunmamış bilakis dini ve sosyal alandaki aktifliğini siyasi alanda da sürdürmesi gerektiğini savunmuştur. Humeyni'ye göre din ile siyasetin birbirlerine tezat olduğu ve bu nedenle ulemanın siyasetten uzak kalması gerektiğini aşıl原因 fikirler emperyalistlere aitti.¹¹⁸ Humeyni devlet idaresinde alınması gereken kıstasın modern zamanın dayattığı laik düşüncelerin aksine Hz. Muhammed ve ashabı zamanındaki ölçülere göre olmasını şart koşmuştur.¹¹⁹ Yine aynı şekilde, Hz. Muhammed ve Hz. Ali dönemindeki gibi İslami ilkelere dayalı bir devlet yönetiminin gerekliliğinin farz olduğundan bahsetmiştir.¹²⁰ Humeyni böylesine bir idarenin kurulması için bozuk siyasi sistemleri yok edip zorba idarecileri devirecek bir "siyasi devrime" işaret etmiştir.¹²¹ Gerçekleşecek devrim sonrasında kurulacak yeni rejimin yöneticisinin de bir *Veliyyi Fakih* olması gerektiğini belirtmiştir. Bu yeni devlet ve idaresiyle alakalı tüm kanun ve hükümleri de fakihin uhdesine bırakmıştır. Fakihe yapılacak biat/itaat, Hz. Muhammed'e yapılan biat/itaat ile eşdeğer bir şekilde farz

¹¹⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Ali İbn-i Babaveyh el-Kummi, *Risaletü'l-İ'tikadatil'-İmamiyye/Şii İmamiyye'nin Esasları*, Ethem Ruhi Fırlı (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978, s. 111.

¹¹⁶ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Cilt: 2, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989, s. 680.

¹¹⁷ İmam Humeyni, *Velâyet-i Fakih*, Tahran: İmam Humeyni'nin -ks- Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu, ss. 35-36.

¹¹⁸ Humeyni, age., s. 29.

¹¹⁹ Humeyni, a.g.e., s. 32.

¹²⁰ Humeyni, a.g.e., s. 37.

¹²¹ Humeyni, a.g.e., s. 45.

saymıştır.¹²² Bu bağlamda Humeyni geleneksel normların aksine gaybet sonrası dönemde ulemanın siyaset ve idareden uzak olmasını değil bilakis merkezinde yer alması gerektiğini savunmuştur. Devrim öncesi söylemlerinde ve öğretilerinde Velâyet-i Fakîh ilkesine geniş yer ayıran Humeyni, devrimden sonra tesis ettiği yeni nizamın esaslarını bu ilke üzerine inşa etti.¹²³ Böylelikle Velâyet-i Fakîh önceleri teorik çerçevede tartışılırken Humeyni ile birlikte siyasal bir olguya dönüştü.¹²⁴ Velâyet-i Fakîh modeli, Şâ'nın kendi içerisindeki engeller pratik bir çözümle aşılmış ve kurulan yeni rejimin siyasi ve dini otoritesinin temeli oluşturulmuştur. Humeyni'nin çağrısı üzerine Velâyet-i Fakîh modeli esas alınarak hazırlanan yeni anayasa Aralık ayında yapılan referandumla kabul edildi.¹²⁵ Humeyni'nin oluşturmuş olduğu bu model ile birlikte yeni rejimin idaresi ulemanın uhdesine bırakıldı.¹²⁶ Humeyni'nin sistematikleştirdiği Velâyet-i Fakîh modeli, devrimden sonra tesis edilen yeni rejimin ve kurumsal yapının temelini oluşturmuştur. Böylelikle kurumsal yapının da İslami ve devrimci hassasiyetlere göre yeniden inşa edilmesinin önü açıldı.

İslami kıstasları esas alarak düzenlenen "İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, 1989'da bazı değişikliklere uğrasa da günümüzde halen geçerliliğini sürdürmektedir. Anayasa, 14 bölüm ve 177 maddeden oluşmaktadır. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın bölümleri şunlardır:

1. Bölüm: Genel Esaslar
2. Bölüm: Resmi dil, takvim ve bayrak
3. Bölüm: Temel Haklar
4. Bölüm: Ekonomik ve Mali İşler
5. Bölüm: Milli Egemenlik
6. Bölüm: Yasama
7. Bölüm: Şuralar

¹²² Humeyni a.g.e., ss. 89-90.

¹²³ Mohsen M. Milani, "The Transformation of the Velayet-e Faqih Institution: From Khomeini to Khamenei", *The Muslim World*, 1992, No:3-4, s. 175.

¹²⁴ Serkan Taflıoğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik Ve Meşruiyet Kaynağı Velâyet-i Fakîh", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 68, Sayı: 3, 2013, s. 97.

¹²⁵ Her ne kadar bazı gruplar seçimleri boykot etmiş olsa da çok yüksek bir oranda kabulde yeni anayasa kabul edildi. Keddie, a.g.e., s. 249.

¹²⁶ İsmail Safa Üstün, "İran", *DİA*, Cilt: 22, 2000, ss. 400-404.

8. Bölüm: Rehber veya Rehberlik Şurası
9. Bölüm: Yürütme
10. Bölüm: Dış Politika
11. Bölüm: Yargı
12. Bölüm: İletişim Araçları
13. Bölüm: Milli Emniyet Yüksek Şurası
14. Bölüm: Anayasanın Gözden Geçirilmesi

Anayasa oluşturulurken kabul edilen maddeler, dayanak noktaları ve rejimin öncelikleri İran siyasal yapısının temel hatlarını şekillendirmiştir. Anayasada belirlenen ölçütler İran'ın siyasi yapısını; siyasi yapısı da dış politikasını şekillendirmektedir. Anayasanın temeli kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'de yer alan esaslar ölçüsünde İslami ilkelere göre şekillendirilmiştir. Yine Anayasaya göre egemenlik ve yasama yetkisi Allah'a aittir.¹²⁷ Ancak Allah'a ait olan egemenlik hakkının millet tarafından kullanılabileceği yine anayasada belirtilmiştir. Böylelikle karma bir egemenlik anlayışı ortaya çıkmıştır.

İran İslam Cumhuriyeti Anayasasında, birbirinden bağımsız olmak üzere “güçler ayrılığı prensibi” yer almaktadır.¹²⁸ Merkezi anayasal organlar yasama, yürütme ve yargı olarak belirlenmiştir. Bu erklerin yanı sıra anayasada tüm kurumların üzerinde olan “Veliyyi Fakih” ve onu seçen “Uzmanlar Konseyi” diye iki ayrı makam oluşturulmuştur. Bunlardan ilki olan Veliyyi Fakih ya da diğer adıyla Rehber, İran İslam Cumhuriyet’inde tüm makamların ve kurumların üzerinde bulunan en üst düzey yöneticisi konumundaki kişidir. Merkezi iktidar organları yasama, yürütme ve yargı Rehber’in denetimindedir.¹²⁹ Rehber bir yandan Veliyyi Fakih sıfatıyla “On İki İmam’ı” temsil ederken, diğer yandan da siyasi ve bürokratik hiyerarşinin en tepesindeki isim olarak ülkenin en üst düzey makamını temsil etmektedir. Rehberin seçilmesi için gerekli şartlarda anayasanın içeriğinde belirtilmiştir.¹³⁰ Başkomutan payesine de sahip olan

¹²⁷ Anayasa madde: 1-2.

¹²⁸ Anayasa madde: 57.

¹²⁹ A.g.y.

¹³⁰ Anayasa madde: 109.

Rehberlik makamına anayasada şu kurumlar bağlanmıştır: “Devrim Muhafızları Ordusu, İran Ordusu, Emniyet Güçleri, Yargı Erki Konseyi ve Devlet Radyo ve Televizyon Kurumu.”¹³¹

Devrim öncesi dönemlerde altyapısını oluşturduğu Velâyet-i Fakîh ilkesini anayasanın ve dolayısıyla yeni rejimin temeline oturtan Ayetullah Humeyni, İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk Veliyyi Fakih'i seçilmiştir. Devrimin önderliğini üstlendiği gibi devrimden sonra kurulan rejimin de önderliğini yürüten Humeyni, hem toplum nezdinde sahip olduğu saygınlık hem de Rehberlik makamından gelen tartışmasız otoritesi sayesinde İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında iç ve dış politikayı şekillendirmiştir. Ancak Rehber'in anayasal kurumlar üzerindeki tartışılmaz otoritesi ile tüm erklerin üzerindeki kontrolü İran siyasal hayatı içerisinde büyük tartışmalara yol açmıştır. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı gerçekleştirilen tartışmalar nedeniyle Humeyni'nin vefatına yakın bir zamanda anayasa üzerinde değişiklikler yapılmıştır. Ancak yapılan değişiklikler eski tartışmaları dindiremediği gibi peşi sıra yeni tartışmaları da getirmiştir. Bu tartışmaların başında Rehber'in otoritesinin sınırları, siyasal hayata etki etmesi ve diğer kurumlar ile olan ilişkisi gelmektedir.¹³² Tartışmaların temelinde ise Humeyni'nin 1989'daki vefatından sonra Rehberlik makamına gelen “Seyyid Ali Hamaney” olmuştur. Zira Humeyni'nin fikirleri çerçevesinde oluşup onun şahsı ile bütünleşmiş olan Veliyyi Fakih makamı, Hamaney'in temsiliyetinde tam karşılığını bulamamaktadır. Nitekim Rehberlik yalnızca “Humeyni'ye göre biçilmiş bir kaftandır.”¹³³ Her ne kadar Humeyni dönemine nazaran İran iç ve dış politikası üzerindeki etkisi değişmiş olsa da Veliyyi Fakih/Rehber İran'da halan en büyük nüfuza sahip makam konumundadır.

En az Rehberlik makamı kadar önemli olan bir diğer makam “Uzmanlar Konseyi”dir. Konsey, İran siyasal yapısı içerisindeki en yüce makam olan Rehber'i seçme¹³⁴ ve lüzum görüldüğü hallerde görevden azletme yetkisine¹³⁵ sahip gruba verilen addır. Rehber, daha önce de ifade ettiğimiz gibi İran'ın siyasal sisteminde benzersiz ve güçlü bir konumdadır. Bu bağlamda Uzmanlar Konseyi, İran siyasal yapısında bu kadar

¹³¹ Anayasa madde: 110.

¹³² Üstün, a.g.m., s. 404.

¹³³ Milani, a.g.m., ss. 189-190.

¹³⁴ Anayasa madde: 107.

¹³⁵ Anayasa madde: 111.

mühim yeri olan Rehber'in seçilmesinde oynadığı rolden ötürü önemli bir konuma sahiptir.

Merkezi anayasal organlardan olan *Yasama*, İran anayasasında ayrı bir erk olarak şekillenmiş olup iki kurumun tekeline verilmiştir. Bunlar Millet Meclisi ile Anayasa Koruyucular Konseyi'dir. İran, tek meclisli bir parlamenter sisteme sahiptir. Yasama yetkisi Millet Meclisi ya da diğer adıyla Meclis-i Şura-yı İslami'nin elindedir.¹³⁶ Milletvekili seçimlerinin dört yılda bir yapıldığı¹³⁷ mecliste toplamda 290 Milletvekili vardır.¹³⁸ Mecliste azınlıklara da kendilerini temsil etmeleri için 5 kişilik kontenjan ayrılmıştır. Zerdüştler, Yahudiler ve Keldaniler'e birer milletvekili; Ermenilere ise biri güneyden diğeri de kuzeyden olmak üzere 2 milletvekili seçme hakkı verilmiştir.¹³⁹ Seçimler, partiler yerine çıkar gruplarının yarışı şeklinde gerçekleşmektedir. Bu gruplar seçimlerde ittifak çatıları altında toplanmakta ve seçimlerden sonra kendi amaçları ölçüsünde tekrardan ayrılmaktadırlar. Diğer tüm siyasi kurumlar gibi meclis de Rehber ile uyumlu olmak zorundadır. Millet Meclisi kanun çıkarma yetkisine sahip olsa da çıkarılan kanunlar, Anayasa Koruyucular Konseyi ile Rehber'in denetiminden ve onayından geçmeden yürürlüğe giremez.¹⁴⁰

Yasama erkinin bir diğer önemli kurumu ise "Anayasa Koruyucular Konseyi"dir. Koruyucular Konseyi'nin esas görevi Meclis tarafından alınan kararların ve çıkarılan kanunların anayasa ve şeriata uygunluğunu incelemektir.¹⁴¹ Devrimle birlikte İslami ve devrimci bir yapıya bürünen İran siyasal hayatının önemli bir parçası konumunda olan Koruyucular Konseyi, şer'i hükümlerin ve Devrim Anayasası'nın koruyuculuğunu üstlenmesi maksadıyla kurulmuştur.¹⁴² Konseyin bunların dışında diğer bir görevi ise seçimlerde aday olan kişilerin İslami ve devrimi hassasiyetlerinin varlığını kontrol ederek adaylığa uygunluğunu kontrol etmektir.¹⁴³

¹³⁶ Meclis yapısı ve görevleri için bkz. Anayasa madde: 71-90.

¹³⁷ Anayasa madde: 63.

¹³⁸ Başlangıç olarak mecliste 270 milletvekili bulunmaktaydı. 1989 referandumundan sonra her 10 senelik periyotlarda bir meclisin kapasitesi 10 kişi artırılacağı kararlaştırılmıştır.

¹³⁹ Anayasa madde: 64.

¹⁴⁰ Anayasa madde:112

¹⁴¹ Bu kurum ülkemizde bulunan Anayasa Mahkemesi ile şekil yönünden büyük ölçüde benzeşmektedir.

¹⁴² Anayasa madde: 91.

¹⁴³ Anayasa madde: 96-99.

Bir diğerk erk olan *Yürütme*, anayasada Rehber, Cumhurbaşkanı ve Bakanlara verilmiştir. Rehberin uhdesine bırakılmış hususlar dışında yürütme, Cumhurbaşkanı ve bakanların sorumluluğundadır.¹⁴⁴ Bahsi geçen makamların arasında bir dönemler “Başbakanlık” adı altında bir makam daha bulunmaktaydı. 1989’a kadar faal halde olan bu makam 1989 Anayasa değişikliği ile lağvedilmiş oldu. Bu karar ile birlikte siyasal yapı içerisindeki çok başlılığın sona erdirilmesinin hedeflendiği görülmektedir.

Anayasada Rehberlik makamından sonra yürütme içerisindeki en üst yetkili merci olarak *Cumhurbaşkanlığı* makamı bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı, Rehber’in birebir yetkisinin bulunduğu alanların dışında yürütmenin başı olarak kabul edilir.¹⁴⁵ Anayasaya göre Cumhurbaşkanı, Müslüman ve İranlı olmak zorundadır.¹⁴⁶ Cumhurbaşkanı dört yılda bir yapılan seçimlerde halkoyu ile en fazla iki kez olmak üzere seçilir.¹⁴⁷ Rehber’in onayı ile görevine başlar.

Bir diğerk erk olan *Yargı* da anayasada önemli yere sahiptir. Giriş bölümünde ‘Anayasada Yargı’ diye özel bir bölüm ayrılmıştır. Anayasada yargı için İslami adalet ilkesi esas kılınmıştır. Bu esasa göre de bağımsız bir yargı düzeni tesis edilmiştir.¹⁴⁸ Yargı sisteminin en tepesinde “Yüksek Yargı Gücü Başkanı” bulunmaktadır.¹⁴⁹ Bu makama seçilecek kişi Rehber tarafından atanmaktadır. 5 yıllık görev süresi olan makamın görevleri ve seçilme şartları anayasada belirtilmiştir.¹⁵⁰ İran İslam Cumhuriyeti şer’i hükümlere göre karar veren bir yargı sistemine sahiptir.

Merkezi anayasal organların yanı sıra rejimin mevcudiyetini ve sürekliliğini sağlamak amacıyla bir takım anayasal kurumlar yeniden inşa edilmiştir. Bunların başında da *Ordu* gelmektedir. 1979 Devrimi ile birlikte İran’da kurulan yeni rejim ülkede birçok alanda reforma gitmiştir. Geçmiş döneme ait kalıntıları temizlemek ve devrimi canlı tutup rejimin sürekliliğini sağlamak amacıyla ülke içerisindeki kurumsal yapılar yeniden dizayn edilmiştir. Bu yeniden teşekkül sürecinde İslami

¹⁴⁴ Anayasa madde: 113.

¹⁴⁵ A.g.y.

¹⁴⁶ Anayasa madde: 115.

¹⁴⁷ Anayasa madde: 114.

¹⁴⁸ Anayasa madde: 156.

¹⁴⁹ Anayasa Madde: 157.

¹⁵⁰ Anayasa madde: 158.

ilkeler ön planda tutulmuştur. İran ordusu da köklü bir şekilde değişime uğrayıp yeniden inşa edilen kurumların başında gelmektedir. Devrim öncesi süreçte Ortadoğu'nun en modern ve güçlü ordularının başında gelen İran ordusu, devrimden sonra yeni rejim tarafından bir dönüşüme tabi tutulmuştur. Bu bağlamda devrim sonrasında ilk etapta Şah'a bağlılığı kesin olarak bilinen üst düzey subayların idamı ve ihracı gerçekleştirildi. Bundaki esas amaç Şah döneminin medar-ı iftiharı olan ordunun tasfiyesi ile yeni rejime yönelik tehlikelerin bertaraf edilmesiydi. İslami ve devrimci ilkelere göre yeniden inşa edilen ordu yeni rejimin önemli dayanak noktalarından biri haline getirildi. Merkezi ordu içerisinde dönüşüm sağlandıktan sonra bu sefer de devrimin ülke içerisindeki kabulü ve yerleşmesini sağlamak amacıyla bir "militer güce" ihtiyaç duyulmuştur. Devrimin hemen akabinde gerçekleşen ülke içerisindeki siyasi kargaşa ve bundan dolayı farklı gruplar arasında yaşanan bölgesel çatışmalar bir kolluk kuvvetini gerekli kılmaktaydı. Bu nedenle ülke içerisinde otoritenin yeniden tesis edilip güvenliğin sağlanması için yeni rejimin bir an önce bir "kolluk gücü" tesis etmesi gerekmektedir. Bu nedenle 5 Mayıs 1979'da "İslam Devrimi Muhafızları Ordusu/Sipahi Pasdarani İnkılâbı İslami" kuruldu.¹⁵¹ Kuruluş safhasında gönüllü milislerin katılımı ile paramiliter bir görünüme sahip olan İDMO, zamanla kurumsallaşarak ülke içerisindeki en önemli silahlı güçlerden biri oldu. Böylelikle güvenilirliği ve sadakati tartışmalı konumda bulunan merkezi orduya bir alternatif oluşturuldu.¹⁵² İran'ın resmi ordusu gibi İDMO'da direkt Rehber'e bağlıdır. İDMO her ne kadar başlangıçta resmi ordudan bağımsız bir kolluk kuvveti olarak tasarlanmış olsa da zamanla devrimin ve devrimci ilkelerin iç ve dış politikada sürdürülmesi vazifesini üstlenmiştir. Böylelikle İDMO'nun esas görevi muhafazakâr devrimci çizginin korunması ve iç ve dış politikada rejimin sürekliliğini sağlamak olmuştur.¹⁵³ Devrimin akabinde kurulan İDMO kısa sürede ülkenin dört bir yanına yağılan bir ağa ve nüfuzla sahip oldu. Devrimin ilk yıllarında yaşanan iç çatışmalarda İslami rejim düşmanlarının sindirilip bertaraf edilmesinde önemli bir rol oynayan İDMO, İran-İrak Savaşı sırasında da büyük yararlılıklar gösterdi. Savaş sırasında önemli rol oynayan İDMO, 1985'te kurumsallaşma çalışmaları kapsamında kendine ait kara, hava ve deniz kuvvetlerine

¹⁵¹ Bayram Sinkaya, "İran'da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızlarının Yükselişi", *Ortadoğu Etütleri*, Ocak 2010, Cilt: 2, No: 2, s. 120.

¹⁵² Moslem, a.g.e., s. 22.

¹⁵³ Anayasa madde: 150.

sahip oldu.¹⁵⁴ Askeri faaliyetlerinin yanı sıra İDMO, ekonomik, kültürel ve sosyal faaliyetlerde de bulunmaktadır. Nitekim İran ekonomisine yön veren büyük şirketlerin önemli bir kısmı İDMO'nun tasarrufundadır.¹⁵⁵ Nükleer faaliyetleri de tekelinde barındıran İDMO, ülke içerisindeki askeri birliklerin ve enerji sahalarının korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle İDMO, İran siyasal ve sosyal hayatının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir.

90'lı yıllara gelindiğinde yurt dışı faaliyetlerini gerçekleştirmek maksadıyla İDMO içerisinde "Kudüs Tugayları" adında bir oluşum kuruldu.¹⁵⁶ Böylelikle İran'ın emelleri doğrultusunda faaliyet gösterecek bir bölgesel güç oluşturulmuş oldu. Kudüs Gücü bulunduğu bölgelerdeki gruplar ile kurduğu bağ sayesinde bölgenin dört bir yanını saran bir ağ oluşturdu. İran'ın önde gelen komutanlarından olan "General Kasım Süleymani" tarafından yönetilen Kudüs Tugayları, İran'ın bölgedeki politikalarının yürütülmesinde önemli rol oynamaktadır. Lübnan'dan Suriye'ye, Irak'tan Filistin'e birçok alanda faaliyet gösteren önemli başarılarla ulaşmış Süleymani, "İran'ın kılıcı" sıfatına nail olmuştur. Kendisine atfedilen "Benim adım Kasım Süleymani. Şunu bilmelisiniz ki İran'ın Irak, Lübnan, Gazze ve Afganistan politikalarını ben kontrol ederim." söylemi Süleymani'nin dolayısıyla İran'ın etki sahasını gözler önüne sunmaktadır.¹⁵⁷ Ancak İran'ın bölgesel nüfuzunun artması nedeniyle Kudüs Tugayları özelinde İDMO, bölgesel ve küresel kamuoyu tarafından ötekileştirilmeye maruz kaldı. Bölgesel tehdit algılama mekanizmalarını harekete geçiren İDMO bölgesel aktörler tarafından terör faaliyetleri yürüttüğü iddiaları ile karşı karşıya kaldı. 2018'in Ekim ayında S. Arabistan ve Bahreyn inşacı bir yaklaşımla İDMO ve Süleymani'yi terör listesine aldı.¹⁵⁸ Bölgesel aktörlerin bu tavrının bir benzeri de ABD'den geldi. Göreve geldiği andan itibaren İran'a yönelik ambargo ve ablukaları artıran Donald Trump "İDMO, İran hükümetinin küresel terör harekâtını yönlendirmedeki ve uygulamadaki başlıca aracıdır." ifadelerinde bulunarak İDMO'yu "yabancı terör örgütü" olarak ilan

¹⁵⁴ Sinkaya, a.g.m., s. 121.

¹⁵⁵ Abdullah Yeğin, *İran'ın Sert Gücü*, İstanbul: SETA Yayınları, 2016, s. 15.

¹⁵⁶ A.g.y.

¹⁵⁷ <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/iranin-ortadogudaki-kilici-kasim-suleymani> (20.04.2019)

¹⁵⁸ <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201810231035800156-suudi-bahreyn-idm-suleymani-teror-listesi/> (21.04.2019)

etti.¹⁵⁹ İran'ın da aynı şekilde karşılık vererek ABD ordusunu terörist oluşum ilan etmesi ikili ilişkilerin kötüleşmesine ve İran'a yönelik sürdürülen ablukanın devamına neden olmuştur.

Sonuç: Bu bölümde İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasal yapısının kavramsal ve kuramsal çerçevesi ele alındı. İlk etapta çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan “İnşacılık” kuramının temel önermeleri ve dış politikaya yönelik analizleri değerlendirmeye tabi tutuldu. Uluslararası İlişkiler disiplininin sosyal bilimler içerisinde özerklik kazanma serüvenine bakıldıktan sonra XX. yüzyılda gerçekleşen iki dünya savaşının yarattığı itki ile disiplin içerisinde yaşanan tartışmalara değinildi. Disiplin içerisindeki ana akım kuramların Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile ortaya çıkan uluslararası ortamı açıklamakta yetersiz kalma sebepleri incelendi. Böylesine bir ortamda ortaya çıkan kuramlardan İnşacılık tahlil edildi. Kuram içerisinde yer alan değerlendirmeler tartışıldı. İnşacıların uluslararası sisteme yönelik değerlendirmelerine ve dış politika analizlerine değinildi.

İlerleyen bölümlerde Modern İran'da kimlik oluşumunun tarihsel arka planı, neden-sonuç ilişkisi kapsamında ele alındı. Son iki yüzyıl yılda İran toplumunun yaşadığı değişim ve dönüşümler incelendi. XX. yüzyılın başında gerçekleşen Meşrutiyet Devrimi başlayan İran'ın demokrasi süreci tahlil edildi. Daha sonra İran'ın dönemin hâkim güçleri ile arasındaki münasebetlere değinildi. Modern İran'da kimlik oluşumunun tarihsel arka planı incelendiğinde XX. yüzyıl İran'ın da yaşanan ulusal kimlik oluşturma çabalarının çeşitli aşamalardan geçtiği görülmektedir. Pehleviler ile birlikte İran'ın içerisine girmiş olduğu modernleşme süreci Batı tarzı kalkınma ve Fars/İran milliyetçiliğini de içeren seküler bir haldeydi. Tabandan kopuk ve tepeden inme gerçekleştirilen reformlar, Şah'ın umduğunun tersine toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul görmemekteydi. Şah'ın reformları uygulama yönündeki baskıcı tutumu halk ile yönetim arasındaki gerilimi tırmandırmaktaydı. Şah'ın uygulamış olduğu reformlar neticesinde değişen demografik ve sosyo-kültürel yapıya refah seviyesindeki ve gelir dağılımındaki adaletsizlikler de eklenince Şah'a karşı güçlü bir muhalif

¹⁵⁹ <https://edition.cnn.com/2019/04/08/politics/iran-us-irgc-designation/index.html> (21.04.2019)

hareketin oluşmasının kaçınılmaz olmuştu. Nitekim toplum ile yönetim arasındaki gerilim 1979 Devriminin tetikleyicisi oldu. Nihayetinde Pehlevi Hanedanlığı tasfiye edilerek yerine “İslam Cumhuriyeti” kuruldu. Şah’ın devrilmesi ile birlikte ülkede İslami ilkelere dayalı yeni bir rejim ve akabinde bu duruma paralel bir kimlik inşası gerçekleşti. Yeni rejim başta anayasa olmak üzere tüm kurumsal yapıyı İslami ilkelere göre şekillendirdi. Devrim ile birlikte bir İslam Cumhuriyeti haline gelen İran’da kurumsal yapının şekillenmesinde devrim hassasiyetlerinin aynı şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. Oluşturulan yeni anayasada devrim ruhunun ve sürekliliğinin sağlanması için anayasal kurumlar inşa edildi. Hatta bu kurumların başında gelen İDMO’nun İslami inkılâbın sosyal, siyasal ve kültürel sürekliliğini sağlamak amacıyla giriştiği faaliyetler, bazı aktörlerin tehdit algılama mekanizmasını harekete geçirdi. Bahsi geçen aktörler, İDMO gibi anayasal bir kurumu terör örgütü kapsamında faaliyet gösteren oluşum olarak kabul etmişlerdir.

İran, eski dönemin pragmatik unsurlarını İslami argümanlarla harmanlayarak Ortadoğu’da etkin bir güç olma arzusunu aynı şekilde sürdürmektedir. İran’ın bölgede nüfuz alanını genişletme çabasının ileriki bölümlerde değinileceği üzere bölgedeki Şii grupların siyasi faaliyetlerinin artırması ile paralel düzlemde gerçekleşmesi bazı bölgesel ve küresel aktörlerin tehdit algılarını harekete geçirmiştir. İDMO’nun terör örgütü olarak ilan edilmesi de İnşacılar tarafından dile getirilen aktörler arasında oluşturulan kimlik algılarının dış politikada karşılık bulması anlamına gelmektedir. ABD’nin bugüne kadar ilk kez bir devletin resmi silahlı güçlerinden birini yabancı terör örgütü statüsüne alması İran’a yönelik tavrın boyutunu göstermektedir. İran’ın sahadaki önemli milis güçlerinden biri olan İDMO, bu aktörler tarafından El Kaide ve DAESH gibi radikal örgütlerle aynı muameleye tabi tutulmaktadır. Bu aktörlerin faaliyetlerinin inşacı bir tutumla gerçekleştiği görülmektedir. Son yıllarda İran’ın sahadaki artan nüfuzunu sınırlandırmak isteyen bu aktörler, İran’ı bölgede çevrelemeye çalışmaktadırlar. Bu aktörlerin faaliyetlerine karşılık İran bölgedeki dengeleri ve fırsatları iyi bir şekilde değerlendirerek bölgesel etkinlik sahasını genişletmeyi ve güvenlik sahasını Biladu’ş Şam’dan(Filistin, Suriye ve Lübnan) Aden Körfezi’ne taşımayı hedeflemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞİİLİĞİN SİYASALLAŞMASI

2.1. Şii Jeopolitiği

Dünya genelinde Müslüman nüfusun % 90'ı Sünnî, geri kalan %10'u da Şii mezhebine mensuptur. Şiiiler İran, Irak, Bahreyn ve Azerbaycan'da nüfusun büyük çoğunluğu oluştururken Lübnan'da da en kalabalık mezhebi gruplardandır. Bunun dışında Kuveyt, Suudi Arabistan, Yemen, Afganistan ve Pakistan gibi ülkelerde de azınlık konumunda olsalar da nüfusun kayda değer bir kısmı Şii'dir.¹⁶⁰ Bölgede bulunan Şii unsurların siyasi faaliyetleri Şii jeopolitiğini oluşturmaktadır. Bölgedeki Şii unsurların yaşam alanlarının küresel enerji sahaları ile örtüşmesi, Şii jeopolitiğinin önemini artırmaktadır. Bu durum bölgesel ve küresel rekabette Şii jeopolitiğini ön plana çıkarmaktadır.

Şii jeopolitiğinin önde gelen ülkelerinden olan İran, Ortadoğu özelinde Müslüman nüfusun fazla olduğu ülkelerin birçoğunda olduğu gibi dini yapısının sosyo-politik yapısını şekillendirdiği ülkelerden biridir. İran'ı diğer İslam ülkelerinden ayıran en belirgin özelliği ise nüfusunun diğerleri gibi Sünnî ağırlıklı değil de Şii ağırlıklı olmasıdır. Devrimin önderliğini üstlenen ulemanın dini mefkûresi devrimden sonra inşa edilen İran iç ve dış politikasını doğrudan etkilemiştir. Devrimin ve peşi sıra kurulan yeni rejimin lideri Humeyni, gerek kaleme aldığı yazılarda gerekse söylemlerinde çok sayıda dini referanslarda bulunmaktaydı. Nitekim devrim sonrası inşa edilen yeni rejim, Şii tandanslı teokrasi-demokrasi karışımı bir yapıya sahip olmuştur.¹⁶¹ Devrim sonrası oluşturulan anayasada İran'ın resmi dininin İslam, mezhebinin ise İmamiyye(On İki

¹⁶⁰ Sırasıyla nüfuslarındaki Şii dağılımı: İran: %90, Irak: %65, Azerbaycan: %90, Lübnan: %27, Yemen: %35, Suudi Arabistan: %10-15, Afganistan: %10-15, Pakistan: %10-15'tir. Atilla Sandıklı ve Emin Salihi, *İran, Şii Hilali ve Arap Baharı*, Bilgesam, 2011, s. 6.

¹⁶¹ Ünal Gündoğan, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt: 3 Sayı: 29, 2011, s. 96.

İmam Şiiliği/ İsna-i Aşeriyye/Caferilik) olduğu belirlenmiştir.¹⁶² Bundan dolayı İran iç ve dış politikasını anlamak için Şiiliğin iyice irdelenmesi gerekmektedir.

Kelime manası olarak incelendiğinde Şîa, “tabi olmak, desteklemek; şayi olmak, çoğalmak” anlamlarına gelmektedir.¹⁶³ Şîa kelimesi kutsal kitap Kuran-ı Kerim’de birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Şîa, “taftar, peşinden giden ve yardım edenler” gibi manalarda kullanılmıştır.¹⁶⁴ Siyasal olarak ise kelimeye birden fazla anlam yüklenmiştir. Eş’ari, Şîa’yı Hz. Ali’yi dost edinenler ve onu diğer sahabelerden daha üstün kabul edenler diyerek tarif etmektedir.¹⁶⁵ Şehristani ise Şîa’yı Hz. Ali’nin imametini kabul ederek imametinin onun ve evlatlarından başkasına verilemeyeceğine inananlar olarak ifade etmiştir.¹⁶⁶ Gölpınarlı ise Şîa lafzının bizzat Hz. Muhammed tarafından Ali’ye uyanları tanımlamak için kullandığını söylemektedir.¹⁶⁷ Şiiliğin ortaya çıkışını veya tarihsel kökeninin belirlenmesinde İslam tarihçileri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Kimileri başlangıç noktası olarak Hz. Muhammed döneminde yaşanan “*Gadir-i Hum Olayına*”¹⁶⁸ dayandırırken kimi tarihçiler ise peygamberin ölümü sonrası “*Sakafe Biatına*”¹⁶⁹ dayandırmaktadır. Ama tarihçilerin birçoğu, Hz. Osman’ın şahadeti ve peşi sıra gelişen olayların sonucunda İslam toplumunda hizipleşmenin ilk kez ortaya çıktığı hususunda ortak paydaya varmıştır.

İslam devletinin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’den sonra üçüncü halifesi Hz. Osman olmuştur.¹⁷⁰ Hz. Osman dönemi incelendiğinde selefleri dönemindeki toplumsal barışın bu dönemde sekteye uğradığı görülmektedir. Bunun temel sebebi ise Hz. Osman’ın yönetimde uyguladığı nepotist politikalarıdır. Hz. Osman’ın büyük bir çoğunluğunu kendi akraba ve yakınlarından seçtiği yöneticilerinin, pervasız hareketleri yönetim ile halk arasında gerilimlere neden olmaktadır. Ümeyyeoğulları ailesinden olan

¹⁶² Anayasa madde: 12.

¹⁶³ Mustafa Öz, “Şîa”, *DİA*, Cilt: 39, 2010, ss. 116-120.

¹⁶⁴ Kuran’ı Kerim 37:82, 28:4-15 ve 54:51.

¹⁶⁵ Ebu Hasan el-Eşari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın (çev.), İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005, s. 35.

¹⁶⁶ Muhammed Şehristani, *Milel ve Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, Mustafa Öz (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 3. Basım, 2015, s. 135.

¹⁶⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul: Der Yayınları, 1987, s. 23.

¹⁶⁸ Adnan Demircan, *Hz. Ali’nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Baskı, 2014, ss. 27-45.

¹⁶⁹ Sakafe Olayları ile ilgili ayrıntılı olarak bkz. Momen, a.g.e., ss. 18-22.

¹⁷⁰ İbnü’l Esîr, *el-Kamil Fi’t-Tarih*, 3. Cilt, Ahmet Ağırakça (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, s. 84.

bu yöneticiler, cahiliye döneminden kalma asabiye anlayışıyla diğer aileleri hor görmeye ve üstten bakmaktaydılar.¹⁷¹ Bu yöneticilerin fevri tavırları ve kendi çıkarlarını ön planda tutan yönetim anlayışları toplumda kargaşaya yol açtı.¹⁷² Zaman içerisinde toplum içerisinde seçkin bir azınlık git gide zenginleşirken halk giderek yoksullaşmaya başlamıştı. Bu da gelir dağılımında adaletsizliğin yaşanmasına, toplumsal barışın bozulmasına ve sosyal dokunun zedelenmesine yol açtı. Halifenin sorunlara çözüm üretememesi ve halkın isteklerini karşılayamaması nedeniyle ortaya çıkan rahatsızlıklar nihayetinde bir isyan hareketine dönüştü.¹⁷³ Bu olaylar sonucunda Hz. Osman, isyancılar tarafından öldürüldü.¹⁷⁴

Hz. Osman'ın vefatından sonra yerine Hz. Ali seçildi.¹⁷⁵ Hz. Osman döneminde yaşanan ihtilafların İslam toplumunda sebep olduğu kargaşalar halefi döneminde de devam etti. Her ne kadar hilafet makamında Hz. Ali gibi muteber ve saygın birinin bulunmasının siyasal gerginliği sonlandıracağı yönünde beklentiler olsa da kaos ortamının devam etmiştir. Gerek Hz. Osman'ın vefatının çıkar çevrelerince siyasete alet edilmesi gerekse Hz. Ali'ye yapılacak biatın gecikmesi daha büyük ve çözümü zor sıkıntıları ortaya çıkardı.¹⁷⁶ O dönemde elde ettikleri kazanımları kaybetmek istemeyen güç odakları Hz. Ali karşıtı safta toplanmaya başladılar. Hz. Osman'ın faillerinin bulunamamasını bahane edenlerin bir kısmı Suriye'de toplanmışken bir kısmı da Hz. Muhammed'in eşi Hz. Aişe'nin yanında toplandı.¹⁷⁷ Bunun sonucunda İslam tarihinde yaşanan ilk fitne olayı "Cemel Vakası"¹⁷⁸ gerçekleşti. Bu savaştan galip çıkan Hz. Ali bu kez kendisine biat etmeye yanaşmayan kesimler üzerine yoğunlaştı. Bunların başında dönemin Şam Valisi "Muaviye" geliyordu.¹⁷⁹ Hz. Osman döneminde büyük kazanımlar elde eden ve nepotist politikalar nedeniyle ülkenin

¹⁷¹ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emevi-Abbassiler*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968, s. 9.

¹⁷² Neşet Çağatay ve İbrahim A. Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985, s. 7.

¹⁷³ İbnü'l Esîr, a.g.e., ss. 159-174.

¹⁷⁴ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983, s. 22.

¹⁷⁵ İbnü'l Esîr, a.g.e. s. 209.

¹⁷⁶ Mustafa Günel, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul: İnsan yayınları, 2. Baskı, 2014, s. 70.

¹⁷⁷ İbnü'l Esîr, a.g.e., s. 211.

¹⁷⁸ İslam tarihindeki ilk iç savaş olan bu olayda Hz. Aişe taraftarları ve Hz. Ali Basra'da karşı karşıya geldi. İkili arasında gerçekleşen savaşı Hz. Ali kazandı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, Cilt II-Kısım I, Mahir İz (çev.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, 1985, ss. 17-55.

¹⁷⁹ Üçok, a.g.e., s. 18.

dört bir tarafında büyük nüfuza kavuşan Ümeyyeoğulları'nın o dönemki lideri konumunda sayılan Muaviye, Hz. Ali'ye biat etmekten sakınmaktaydı. Gerek şahsi kazanımlarını sürdürmek istemesi gerekse yüzyıllara yayılan “Haşimoğulları-Ümeyyeoğulları” rekabetinden¹⁸⁰ dolayı meşru halifeye biat etmeye yanaşmadı. Esasında Muaviye, Hz. Ali ile birlikte yönetimde tekrardan Haşimoğulları'nın söz sahibi olmasını hazmedemediğinden Hz. Osman'ın vefatını tekrardan iktidarı ele geçirmek için bir fırsat olarak görüyordu. Bundan dolayı Cemel Vakası'ndan sonra meşru halifeye karşı muhalefeti artık Muaviye yönetiyordu. Hz. Ali ise ülke geneline yayılan gerginliğin dinmediğini görünce yaşanan isyanları bastırmak için ordusuyla Muaviye yönetimindeki Şam'a yöneldi. Sıffin'de karşı karşıya gelen iki ordu arasında büyük bir savaş gerçekleşti.¹⁸¹ Yaklaşık 70.000 sahabenin hayatını kaybettiği bu iç savaş, sonraki dönemde İslam tarihini derinden etkileyecek olaylara yol açtı. Savaş sonunda yaşanan “Hakem Olayı” toplum içerisindeki fitnenin artmasına ve derin siyasi ayrılıkların gerçekleşmesine sebebiyet verdi.¹⁸² Bu karışıklıklar neticesinde 661'de Hz. Ali, Kufe'de şehit edildi.¹⁸³ Bu durum üzerine rakipsiz kalan Muaviye halifelik makamını ele geçirdi. Muaviye ile birlikte Emeviler dönemi başladı. Bu dönemde yaşanan siyasi kırılmaların en derini ise Muaviye'den sonra yerine geçecek oğlu Yezid'in, Hz. Muhammed'in torunu aynı zamanda Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit etmesi ile gerçekleşti.¹⁸⁴ Müslümanlar nezdinde Hz. Peygamber'in bir emaneti durumunda olan Ehl-i Beyt'e¹⁸⁵ yapılan katliam, toplumda onarılması mümkün olmayan yaralar açtı. Kerbela olayı, sonraki dönemlerde Ehl-i Beyt'in intikamını alma

¹⁸⁰ İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Baskı, 2015, ss. 265-280.

¹⁸¹ Tarık Minkari, *Vakatu Sıffin*, Cemaleddin Saylık (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018, ss. 176-182.

¹⁸² Hz. Ali'nin ordusu üstünlük kurmuşken savaşın sonlarına doğru Muaviye hileye başvurarak(yenildiği sırada Kur'an sayfalarını mızraklara takarak) çatışmanın barışçıl bir uzlaşmayla hakeme giderek çözülmesini Hz. Ali'ye teklif etmiş ve Hz. Ali bu öneriyi kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu olay sonrası ortaya çıkan Hariciler ile birlikte İslam tarihindeki ilk siyasi firkaların ortaya çıkmasının nirengi noktasıdır. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, Fikret Işıltan (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, s. 37.

¹⁸³ İbnü'l Esîr, a.g.e., s. 397.

¹⁸⁴ Corci Zeydan, *İslam Uygurlukları Tarihi*, Cilt: 2, Nejd Gök (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2015, s. 381.

¹⁸⁵ Kelime manası olarak Ehli-i Beyt, “ev halkı” anlamına gelmektedir. Ehli-i Beyt'ten kastedilen ise Hz. Muhammed'in aile fertleri ve soyundan gelenlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Ehli- Beyt”, *DİA*, Cilt: 10, 1994, ss. 498-501.

gayesine sığınan grupların ortaya çıkmasına yol açtı. Böylelikle Kerbela, siyasi Şii dinamiklerin ve hareketlerinin miladı olarak kabul görülmektedir.¹⁸⁶

Şiilik ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren özellikle “imamet” üzerinde yoğunlaşan tartışmalar sebebiyle en fazla kollara ayrılıp dağılan mezhep durumuna gelmiştir. İmamiyye-Şîa nazariyesine göre İmametın kabulü, imanın şartlarından sayılmaktadır.¹⁸⁷ Şii inancına göre Hz. Muhammed’den sonra imamet Hz. Ali’ye, Hz. Ali’den sonra ise sırasıyla Ehl-i Beyt içerisindeki kişilere aittir.¹⁸⁸ Ancak bu imamların kimler olacağı hususunda çeşitli ihtilaflar yaşanmıştır. Kimi zaman İmam’dan sonra yerine oğlu ya da kardeşlerinden biri vekil olarak kabul edilirken kimi zaman ise İmam’ın aslında ölmeyip gizlendiği ve bir gün döneceği söylenerek yerine tayin yapılmamıştır.¹⁸⁹ Bu durum Şii toplumu içerisinde siyasi ihtilafların yaşanmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde Şîa kendi içerisinde Caferiler, İsmaililer ve Zeydiler diye üç büyük gruba ayrıldı. Bunun dışında kalan fırkalar ise zaman içerisinde ya etki sahalarını kaybettiler ya da yok oldular.¹⁹⁰ Var olan fırkalar da kendi düşünce sistematiğini sürdürmek maksadıyla siyasi-itikadi bir hüviyete büründüler. Bu durum da Şiilik içerisinde siyasal dinamiklerin gelişmesine ve tarihsel süreçte Şiiliğin siyasallaşmasına yol açtı.

¹⁸⁶ Fığlalı, a.g.e., s. 105.

¹⁸⁷ Fığlalı, a.g.e., s. 209.

¹⁸⁸ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 15.

¹⁸⁹ İmamiyye Şîa’sına göre imameti kabul edilen şahıslar sırasıyla şunlardır:

1. Hz. Ali (ö. 661)
2. Hz. Hasan (ö. 669)
3. Hz. Hüseyin (ö. 680)
4. İmam Ali Zeynelabidin (ö. 713)
5. İmam Muhammed el-Bakır (ö. 733)
6. İmam Cafer Sadık (ö. 765)
7. İmam Musa Kazım (ö. 799)
8. İmam Ali Rıza (ö. 818)
9. İmam Muhammed Cevad (ö. 835)
10. İmam Ali Naki (ö. 868)
11. İmam Hasan Askeri (ö. 874)
12. İmam Muhammed Mehdi (ö. ?)

İmamların hayatları ile ilgili ayrıntılı olarak bkz. Allame Muhammed Tabâtabâî, *Tüm Boyutlarıyla İslam’da Şîa*, Kadir Akaras ve Abbas Kummi (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2. Baskı, 1999, ss. 191-216.

¹⁹⁰ Şiilik alt kollarıyla birlikte kırktan fazla gruba ayrılmış durumdadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kummi ve Nevbahti, *Şii Fırkalar: Kitâb’ül-Malakât ve Fırakû’s-Şîa*, Hasan Onat vd. (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Her ne kadar kendi dinamiklerinden ötürü Şiilik, siyasi nüvelere sahip olsa da günümüzdeki anlamda siyasal bir hüviyete bürünmesinde, İran kültürü ile tanışıp kaynaşmasının büyük etkisi olmuştur. Bu yüzden Şiilik ile alakalı bir değerlendirme yapılırken İran/Fars kültürünün Şîa üzerindeki etkileri göz önüne alınması gerekmektedir.¹⁹¹ İran'ın İslamiyet ile tanışması Hz. Ömer zamanında gerçekleşen "Kadisiye Savaşı"¹⁹² ile gerçekleşti. İslam orduları karşısında yenilgiye uğrayan İran, bu tarihten itibaren hızlı bir şekilde "İslamlaşma" sürecine girdi. Ancak tarih boyunca yaşanan Arap-Fars rekabeti nedeniyle bu mağlubiyet İranlıların milli gururlarının zedelenmesine neden oldu.¹⁹³ Özellikle dört halifeden sonra idareyi ele geçiren Emevilerin uyguladığı politikalar, başta İranlılar olmak üzere Arap olmayan halkların İslam'a geçiş süreçlerinde sıkıntılara neden oldu. Bu durum da mevzu bahis halkların İslam'a bakış açılarını olumsuz yönde etkilemekteydi.¹⁹⁴ Tüm bunlara rağmen İran'ın İslam ile tanışması, gerek İran toplumunda gerekse İslam toplumlarında sosyal, siyasal ve kültürel manada derin dönüşümlere yol açtı.¹⁹⁵ İran'ın bir Şii devlet yönetimi altına girmesi ilk olarak Büveyhîler zamanında gerçekleşti.¹⁹⁶ Büveyhîlerin ataları olarak görülen ve İran'ın Deylem bölgesinde yaşayan Deylemîler 844 yılında Şiiliği benimsediler.¹⁹⁷ İran ve Irak topraklarında hüküm süren sağlayan Büveyhiler, İran'da Şiiliğin yayılmasını sağladılar.¹⁹⁸ Ancak İran'da Şiiliğin serpilip yerleşmesi Erdebil Tekkesi ve bu tekkenin içinden çıkan Safevi Ailesi sayesinde oldu.

Ortadoğu siyasal tarihi incelendiğinde mezhebi kimliklerin toplum tarafından benimsenmesinde, iktidarların faaliyetlerinin önemli rol oynadığı karşımıza çıkmaktadır. Bunun en güzel örneği XVI. yüzyıla kadar büyük çoğunluğu Sünnî olan İran'ın, Safevilerin eliyle Şii hüviyete bürünmesidir. XIV. yüzyılın sonunda İran'ın kuzeyinde Sünnî âlim Şeyh Safiyüddin tarafından kurulan "Erdebil Tekkesi(Safeviyye

¹⁹¹ Fatih Topaloğlu, "Şîa'nın İran Kültüründen Etkilendiği Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Milel ve Nihal Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 3, 2011, s. 36.

¹⁹² Belazuri, *Fütühul Buldan*, Mustafa Fayda (çev.), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013, ss. 291-298.

¹⁹³ Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2. Baskı, 2015, s. 286.

¹⁹⁴ Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti, Şîa ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Mehmed S. Hatiboğlu (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986, ss. 24-26.

¹⁹⁵ Black, a.g.e., s. 143.

¹⁹⁶ Şii Büveyhi devletinin nitelikleri ve İmamiyye Şîası'nın gelişimi üzerine etkileri için bkz. Vecih Kevserani, *Fakih ve Sultan*, Yeni Zamanlar Yayınları, 2007, ss. 13-25.

¹⁹⁷ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, Cilt: 9, 1994, ss. 263-265.

¹⁹⁸ Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 16.

Tarikatı)” bu süreçte büyük rol oynamıştır.¹⁹⁹ Erdebil Tekkesi kısa sürede etki sahasını Irak, Anadolu, Azerbaycan ve Suriye’ye kadar genişletmiş ve bu bölgelerde çok sayıda müride kavuşmuştu. Başlangıçta Sünnî kaideler çevresinde şekillenip faaliyetlerini sürdüren tekke, sonraki süreçte şeyhin haleflerinden olan “Hoca Ali” ile başlayıp “Şeyh Cüneyd” ile giderek artan bir Şiileşme sürecine girdi.²⁰⁰ İlk etapta Ehli Beyt’in manevi gücünden faydalanıp meşruiyet ve taraftar kazanmak maksadıyla kendi neseplerinin İmam Musa üzerinden Hz. Ali’ye kadar uzandığı iddiasında bulundular.²⁰¹ Şeyh Cüneyd öncesi dönemde “şeyhlik ve irşad” alanında büyük şöhrete sahip olan tarikat, Şeyh Cüneyd ile birlikte değişime uğrayarak ordusu olan siyasal bir harekete dönüştü.²⁰² Başlangıçta Sünnî ekolü takip eden Safeviler, Şeyh Cüneyd zamanında tamamen politik nedenlerden ötürü Şiiliğe meyilli bir hale geldiler.²⁰³ Şeyh Cüneyd’in ölümünden sonra yerine oğlu “Şeyh Haydar” ile bu süreç daha da hızlandı. Şeyhin mahiyetindekilere On İki İmam’a atfen *on iki dilimli kızıl başlık* takmayı zorunlu hale getirmesi tarikat içerisinde mezhebi farklılaşmayı ayyuka çıkardı.²⁰⁴ Bu olaydan sonra tarikat müritleri *Kızılbaşlar* olarak anılmaya başlandı.²⁰⁵ Şeyh Haydar’ın oğlu İsmail’in 1501’de Tebriz’i fethedip tahtı ele geçirmesi hem Erdebil Tekkesi hem de Şîa için önemli bir dönüm noktası oldu.²⁰⁶ Bu olayla birlikte İsmail Şeyhlikten Şahlığa, Safeviler ise tarikattan devlete terfi etmiş oldu. Böylelikle Safevi Devleti’nin kurulması ile birlikte İran’ın Şiileşme süreci başlamış oldu. Şah İsmail tahta geçer geçmez Şîa’nın İmamiyye/Caferiyye ekolünü devletin resmi mezhep olarak ilan etti.²⁰⁷ Hutbelerde İmamların isimlerinin okunmasını emrederek adlarına para bastırdı.²⁰⁸ Hükümdarlığın alametlerinden olan hutbe okutma ve para bastırma geleneğinin on iki imamlara

¹⁹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 219.

²⁰⁰ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd-XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, Tevfik Bıyıklıoğlu (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, 1992, s. 15.

²⁰¹ Daftary, a.g.e., s. 107.

²⁰² Şeyh Cüneyd’in kendine ait ordusunu oluşturması ve giriştiği çarpışmalar için ayrıntılı bkz. Hinz, a.g.e., ss. 18-35.

²⁰³ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 20. Baskı, 2017, s. 87.

²⁰⁴ Ömer Faruk Teber, “Haydariyye Taifesine Yönelik Eleştiriler: Risale fi Hakki’t- Taifeti’I-Haydariyye” Ekseninde”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2007, s. 158.

²⁰⁵ Hinz, a.g.e., s. 65.

²⁰⁶ Peter Jackson(ed.), *The Cambridge History of Iran*, Cilt: 6, Cambridge University Press, 1986, s. 189.

²⁰⁷ Andrew J. Newman, *Safavid Iran Rebirth of a Persian Empire*, London: I. B. Tauris, 2006, s. 14.

²⁰⁸ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Yayınları, 1976, s. 22.

atfedilmesi, Şah İsmail'in kurduğu devletin meşruiyetinin dini temellere dayandırmak istediğinin emarelerindedir. Şah Şiiliği yaygınlaştırmak amacıyla siyasi faaliyetlerinin yanı sıra demografik yapı üzerinde de bir Şiileştirme politikası yürütmekteydi. Çünkü tebaanın büyük çoğunluğu Sünnî idi.²⁰⁹ Şii toplum ise kırsal alan ve birkaç eyalette toplanmış az sayıda bir nüfusa sahiptiler. Şah İsmail dağınık bir şekilde yaşayan Şiileri kısa sürede tek bir çatı altında toplayarak bir araya getirdi. Şah dağınık haldeki Şiileri bir araya toplamakla yetinmemiş; Sünnî halk üzerinde de baskı ve asimilasyon politikası izleyerek onları Şiiliğe geçmeye zorlamıştır.²¹⁰

Şah İsmail, Şiiliği salt politik güç olarak görmekle yetinmeyip ilmi olarak da geliştirmeyi amaçlamıştır. İlk dönemler Şah'ın yaptığı ıslahatları gerçekleştirmek için Şii fikhını bilen ulema ve yayacak hatipler İran'da yok denecek kadar az sayıdaydı. Bundan dolayı Şah İsmail, İran'da Şiiliği yaymak ve güçlendirmek için başta Cebel-i Amil(Lübnan'da bir yer) olmak üzere Arap diyarlarındaki Şii din adamlarını ülkesine davet etti.²¹¹ Şah İsmail'den gördükleri teşvik ve hediyeler sayesinde çok sayıda Şii âlim İran'a gelip yerleşti. Bu din adamları zamanla devletin çeşitli kademelerinde önemli makamlara getirildiler. Sosyal ve siyasi faaliyetleri ile İran'ın Şiileşmesinde büyük rol oynadılar.²¹² Bu durum Şiiliğin ilmi olarak gelişmesine de yol açmıştır. Bu dönemde Şiilik üzerine yaşanan ilmi tartışmalar zirve yaptı. Yaşanan bu tartışmalardan en önemlisi klasik Şii doktrin içerisinde yaşanan gaybet sonrası imametinin durumu üzerine olmuştur. Son İmam'ın gaybetinin uzaması ve ortaya çıkacağı zamanın belirsiz olması nedeniyle imamet makamı, sonu belli olmayan bir çıkmaza girdi. Şii toplumunun hukuki ve dini açıdan doğan ihtiyaçlarının karşılanması ve sabit normların oluşturulması için bir kuruma/makama ihtiyaç duyulmaktaydı. İmamlar, hayattayken toplumda vuku bulan tüm siyasi, dini ve sosyal problemleri çözümleyip karara bağlıyorlardı. Ancak son imamın gaybeti ile birlikte Şii toplumu, problemlerini çözecek bir makamdan mahrum oldular. İmamın yokluğunda ulema, vukuu bulan problemlerin

²⁰⁹ Teber, a.g.m., s. 159.

²¹⁰ Fırlalı, a.g.e., s. 186.

²¹¹ Albert Hourani, "From Jabal Amil to Persia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Cilt: 49, Sayı: 1, In Honour of Ann K. S. Lambton, 1986, s. 137.

²¹² Bu "Amili" ulemanın İran'daki faaliyetleri için ayrıntılı olarak bkz. Rula Abisaab, *Converting Persia-Religion and Power in the Safavid Empire*, London: I. B. Tauris, 2004, ss. 7-30. Safevi Hanedanlığı boyunca İran'da faaliyet gösteren Amililerin listesi için bkz: Rula Abisaab, a.g.e., ss. 147-152.

çözümleri ve bu çözümlerde izlenecek yöntemleri belirleyecek görüşleri tartışmaya giriştiler. Bu çerçevede *Ahbâri* ve *Usûli* diye iki ekol ortaya çıktı. Bu iki ekolden geleneksel olanı Ahbâriliktir. Sözlükteki karşılığı ‘haberler’ olan Ahbârilik, dini meselelerde nakle ve rivayetlere itimat eden anlamına gelmektedir.²¹³ Ahbârilere göre son İmam kayıp olsa dahi hukuki ve dini meselelerin çözümünde kutsal metinlerin varlığının yeterli olacaktır.²¹⁴ Ahbârilere, zamanla ortaya çıkacak problemlerin çözümü için de mevzu bahis kutsal metinlere başvurulmasını elzem ve kâfi görmekteydiler.²¹⁵ Esasında Ahbârilere, son imamın gaybetinin fazla sürmeyeceği yönünde bir beklentiye sahip olduklarından böylesine bir düşünce geliştirmişlerdir.²¹⁶ Ancak çağın getirileriyle birlikte toplumda sürekli yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmaktaydı. Bu bağlamda ortaya çıkan itikadi ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanması için bir takım ulema çözüm önerileri getirdiler. Bu noktada Ahbârilere zıttı olarak “Usûliler” ortaya çıktı.²¹⁷ Usûliler Ahbârilere göre daha rasyonel ve pragmatik bir yolu takip etmekteydiler.²¹⁸ Usûli ulema, toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasında kutsal metinlerin tek başına yetersiz kaldığını; bundan dolayı da kutsal metinlerden başka metotlara da başvurulması gerektiğini savunmaktaydılar. Usûlilere göre, ulema sadece kutsal metinlere endeksli kalmayacak aynı zamanda fıkhi hükümlerde bulunabilmek için içtihat/çıkarımda bulunabilecekti.²¹⁹ Müçtehidlere hem fıkhi ve hem de görece siyasi yetkilerde büyük imtiyazlar addeden Usûli ekol, Ahbâri ekol karşısında baskın hale geldi.²²⁰

Usûliler öncesinde ulema arasında hiçbir zaman bir hiyerarşik yapı söz konusu olmadı.²²¹ Ancak Usûlilerin sistematikleştirdiği “ıctihad/yorumda bulunma” yetkisi²²² ulema arasında bir rekabetin yaşanmasına neden oldu. Şii fıkında belli bir yetkinliğe

²¹³ Metin Yurdagür, “Ahbâriyye”, *DİA*, Cilt: 1, 1988, ss. 490-491.

²¹⁴ A.g.y.

²¹⁵ A.g.y.

²¹⁶ Habib Kartaloğlu, “İmamiyye’de Ahbâri-Usûli Farklılaşması: Şeyh Saduk Ve Şeyh Müfid Örneği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 24, 2011, s. 194.

²¹⁷ Ahmed Kazemi Moussavi, “The Establishment of the Position of Marja’iyat-i Taqlid in the Twelver- Shi’i Community”, *Iranian Studies*, Cilt: 18, Sayı: 1, Kış 1985, s. 36.

²¹⁸ Abdullah es-Semahici, “İmamiyye Şiâsi’nin İki Ekolu Ahbârilere ve Usûlilere Arasındaki Temel Farklar”, İbrahim Kutluay (çev.), *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2013, s. 138.

²¹⁹ Mustafa Öz, “Usûliyye”, *DİA*, Cilt: 42, 2012, ss. 214-215.

²²⁰ Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, Celal Kanat (çev.), İstanbul: Doruk Yayınları, 2010, s. 185.

²²¹ Shahram Kholdi, “The Hedging Mullah: A Historical Review of the Clergy’s Struggle for Hegemony and Independence in Modern Iran”, *Constellations*, Cilt: 17, Sayı: 1, 2010, s. 33.

²²² Amirhassan Boozari, *Shi’i Jurisprudence and Constitution*, New York: Palgrave Macmillan, 2011, s. 17.

kavuşan ulema, hiyerarşide üst bir seviye olan *müçtehid* sıfatına erişmekteydi.²²³ Bu durum daha sonradan ulema içerisinde bir saygın bir kurum olan *Merci Taklid* makamının oluşmasına ön ayak oldu. Sözlükte “taklid için müracaat edilecek en yetkili kişi” manasına gelen *Merci Taklid*, Şîa'nın Usûli ekol mensuplarınca sistematikleştirilen içtihatla bulunma yetkisine sahip üst düzey ulemaya denilmektedir.²²⁴ Bahsi geçen taklid/takip dini alanları kapsamakla kalmamış ilerleyen zamanlarda sosyal alanı da içerisine dâhil etmiştir. Usûlilere göre zamanla ortaya çıkacak fıkhi ve itikadi problemleri çözmek için kutsal metinleri yorumlayıp anlamlandıracak bir üst otoriteye yani bir *Merci Taklid*'e ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu durum ulemanın, sosyal alanda büyük bir nüfuza sahip olmasına vesile oldu. Tüm toplumlarda olduğu gibi Şii toplumda da var olan miras, ölüm ve evlilik gibi sosyal ve dini alanı kapsayan durumlarda bireyler ile ulema arasında direkt bağ kurulmaktadır. Böylelikle bireylerle birbirine doğrudan eklemli hale gelen ulemanın, siyasal ve sosyal olaylarda toplumu yönlendirebilmesi kolaylaşmıştır. Görülmektedir ki Şiiliğin tarihsel süreç şekillenmesi ve Safeviler eliyle İran'da yayılması Şiiliğe ayrı bir dinamik kazandırmıştır. Safeviler devleti ile başlayan bir meşruiyet aracına dönüşen Şiilik İran tarihinde yeni bir dönemi başlattı. Bu durum Arap Fetihleri ve Moğol İstilasası ile yaşanan yaklaşık bin yıllık fetret devrinin sona ermesi anlamına gelmekteydi. Safeviler dönemiyle birlikte ulemanın sosyal ve siyasal hayattaki artan etkinliği İmam Humeyni önderliğinde gerçekleşen devrim ile zirve yapmış oldu.

Safeviler ile başlayıp Humeyni'ye kadar uzanan dini yapı ile siyasal yapının harmanlanması İran'ı eski kadim sınırlarına kavuşturacak aksiyonu kazandırdı. Bu durum İran'ı ve dolayısıyla Şii jeopolitiğini ön plana çıkardı. İran'da gerçekleşen devrime paralel bölgedeki diğer Şii unsurların da siyasetten bir yükselişe geçmesi bir “Şii Uyanışı” yaşandığına değerlendirmelerine yol açtı.²²⁵ 1979 Devrimi, ABD'nin

²²³ Usûli ekolü ile birlikte ulema arasında bir hiyerarşi oluştu. Belli bir başarıya ulaşan müçtehitler sırasıyla “Hüccet-ül İslam”, “Ayetullah” ve nihayetinde “Ayetullah Uzma” sıfatlarına erişmektedir.

²²⁴ Hamid Algar, “Merce-i Taklid”, *DİA*, Cilt: 24, 2004, ss. 172-174.

²²⁵ Şii Uyanışı (Shia Revival) kavramını ilk kez Amerikan Donanma akademisinde profesörlük görevini yürüten S. Vali R. Nasr kullanmıştır. Nasr, bölgede yaşanan mücadeleleri mezhep ekseninde anlamlandırmaya çalışmaktadır. Ona göre ABD'nin Irak'ı işgali sonrasında Irak siyasetinde Şiilerin yükselişe geçmesinin bölgedeki diğer Şii azınlıkları da harekete geçirecektir. Şii Canlanması ile alakalı bkz. Seyyid Vali Reza Nasr, “When the Shiites Rise”, *Foreign Affairs*, Cilt: 85, Sayı: 11, Haziran-Ağustos 2006, ss. 58-74; Seyyid Vali Reza Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, Newyork: W. W. Norton & Company, 2006.

Irak'a müdahalesinden sonra Şiiilerin ülkede etkin konuma gelmesi, Hizbullah ve Husilerin kendi ülkelerinde güçlü aktörlere dönüşmesi gibi göstergeler bölgede bir Şii hareketliliğinin gerçekleştiğini göstermektedir. Tüm bu devlet ve devlet altı grupların bölge siyasetinde yükselişe geçmesi Şii jeopolitiğini ön plana çıkardı. Humeyni liderliğinde gerçekleşen 1979 İslam Devrimi, sebep olduğu sonuçlar nedeniyle sadece bir ülkenin rejimini değiştirmekle kalmamış, bölgesel dengeleri de derinden etkilemiştir. İran'da gerçekleşen devrim her ne kadar bölgedeki laik ve Sünnî devletler tarafından endişeyle takip edilse de yeni rejimin İslami/Şii eğilimli olması bölgedeki diğer Şii gruplar tarafından büyük sevinçle karşılandı. Devrimle paralel tarihlerde Hizbullah öncülüğünde Lübnanlı Şiiilerin de ülkelerinde etkin konuma gelmesi de bölgede bir Şii Uyanışı'nın başladığına dair değerlendirilmelere neden oldu.

İlk aşaması İran İslam devrimi ile başlayan Şii Uyanışı'nın ikinci aşaması 2003'te ABD'nin Irak'a müdahalesi ile gerçekleşti.²²⁶ ABD müdahalesi neticesinde Saddam rejiminin yıkılması ile birlikte bölgede İran'ı dengeleyecek önemli bir gücün kalkmasına neden oldu. Bu bağlamda ABD'nin Irak'taki etkisi sadece bir ülkenin rejimini değiştirmekle kalmamış aynı zamanda Ortadoğu'daki sosyal ve siyasal kırılmaların yaşanacağı bir dönemi başlatmıştır. İran ile bölge arasında tampon vazifesi gören Saddam rejiminin devrilmesi Körfez ülkelerinin güvenlik mekanizmasını harekete geçirdi. İran'ı dengeleyebilecek bir gücün ortadan kalkması Körfez ülkelerinin kendilerini savunmasız hissetmelerine neden oldu. Bu gelişmelere ek olarak Afganistan'daki Taliban rejiminin devrilmesi de İran açısından bir başka olumlu gelişmeydi. Tüm bu işgaller neticesinde İran rejimine tehlike arz eden doğusunda ve batısında yer alan iki büyük engel tasfiye edilmiş oldu.²²⁷ Böylelikle İran'ın etkinlik sahasını genişletebileceği bir alan ortaya çıktı. Bu alanların başında küresel enerji ticaretinde büyük paya sahip Körfez gelmekteydi. Saddam rejiminin devrilmesiyle birlikte Körfez'de yaşanan güç boşluğu İran'ın Ortadoğu'da etkinliğini artırmasını sağladı. Devrim sonrası İran'ın en büyük rakibi konumunda olan Saddam rejiminin ortadan kalkması ve Irak ordusunun büyük çoğunluğunun imha edilmesi İran açısından

²²⁶ Juan Cole, "A 'Shite Crescent'? The Regional Impact of the Iraq War," *Current History*, Cilt: 105, Sayı: 693, Ocak 2006, ss. 20-27.

²²⁷ Bilgehan Alagöz&Ekber Kandemir, "Regional Security and Iran's Afghanistan Policy in Post 9/11 Period", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2015, s. 123.

büyük kazanımlara yol açtı. Bu bağlamda ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra en karlı çıkan ülkenin İran olduğu görülmektedir.²²⁸ Bunun yanı sıra Şiiilerin Irakta büyük bir siyasi nüfuza kavuşması ve İran'ın bu gruplarla kurduğu iyi ilişkiler bölgede büyük çoğunluğu oluşturan Sünnî kesim tarafından rahatsızlıkla karşılandı. İran'ın ve Şiiilerin Ortadoğu'da etkinliğini artırması bölgesel ve küresel aktörler tarafından memnuniyetsizlikle karşılandı. ABD Dış İşleri Bakanı C. Powell, Irak'ın Şii yoğunluğa sahip bölgelerinde İran'ın tahakküm kurmaya çalıştığına ve bölge halkını silahlandığına dair suçlamalarda bulundu.²²⁹ İran'ın bölgede etkinliğini artırmasından büyük kaygı duyan Turki el-Faysal(Suudi Arabistan İstihbarat Şefi) “ABD Irak'ı altın tepside İran'a hediye etti.” diye bir beyanatta bulunarak rahatsızlığını dile getirmekten çekinmemiştir.²³⁰

Şiiilerin bölgede etkinliğini artırır hale gelmesi ancak İran'ın desteğiyle gerçekleşebileceği yönünde iddiaların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu iddialar bölgede İran güdümünde bir Şii Hilali olduğu yönünde şekillenmekteydi. Bir kanadı “İran-Irak-Suriye-Lübnan(Hizbullah)” diğer kanadı İran-Yemen olarak belirtilen alanda bir hilal şeklinde bölgedeki Sünnî ülkeleri çevreleyip bölgeyi domine etme amacına yönelik söylemlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Şii Hilali söylemi ilk olarak Ürdün Kralı II. Abdullah tarafından 2004'te dile getirildi. Verdiği bir demeçte Kral Abdullah İran'ın bölgeyi kuşattığına dair şu ifadelerde bulundu:

“Sünnî Arap ülkelerinin bir Şii kuşak tarafından kuşatılmaktadır. Bu kuşak İran'dan başlamakta, son dönemde Şiiilerin yükselişe geçtiği Irak'ı kapsayarak, Alevi elitler tarafından yönetilen Suriye'den geçerek Şii nüfuzunun giderek arttığı Lübnan'da sona ermektedir.”²³¹

Kral Abdullah'ın açıklamasına benzeri bir açıklamada Mısır Başkanı Hüsnü Mübarek tarafından yapıldı. Mübarek katıldığı bir yayında “Bölgedeki Şiiilerin azınlıkta yaşadıkları ülkeden ziyade İran'a karşı daha yakın durumdadırlar.” sözleri ile Şii Hilali

²²⁸ Richard Javad Heydarian, “Iran and Post-Withdrawal Iraq”, *Foreign Policy in Focus*, 3 Şubat 2012.

²²⁹ <https://www.theguardian.com/world/2004/jul/31/iraq.iran> (15.10.2018)

²³⁰ http://www.ydh.com.tr/HD6460_suudi-istihbarat-sefi--abd-iraki-altin-tepside-irana-sundu.html (15.10.2018)

²³¹ Robin Wright and Peter Baker, “Iraq, Jordan See Threat from Iran” *Washington Post*, 8 Aralık 2004.

söylemine dair değerlendirmede bulundu.²³² Her ne kadar bu söylemlere karşı İranlı yöneticiler büyük tepki göstermiş olsalar da bahsi geçen söylemler, bölge ülkelerinin İran'a yönelik algısının dış politikadaki izdüşümü olmuştur.

2.2. İran İslam Cumhuriyeti'nde Dini Söylemin Dış Politikaya Yansıması

Sahip olduğu tarihsel vizyon ve bulunduğu jeostratejik konumundan dolayı İran, geçmişte olduğu gibi gelecekte de kendisini bölge siyasetinin kaderini belirleyecek başat güç olarak görmektedir. Bölgesel üstünlük arzusu ve etkinlik sahasını artırma çabası, İran dış politikasının asırlardan beri süregelen özelliklerindedir. Bununla birlikte İran, benimsemiş olduğu tarihsel misyon ve vizyon neticesinde kendisini sahip olduğu topraklarının çok daha ötesinde etkiye sahip bir aktör olarak görmektedir. Dolayısıyla Ortadoğu'da yaşanan gelişmeleri kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye çalışması hatta bölge ülkelerinin yaşadıkları politik değişimlere müdahil olması, İran dış politikasının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Buradan hareketle İran, başta Körfez olmak üzere bulunduğu coğrafyanın en baskın gücü olmak için büyük çaba göstermektedir.

Devrim öncesi Humeyni'nin beyanatlarında geniş yer tutan dini söylemlerin devrimden sonra İran dış politikasını şekillendirdiği görülmektedir. Bunların başında ise monarşi gelmekteydi. Humeyni devrimden önce yaptığı konuşmalarda monarşinin İslam'da yerinin olmadığını birçok kez dile getirmişti.²³³ Şah Muhammed Rıza'yı zalim bir hükümdar olarak nitelendiren Humeyni, onu başta Yezit olmak üzere tüm İslam düşmanları ile aynı kefeye koymaktaydı. Bu eleştirileri yöneltirken de “şehit, inkılâp, mustazaf(mazlum), zalim, cihad, müstekbir, tağut” gibi dini söylemleri kullanmaktan geri kalmıyordu.²³⁴ Şah ile girişilen mücadelenin Yezid'e karşı bir mücadele olduğuna yönelik ifadeler de dış politikada dini hassasiyetlerin etkisinin bir diğer örneğidir.

²³² <https://www.aljazeera.com/archive/2006/04/200849132414562804.html> (15.10.2018)

²³³ Ervand Abrahamian, *Humeynizm, İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, Mehmet Toprak (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 31.

²³⁴ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 193.

Humeyni bu tutumunu devrimden sonra da aynı şekilde devam ettirmiştir. Şah döneminde Batı bloğunun bölgedeki jandarmalığını üstlenen İran'ın aksine, yeni rejim bloklar arası kampaşmadan uzak durmayı ilke olarak benimsemiştir. Döneme hâkim olan çift kutuplu yapının her ikisinde de yer almayı reddeden “Ne Doğu, Ne Batı!” söylemi yeni dönem İran dış politikada izlenen yolun ifadesi olmuştur.²³⁵ Humeyni'ye göre İslam ülkelerinin geri kalma nedeni, onların emperyalistler tarafından (İngiltere, ABD ve SSCB) sömürülmesiydi. Ona göre bu emperyal güçler, bölgede tesis ettikleri kukla rejim ve işbirlikçileri eli ile bölge halklarını zulmetmekteydiler. İran(Şah), Irak ve Körfez Ülkeleri olarak ilan ettiği bu işbirlikçi rejimlere ağır itham ve söylemlerde bulunmaktaydı. Humeyni, emperyal ve sömürgeci güç olarak gördüğü devletler ile bölgedeki işbirlikçilerine karşı sert bir tutum içerisine girmiştir. Bunu yaparken de İslami metaforlara sıklıkla başvuruyordu. Onun nezdinde emperyal güçler ABD “Büyük Şeytan”²³⁶ iken SSCB “Küçük Şeytan” idi.²³⁷ Batılı emperyal güçlerin yardakçısı olarak gördüğü Körfez'deki emirliklere ise “Mini Şeytanlar” diye hitap etmekteydi.²³⁸ Humeyni, dini metinlerde yer alan “iyi” ve “kötü” arasındaki mücadeleyi yeni rejimin temelini konumlandırarak iç ve dış politikaya yön vermiştir. Bu nedenle İnşacı bir yaklaşımla İslami unsurları dış politika söylemlerinde sıklıkla kullanmıştır. Rejimin düşmanlarını tanımlamak amacıyla söylemlerinde “Şeytan” gibi dini kavramlar buna örnek verilebilir.²³⁹ Esasında bu dini söylemlerin, bir kimlik oluşumu ve algısı üzerinden şekillendiği görülmektedir. Nitekim kimlik inşası iç ve dış politikada dile getirilen söylemlerin reel politikte karşılık bulması anlamına gelmektedir.

Dini söylemlerin İran dış politikasında karşılık bulmasının bir diğer örneği Filistin Meselesi'dir. Yeni rejimin en büyük kırmızı çizgilerinden biri olan Filistin

²³⁵ Anoushiravan Ehteshami, “Iran's International Relations: Pragmatism in a Revolutionary Bottle”, *The Middle East Institute Viewpoints: The Iranian Revolution at 30*, 2009, s. 129.

²³⁶ Houchang E. Chehabi, “The Paranoid Style in Iranian Historiography”, Touraj Atabaki (Ed.), *Iran in the 20th Century Historiography and Political Cultures*, New York: I. B. Tauris, 2009, s. 172.

²³⁷ Mark N. Katz, “Iran and Russia”, Robin Wright (Ed.), *The Iran Primer Power, Politics, and U.S. Policy*, Washington DC: United States Institute of Peace Press, 2010, s. 186.

²³⁸ Tayyar Arı, *Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi*, İstanbul: Alfa yayınları, 1998, s. 147.

²³⁹ Ahmad Sadeghi, “Genealogy of Iranian Foreign Policy: Identity, Culture and History”, *The Iranian Journal of International Affairs*, Cilt: 20, Sayı: 4, Sonbahar 2010, ss. 14-15.

Meselesi sebebiyle İran dış politikası “İsrail karşıtlığı” üzerine inşa edilmiştir.²⁴⁰ İsrail’e karşı savaşıyan gruplar ile işbirliğine giden İran, mezhep ayrımı yapmaksızın onlara askeri ve mali yardımlarda bulunmuştur. Dini gerekçelerin İran dış politikasına yansımalarının bir diğer yansıması ise S. Arabistan ile olan ilişkide görülmüştür. İran nezdinde Suudiler “Emperyalistlerin kutsal topraklardaki bekçisi” konumundaydılar. Humeyni’ye göre Suud yönetimi yozlaşmış ve İslam’dan uzaklaşmış durumdaydı.²⁴¹ İranlı yöneticilerin Suudi Arabistan'a yönelik algısının bir benzerinin Suudi Arabistan'da karşılık bulduğu görülmektedir. Barındırdığı Şii nüfus ve tarihsel rekabet nedeniyle İran İslam Devrim’ine en büyük karşı çıkışı S. Arabistan yöneltmişti. Birbirlerini tarihsel düşman olarak addeden İran ile Suudi Arabistan arasındaki husumet, bölgedeki gerilimlerin temelini oluşturmaktadır. Suudi Arabistan’ın resmi mezhebi olan Vahhabilik, tarih sahnesinde ilk ortaya çıktığı zaman taraftarları Şiilerce büyük öneme sahip Kerbela’yı yağmalamışlardı.²⁴² Bu durum Vahhabiler ile Şiiler arasındaki tarihsel husumeti başlattı. Bu husumet öylesine derindir ki günümüzde bile birbirlerine yönelik olan dış politik algılarının temelini oluşturmaktadır. Humeyni ölmeden önce taraftarlarına “Saddam ile barışsanız bile Suudileri asla affetmeyin.” diye vasiyette bulunması İran tarafının hassasiyetini göstermektedir.²⁴³

Devrimden sonra yeniden inşa edilen kurumsal yapı Humeyni’nin İslami ilkelere göre oluşturmuş olduğu Velâyet-i Fakîh teorisine dayandırılmıştır. Diğer bir deyişle Velâyet-i Fakîh modeli ile yeni rejimin ana hatları belirlendi. Devrimden sonra kabul edilen anayasa da bu ilkelere göre düzenlendi. Böylelikle İran İslam Cumhuriyeti’nde iç ve dış politikaya İslami ilke ve söylemler hâkim kılınmış oldu. Bu durumun dış politikaya ilk yansıması “Devrim ihracı” politikası ile oldu. Devrimden sonra İranlı yöneticilerin dış politikada öncelikli hedefi devrimi ihraç ederek bölgedeki diğer ülkelerde de İran benzeri bir İslami devrimin gerçekleşmesini sağlamaktı.²⁴⁴ İmam

²⁴⁰ Humeyni bir çok kez Filistin’in kurtarılıp İslami hüviyetine kavuşturulması gerektiğine dair söylemlerde bulunmuştur. Bu nedenle İsrail ile bir mücadeleye girme ve tavır takınmanın elzem olduğundan bahsetmiştir. İmam Humeyni, *İmam Humeyni Açısından Filistin*, Kadri Çelik (çev.), İstanbul: İhsan Yayınları, tarihsiz, s. 41.

²⁴¹ <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/ayetullah-humeyni-gercek-bir-devrimci-ile-bulusma> (20.02.2019)

²⁴² Hamid Algar, *Wahhabism A Critical Essay*, Newyork: Islamic Publications International, 2002, s. 24.

²⁴³ Florence Gaub, “War of Words: Saudi Arabia v Iran”, *European Union Institute for Security Studies*, February 2016, s. 2.

²⁴⁴ Humeyni’nin devrim ihracı ile ilgili görüşleri için ayrıntılı olarak bkz. Ruhullah Humeyni, *İslam İnkılabının İhracı*, Tahran: İmam Humeyni’nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu, 1997.

Humeyni, bu politikayı devrimin kaçınılmaz ve elzem bir parçası olarak görmekteydi. Bu bağlamda Humeyni, devrimi İran ile sınırlı bırakmayıp tüm dünyaya yayma çağrısında bulunmaktaydı.²⁴⁵ Bu durum başta bölge ülkeleri olmak üzere uluslararası politikada endişeye neden oldu. İranlı yöneticilerin söylemlerinde yer alan radikal ve revizyonist söylemler bahsi geçen aktörlerin İran'a yönelik dış politika algılarını şekillenmesine neden oldu. Fakat gerek devrimden sonra yaşanan siyasal, sosyal ve ekonomik nedenlerden gerekse Soğuk Savaş'ın sona ermesi gibi bölgesel ve küresel konjonktürde yaşanan değişimler bu politikadan vazgeçilmesine neden oldu. I. ve II. Körfez Savaşları sonucunda Saddam rejiminin tasfiye edilmesi, Arap Baharı sonrası bölgede yaşanan kırılmalar yeni dönemde İran'ın dış politika önceliklerinin şekillenmesine büyük etki etti. Bulunduğu coğrafi konum ve sahip olduğu potansiyel yeni dönemde İran dış politikasını yönlendiren önemli etkenlerden oldu. İran, nevi şahsına münhasır özellikleri nedeniyle dış politikada birbirinden farklı meydan okumalarla karşı karşıya kalmıştır. Bölge ülkelerinin genelinden farklı etnik, dini ve siyasi yapıya sahip olması İran'ın bölgede yalnızlaşmasına yol açmıştır. Fars kimliği nedeniyle bölgedeki az sayıda Arap olmayan ülkelere olması, bölge ülkeleri ile arasında görünmez bir duvar oluşturmuştur. Tarihsel süreçte binlerce yıllık geçmişe sahip olan Arap-Fars rekabetinin günümüzde farklı biçimlerde de olsa devam etmesi İran'ın bölge ülkeleri ile olan ilişkilerinde gerilime neden olmaktadır. Dış politikada yaşanan bir meydan okuma da dini/mezhebi kimlik nedeniyle yaşanmaktadır. 1979'da yaşanan rejim değişikliği ile birlikte İran'ın Şii'nin dünyadaki tek müstakil devleti olarak tarih sahnesi çıkması, Sünnî ülkeler ile arasında çatışmaya yol açtı. Bu ülkelerin bünyelerindeki Şii nüfusun İran etkisi altına girme ihtimalinden duydukları kaygı ve tarihsel süreçte siyasi nedenlerden dolayı harlanan mezhepsel gerginlikler, İran karşıtı bir tutumu ortaya çıkarmaktadır. İnşacı bir değerlendirme yapıldığında görülmektedir bu ülkelerin sahip oldukları kimlik algıları birbirlerine yönelik dış politika algısını şekillendirmektedir. Bu nedenle İran ile bölge ülkelerinin dış politikalarında inşa ettikleri ulusal kimlikleri taraflar arası ilişkileri kısıtlamaktadır. Bu durum da aktörlerin dış politikada birbirlerine yönelik dışlayıcı bir tutuma sahip olmalarına yol açmaktadır.

²⁴⁵ Humeyni, *İslam İnkılabının İhracı*, s. 39.

2.3. İran'ın Şii Hilali İçerisinde Yer Alan Aktörler İle İlişkisi

İran'da devrimden sonra kurulan yeni rejimin meşruiyet dayanağını ve ideallerini oluşturan en önemli parametrelerin başında Şiilik gelmekteydi. Devlet yönetiminin yanı sıra dış politikada da Şiiliğin araçsallaştırılması bölgedeki Şii gruplar ile İran arasında doğal bir etkileşime yol açtı. Bundan dolayı 1979 yılından itibaren bölgede bir Şii jeopolitiğinden bahsedilir oldu. İnşacı yaklaşıma göre dış politika ulusal çıkarlara göre şekillenmektedir. Bu çıkarlar da devletlerin kendilerini tanımladıkları kimliklerden ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı İran'ın öne çıkardığı İslami/Şii kimliği bu Şii jeopolitiğinde manevra yapmasına olanak sağlamaktadır. Başta Irak olmak üzere Suriye, Lübnan ve Yemenli Şiiler ile kurduğu ilişkiler bölgede İran güdümünde bir Şii Hilali oluştuğuna yönelik iddiaların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu bölümde İran ile Şii jeopolitiğinin önemli ülkelerinden olan Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen'in ilişkileri ele alınacak.

Ortadoğu'da Şiilerin nüfus içerisinde en yoğun olduğu devletlerden biri olan Irak, İran ile en fazla etkileşime sahip olan ülkelerin başında gelmektedir. İran'dan sonra en fazla Şii nüfusa sahip olan Irak nüfusunun %65'i Şiilerden oluşmaktadır.²⁴⁶ Etnik olarak çoğunlukta olan Arapları sırasıyla Kürtler ve Türkmenler takip etmektedir.²⁴⁷ Mezhepsel dağılım etnik açıdan incelendiğinde ise Şiilerin sadece Araplar arasında olmadığı görülmektedir. Iraklı Türkmenlerin çoğu ve az da olsa diğer etnik gruplardan da Şii mezhebi mensuplarının olduğu görülmektedir.²⁴⁸ Şiiler nezdinde kutsal kabul edilen ibadethane ve mekânların varlığı da Irak'ı Şii jeopolitiğinin önemli ülkelerinden biri kılmıştır.

Bulunduğu coğrafi konum sebebiyle Ortadoğu'nun merkezi ülkelerinden biri olan Irak, tarih boyunca kültürler ve ülkeler arası trafiğin en yoğun yaşandığı yerlerden

²⁴⁶ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/iz.html> (07.11.2018)

²⁴⁷ Nüfusun %75-80'i Arap, %15-20'si Kürt geri kalan ise diğer etnik gruplardan oluşmaktadır. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/iz.html> (07.11.2018)

²⁴⁸ Bu grupların başında Feyli Kürtleri gelmektedir. Bu grup etnik olarak Kürt olmasına rağmen mezhepsel olarak Şii mezhebine mensupturlar. Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Third Edition, 2007, s. 203.

olmuştur. Zengin kültürel geçmişinin yanı sıra sahip olduğu yer altı kaynakları da Irak'ı bölge siyasetinde sürekli ön planda tutmuştur. Ülkede bol miktarda bulunan petrol, en önemli gelir kaynaklarının ve ihrac kalemlerinin başında gelmektedir.²⁴⁹ Ancak Irak, sahip olduğu zengin potansiyelleri siyasal, sosyal ve coğrafi nedenlerden ötürü tam olarak değerlendirememektedir. Bunların yanı sıra her ne kadar zengin doğal kaynaklara sahip olsa da bu kaynakların küresel ticarete aktif bir şekilde katılımını engelleyen coğrafi kısıtlılığa sahiptir.²⁵⁰ Bu durum petrol zengini Irak'ın küresel enerji ticareti ile entegrasyonunu engellemekteydi. Devrim öncesi yıllara bakıldığında İran ile Irak arasında yaşanan gerilimlerin de bu coğrafi kısıtlılıktan ortaya çıktığı görülmektedir. İki ülke arasındaki sınırı belirleyen “Şattularap”²⁵¹ üzerindeki hak iddiaları da mevzu bahis kısıtlılıktan kaynaklanmaktadır.²⁵² Şattularap bölgesi Osmanlı-İran arasında imzalanan “1847 Erzurum Antlaşması” ile iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmişti. Bu anlaşma sonrasında stratejik öneme sahip “Muhammara(Günümüz Hürremşehri)” ile “Abadan” İran'a bırakıldı.²⁵³ XX. yüzyılda bölgede bol miktarda petrolün varlığı söz konusu olunca Şattularap küresel enerji ticareti için önemli bir konuma sahip olmuştur. I. Dünya Savaşı öncesi iki ülke arasındaki sınır “1913 İstanbul Protokolü” ile yeniden teminat altına alındı.²⁵⁴ Daha sonra gerçekleşen I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu dağılmış; bölgede İngiliz ve Fransız himayesi altında ulus devletleri kurulmuştu. Savaş sonrası İngiliz idaresine geçen Irak'ta 1921'de Haşimi Krallığı kuruldu.

1932'de Irak bağımsızlığını ilan edene dek çalkantılı bir siyasi süreç geçirdi.²⁵⁵ Irak'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından İran-Irak arasındaki sınır problemleri

²⁴⁹ Dünya enerji ticaretinde önemli yer tutan Irak dünya petrol rezervlerinin %12'sini sahiptir. Aynı zamanda Irak, dünya genelinde 4. petrol üreticisi konumundadır. Bu durum Irak'ı hem bölgesel hem de küresel siyasette ön plana çıkarmaktadır. Dünya geneli petrol rezervlerinin ülkelere göre dağılımı ve Irak'ın durumu için bkz. https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.html (20.09.2018)

²⁵⁰ Irak'ın körfeze olan sınırı çok kısıtlı bir alanla sınırlıdır. Geri kalan sahili taşlık ve bataklıklardan dolayı liman yapımı ve ticaret için pek uygun değildir.

²⁵¹ Fırat ve Dicle nehirleri Basra Körfezi'ne dökülmeden önce birleştiği alana Şattü'l Arap denir.

²⁵² Efraim Karsh, *The Iran-Iraq War 1980-1988*, Oxford: Osprey Publishing, 2002, s. 8.

²⁵³ Alexander Melamid, “The Shatt Al-Arab Boundary Dispute”, *The Middle East Journal*, Cilt: 22, Sayı: 3, Yaz 1968, s. 352.

²⁵⁴ Melamid, a.g.m., s. 353.

²⁵⁵ Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı'nın bölgeden çekilişi ve sonrasında Irak'ta yaşanan gelişmeler için bkz. Zekeriya Kurşun, “Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak”, *Irak Dosyası*, TATAV, 2003, ss. 7-16.

tekrardan gündeme geldi. Bu nedenle Körfez'e tek çıkış noktası olan Şattularap bölgesi Irak açısından hayati öneme sahipti. İki ülke arasındaki hak talepleri tansiyonu yükselmekteydi. 1934'te Irak, mevzubahis bölgede hak ihlali yaptığı gerekçesiyle İran'ı Milletler Cemiyeti'ne şikâyet etti.²⁵⁶ Ancak İran, sınırın "thalweg prensibine"²⁵⁷ göre belirlendiğini ve herhangi bir hak ihlali yapmadığını ileri sürdü. İki ülke arasındaki tartışmalar 1937'e dek devam etti.²⁵⁸ Uluslararası siyasette yaşanan gelişmeler iki ülke arasındaki ilişkileri durağanlaşmasına neden oldu. 1937'de ortak bir güvenlik çatısı kurmak maksadıyla bölge ülkeleri bir araya geldi. İran, Irak, Türkiye ve Afganistan'ın katılımıyla "Sadabad Paktı" kuruldu.²⁵⁹ Böylelikle İran ve Irak kendi aralarındaki problemleri geçici bir süreliğine askıya aldı. Sınır ihtilafları her ne kadar belli bir süre ertelenmiş olsa da Irak'ta gerçekleşen BAAS darbesi, iki ülke arasındaki ilişkileri tekrardan eski seyrine geri döndürdü. BAAS Partisi'nin iktidarı ele geçirmesi iki ülke arasındaki Şattularap sorununun yeniden gündeme getirdi. Bağdat yönetimi 1969'da İran Büyükelçisini Dışişleri Bakanlığına çağırarak Şattularap'ın Irak'a ait olduğunu ve İran'ın kabul etmemesi durumunda müdahale edileceğini bildirdi.²⁶⁰ İran'ın Irak'ın tehdidine aynı ölçüde karşılık vermesi gerilimin tırmanmasına neden oldu. İki ülke arasındaki gerilimi etkileyen en önemli sebeplerden bir diğeri de bölgede yaşanan konjonktürel değişimler oldu. İngiltere'nin II. Dünya Savaşı sonrasında başlayıp 1960'ların sonlarına doğru uzanan Ortadoğu'yu terk etme süreci bölgede yeni bir dönemin başlangıcı oldu.²⁶¹ İngiltere'nin bölgeden çekilmesi ile birlikte İngiliz himayesinde bulunan emirlikler hızlı bir şekilde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Soğuk Savaş'ın en sert zamanlarına denk gelen bu durum Körfez'de ciddi bir güç boşluğuna

²⁵⁶ Melamid, a.g.m., s. 354.

²⁵⁷ Uluslararası ilişkilerde İki komşu ülke arasında sınırların belirlenmesinde birbirinden farklı yöntemler kullanılmaktadır. Bu kullanılan yöntemlerden biri de "Thalweg" prensibidir. Eğer bu iki devlet arasında geçen bir nehir/akarsu varsa, nehir/akarsu yatağının en derin noktalarından birleştirilerek oluşturulan hatta "thalweg çizgisi" denir. Ve bu belirlenecek olan sınır bu hat esas alınarak oluşturulur. Thalweg metodunun ortaya çıkışı, uluslararası hukuktaki konumu ve thalweg prensibine göre oluşturulan diğer sınır örnekleri için bkz. Anıl Çamyamaç, "Uluslararası Hukukta Köprüler: Sınırlar ve Diğer Hususlar", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1, 2017, ss. 237-241.

²⁵⁸ Melamid, a.g.m., s. 354.

²⁵⁹ Tripp, a.g.e., s. 88.

²⁶⁰ Tripp, a.g.e., s. 195.

²⁶¹ İngiltere'nin bölgeden çekilme süreci için ayrıntılı olarak bkz: Tore Tingvold Petersen, "Crossing The Rubicon? Britain's Withdrawal from the Middle East, 1964-1968: A Bibliographical Review", *The International History Review*, Cilt: 22, Sayı: 2, Haziran 2000, ss. 318-340.

sebepe oldu. Körfez bölgesinden böylesine g cl  bir aktörün çekilmesi, uzun zamandır bölgede etkinlik alanını artırmak isteyen SSCB'nin önünü açtı. ABD, SSCB'ye karşı uygulamış olduğu çevreleme politikasında Körfez'in güvenliğini sağlamak ve SSCB'yi bölgeden uzak tutmak maksadıyla bölgesel aktörler ile işbirliği yoluna gitti. Bu minvalde ilk olarak 1957'de Başkan Eisenhower tarafından "Eisenhower Doktrini" ilan edildi. Bu doktrinle Sovyet yayılcılığını engellemek için bölge ülkelerine askeri ve mali yardım programı oluşturuldu.²⁶² Daha sonra Başkan R. Nixon döneminde " ifte Sütunlar" adı verilen güvenlik politikasını ilan etti.²⁶³ Bu politikaların iki temel amacı bulunmaktaydı. Birincisi bölgesel aktörlerle kurulacak ittifak sayesinde SSCB'nin etkinlik sahasının kısıtlanması iken ikincisi bölgede Amerikan çıkarlarına zarar verebilecek her türlü oluşumun engellenmesi idi. Çifte Sütunlar politikasının bir ayağını İran, diğer ayağını ise Suudi Arabistan oluşturmaktaydı. Bu politika kapsamında bu iki ülkeye önemli miktarda askeri ve mali yardımda bulunuldu. Öyle ki İran, yardım kapsamında aldığı silahlar ve mali desteklerle bölgede g cl  bir karakol haline gelmişti. Bu dönemde İran topraklarındaki ABD'li asker, mühendis ve danışmanın sayısı 25.000'i geçmekteydi.²⁶⁴ İran'ın bu durumundan endişe duyan Irak, ABD'nin İran ile kurduğu ittifakı dengelemek maksadıyla uzun zamandır Ortadoğu'da nüfuzunu artırmak isteyen SSCB ile etkileşime girdi. Neticesinde taraflar arasında 1972'de "Sovyet-Irak Dostluk Antlaşması" imzalandı. Bu durum her ne kadar bölge ülkelerinin ve ABD'nin tepkisini çekse de Irak'a İran ile girişmiş olduğu rekabette önemli avantaj sağlamış oldu.²⁶⁵

Mısır'ın 1970'li yıllara gelindiğinde bölgesel liderliğini kaybetmesi Irak açısından bir fırsatı ortaya çıkardı. Bölgede etkinliğini artırmak isteyen Irak, kendini Arap halklarının hamisi olarak ilan etti. Irak'ın hedeflediği kitle içerisinde Arap nüfusun yoğun olduğu İran'ın Huzistan eyaleti de bulunmaktaydı. Irak, Huzistan gibi Arapların yoğunlaştığı eyaletlerde bölge halkının milliyetçilik duygularını kabartacak propaganda çalışmalarına başladı.²⁶⁶ Burada çıkartılacak bir etnik ayaklanma ile İran'ı ekonomik ve

²⁶² Cleveland, a.g.e., s. 351.

²⁶³ Roham Alvandi, *Nixon, Kissinger and the Shah*, Oxford University Press, 2014, s. 29.

²⁶⁴ Garthwate, a.g.e., s. 231.

²⁶⁵ Tripp, a.g.e., s. 200.

²⁶⁶ Tripp, a.g.e., ss. 193-194.

askeri yönden yıpratmayı amaçlamaktaydı. Irak'ın İranlı Arapları kışkırtmasına misilleme olarak İran da Iraklı Kürtleri kışkırtma yoluna gitti. İran, o dönem Bağdat yönetimi ile kıran kırana bir mücadeleye girmiş Barzani ailesi önderliğindeki KDP'ye büyük yardımlarda bulundu.²⁶⁷ Her iki ülkenin birbirlerinin iç işlerine karışmaları aralarındaki gerilimi had safhaya tırmandırdı. İki komşu ülkenin birbirlerinin sınırlarına ve iç meselelerine bu denli etki etmesi nihayetinde iki ülkeyi de zor duruma soktu. Sonunda bölgesel ve küresel aktörlerin araya girmesi ile birlikte taraflar anlaşma yoluna gitti. 1975'te imzalanan "Cezayir Antlaşması" ile başta Şattularap sorunu olmak üzere iki ülke arasındaki sınır ihtilafları çözüldü. İki ülkenin birbirlerinin egemenlik haklarına saygı duyacaklarını beyan etmeleri ile taraflar arasında gerginlik sona ermiş oldu.²⁶⁸ Böylelikle İran, Iraklı Kürtlere desteğini keserken Irak ise İran karşıtı propagandasından vazgeçti. Böylelikle iki ülke arasında gerilimin devrimden önceki perdesi sona erdi.

1979'da Şah Rıza Pehlevi'nin devrilmesi ile gerçekleşen İran İslam Devrimi, iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrini yeniden şekillendirdi. Devrim sonrası dönemde İranlı yöneticilerin söylemlerinde geniş yer tutan "Devrim İhracı" politikasının hedef aldığı ülkelerin başında Irak gelmekteydi.²⁶⁹ Gerek İran'a komşu olması gerekse barındırdığı yoğun Şii nüfus nedeniyle de Bağdat hükümeti kendini tehdit altında hissetmekteydi. Bundan dolayı devrimin ilk günlerinden itibaren İran'a karşı sert bir tutum içerisine girdi. Saddam Hüseyin, İran'da gerçekleşen devrime karşı en ağır tahrikleri yöneltti. Bunun yanı sıra İran ile Irak arasındaki gerginliği etnik ve mezhebi düzeye indirgemeyi hedeflemekteydi. Bu nedenle iki ülke arasındaki gerilim gittikçe artmaktaydı. Saddam Hüseyin şahsını Arap halklarının hamisi, Irak'ı ise Körfez ülkelerini "Fars tehdidine" karşı koruyan bir kale olarak görmekteydi.²⁷⁰ Humeyni ise Saddam'ı devrik Şah benzeri bir karaktere sahip "İslam düşmanı" olarak betimlemekteydi.²⁷¹

²⁶⁷ İzzeti, a.g.e., s. 263.

²⁶⁸ Cengiz Çandar, *Mezopotamya Ekspresi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2012, ss. 73-74.

²⁶⁹ Devrim İhracı politikası İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk dönem dış politikasının temelini oluşturmaktaydı. Christin Marschall, *Iran's Persian Gulf Policy From Khomeini to Khatami*, Newyork: Routledge Curzon, 2003, ss. 26-45.

²⁷⁰ Dilip Hiro, *The Longest War Iran -Iraq Military Conflict*, Newyork: Routledge, 1991, s. 70.

²⁷¹ Hiro, a.g.e., s. 53.

Irak toprakları tarih boyunca İran açısından stratejik ve ideolojik açıdan büyük öneme sahip olmuştur. Bu toprakları doğal uzantısı olarak gören Farslar ile bu topraklara hâkim olan devletlerarasında sayısız mücadele yaşanmıştı. Bu bağlamda bahsi geçen bölgeyi hâkimiyet sahasının doğal uzantısı olarak gören İran için Irak, devrimin ihraç edilmesinin en elzem olduğu ülkelerin başında gelmekteydi. Barındırdığı Şii nüfusun yanı sıra Şiiler nezdinde kutsal kabul edilen mekânlara ev sahipliği yapması da Irak'ı, Şii jeopolitiğin önemli merkezlerinden kılmaktaydı. Hakeza Necef, Kerbela, Samarra ve Bağdat gibi önemli şehirler de Şiiler nezdinde büyük öneme sahiptir. Tüm bunlara Iraklı Şiilerin baskı altında olması ve Irak'ın İslami Devrime karşı olan saldırgan tutumu da eklenince Irak, devrimin doğal düşmanı haline geldi. Nihayetinde 22 Eylül 1980'de Irak ordusunun saldırısı ile Irak-İran savaşı başladı.²⁷² İslam Devrimi'nin ülke genelinde tam olarak yerleşmemesi nedeniyle İran, savaşın başlangıcında geçici bir işgal durumu yaşadı. Devrimin hemen akabinde devrimin aktörleri birbirleri ile çatışmaya girmiş ve ülkeye anarşi hâkim olmuştu. Zaten Saddam Hüseyin'i İran'a saldırmakta cesaretlendiren en önemli nedenlerden biri de buydu.²⁷³ Bunun yanı sıra devrimin akabinde gerçekleşen Rehine Krizi, İran'ın Batı ile ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştı. Bunun üstüne uygulanan silah ambargosu nedeniyle İran savaş sırasında büyük sıkıntılar çekiyordu.²⁷⁴ İran ihtiyaç duyduğu mühimmatı Suriye, Libya ve Kuzey Kore'den karşılamaktaydı.²⁷⁵ Suriye ve Libya'nın İran'a verdikleri destek, savaşın seyrinin Saddam'ın istediği gibi Arap-Fars rekabetine dönüşmesine engel oldu.²⁷⁶ Böylelikle savaşa denge hâkim oldu. Bu tarihten itibaren İran ordusu Irak ordusunu ülke sınırlarının dışına püskürtmeye başladı.

²⁷² Hiro, a.g.e., s. 40.

²⁷³ Geoffrey Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, Füsün Tayanç ve Tunç Tayanç (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 430.

²⁷⁴ Devrik Şah Rıza Pehlevi İran'dan kaçtıktan sonra bir süre Mısır'da kaldıktan sonra kanser tedavisi için ABD'ye gitti. Rıza Pehlevi'nin iadesi ve ulusal bankalardaki İran varlıklarının iadesi için öğrenciler öncülüğünde protesto gösterileri başladı. Kısa sürede halk hareketine dönüşen protestolar sonucunda ABD Büyükelçiliği binası basılmış ve içindeki ABD personeli rehin alınmıştı. 444 gün süren bu durum '*Rehine Krizi*' olarak adlandırılmaktadır. David Faber, *The Iran Hostage Crisis and America's First Encounter with Radical Islam-Taken Hostage*, Princeton University Press, 2005, ss. 104-127.

²⁷⁵ Hiro, a.g.e., s. 43.

²⁷⁶ Libya lideri Muammer Kaddafi İran devrimine büyük hayranlık ve sempati duymaktaydı. Irak'ın İran'ı işgalini ise ABD'nin kıskırtması ve desteği ile gerçekleştirdiğini iddia etmişti. Hiro, a.g.e., s. 81.

8 yıl süren savaş neticesinde taraflar birbirlerine üstünlük kuramadı. Bu nedenle her iki ülke ağır yıkıma uğradı. Sonunda taraflar birbirlerine üstünlük kuramayacaklarını istemeyerek de olsa kabul edince savaşı sonlandırmaya karar verdiler. Her ne kadar Humeyni, Saddam Hüseyin rejimini sona erdirmeye kararlı olsa da şartlar gereği vazgeçmek zorunda kaldı. Humeyni'nin “*bir kâse dolusu acı zehir içmek*” diye tabir ettiği antlaşma sonucunda 8 yıllık savaş sona erdi.²⁷⁷ BM Güvenlik Konseyi'nin “598 Sayılı Kararı” gereği iki ülke arasında ateşkes kabul edildi.²⁷⁸ Böylelikle iki ülke savaş öncesi sınırlarına çekildi.²⁷⁹ İran-İrak Savaşı, ağır insani kayıpların yanı sıra harap olan şehirler ve çöken ekonomiler nedeniyle iki ülkeye de büyük yıkım yaşattı. Bu durum sonraki süreçte iki ülkenin dış politikaları üzerinde büyük bir etkiye neden oldu.

İran-İrak Savaşı sonuçları itibariyle her iki ülkenin politikalarında değişimlere sahne oldu. Devrimin hemen akabinde yaşanan Rehine Krizi ve Irak Savaşı ile birlikte iyice yalnızlaşan İran, dış politikada iyice kısıtlandı. Bu nedenle İran'ın, sahip olduğu agresif tutumu terk ederek daha pragmatist politikalar izlemekten başka çaresi kalmamıştı. Humeyni'nin savaşın akabinde ölmesinin ardından iç politikada yaşanan gelişmeler bu süreci daha da kolaylaştırdı. Humeyni'nin ölümü sonrası Cumhurbaşkanı Hamaney, Rehberlik makamına geçerken; Hamaney'den boşalan Cumhurbaşkanlığı makamına ise Rafsancani geçti.²⁸⁰ Bu dönemden itibaren İran dış politikasında reform niteliğinde değişiklikler yapılmaya başlandı. Yeni Cumhurbaşkanı Rafsancani, ulemanın tepkisini çekmek pahasına ilk olarak ılımlı maddeleri içeren “*Onarım Cihadı*” programını ilan etti.²⁸¹ Bu program ile pazar ekonomisine geçiş (özelleştirme dâhil) ve yabancı teşviklerle Irak savaşının yıkıma sebep olduğu ülke ekonomisinin rahatlatılması amaçlanıyordu. Rafsancani'nin, “Devrim İhracı” gibi çatışmacı politikaları terk edip uzlaşmacı bir anlayışı benimsemesinin iki temel nedeni vardı. Birincisi bölgedeki Şii grupları mobilize etmek için harcadığı kaynakları ülkenin ıslahı ve kalkınması için

²⁷⁷ <https://www.nytimes.com/1988/07/21/us/khomeini-accepts-poison-of-ending-the-war-with-iraq-un-sending-mission.html> (19.12.2018)

²⁷⁸ İlgili karar için bkz. <http://unscr.com/en/resolutions/doc/598> (19.12.2018)

²⁷⁹ Hiro, a.g.e., s. 199.

²⁸⁰ Garthwaite, a.g.e., ss. 253-254.

²⁸¹ Sami Oğuz ve Ruşen Çakır, *Hatemi'nin İran'ı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2000, s. 49.

harcanması; ikincisi ise bölge ülkeleri ile arasındaki gerginliği azaltmaktır.²⁸² Bu bağlamda 90'lı yıllarda Rafsancani ve halefi Hatemi dönemlerinde İran, uluslararası sisteme dâhil olma çabası içine girdi. Geçmiş döneme hakim olan Humeyni'nin “*Ne Doğu, Ne de Batı!*” mottosu, devrim sonrası İran dış politikasının esas rengini oluşturan dışa kapalılık ve kendi kendine yetme durumunu belirtiyordu.²⁸³ Rafsancani sonrası dönemde ise bu anlayış terk edilmiş yerine “*Hem Kuzey, Hem Güney*” gibi daha kapsayıcı bir anlayış benimsenmiştir. Böylelikle İran başta komşuları olmak üzere uluslararası toplumla daha iyi ilişkiler tesis etme çabasına girişti. Bu durum İran'ın uluslararası sisteme entegrasyonunu hızlandırmıştır.²⁸⁴

11 Eylül 2001'de Amerika'da gerçekleşen terör saldırısı küresel siyasette yeni bir dönemi başlattı.²⁸⁵ Soğuk Savaş sırasında en büyük rakibi SSCB'yi alt edip küresel siyasetin hegemon gücü haline gelen ABD'ye yönelik bu saldırılar dünya kamuoyunu hayrete düşürdü. Ancak ABD, bu saldırıları kendi lehine çevirip küresel siyasette yeni bir nizam tesis etmek amacıyla ortaya çıkan bu fırsatı değerlendirecekti. ABD Başkanı Bush, kongrede yaptığı konuşmada küresel terörü destekleyen *şer ülkelerini* ilan ederek uluslararası kamuoyunu taraf olmaya çağırdı.²⁸⁶ İlk etapta saldırıyı üstlenen El-Kaide'nin en büyük destekçisi olarak görülen Taliban'ın hüküm sürdüğü Afganistan'a müdahale hazırlıklarına başladı. Bush'un yaptığı çağrıya 37 ülke doğrudan ya da dolaylı yoldan destek verdi.²⁸⁷ Bu müdahale sonucunda her ne kadar “El-Kaide lideri Usame bin Ladin” yakalanamasa da Taliban rejimi devrildi. Afganistan sonrası ikinci durak ise teröre verdiği destek ve varlığı iddia edilen kimyasal silahlara sahip olması nedeniyle Irak oldu. 2003 yılında ise Saddam rejimini devirecek olan ABD öncülüğündeki koalisyon güçlerinin saldırıları başladı.²⁸⁸ Nihayetinde Saddam rejimi tasfiye edildi. Saddam'ın devrilmesinden sonra yapılan ilk demokratik seçimlerde Şiiler, toplu halde

²⁸² Mehdi Moslem, *Factional Politics in Post-Khomeini Iran*, New York: Syracuse University Press, ss. 143-144.

²⁸³ Said Amir Arjomand, *After Khomeini Iran His Successors*, Oxford University Press, 2009, s. 138.

²⁸⁴ R. K. Ramazani, “Iran's Foreign Policy: Both North and South”, *The Middle East Journal*, Cilt: 46, Sayı: 3, Yaz 1992, s. 393.

²⁸⁵ Takeyh, a.g.e., s. 205.

²⁸⁶ Bush yaptığı konuşmada şer eksenli olarak nitelendirdiği ülkeler arasında İran, Irak ve Kuzey Kore bulunmaktadır. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html> (29.12.2018)

²⁸⁷ Cleveland, a.g.e., s. 593.

²⁸⁸ Parker, a.g.e., s. 450.

hareket edip organize olabilmek yetisi ve nüfus avantajları sayesinde seçimlerden galip ayrıldı. Saddam sonrası yaşanan siyasi kaosu iyi yöneten Şiiler, nihayetinde Irak'taki en büyük nüfuza sahip grup oldular. Şiilerin bu başarısında hiç şüphesiz Saddam döneminde büyük nüfuza sahip olan Sünnî grupların ABD eliyle tasfiye edilmesi ve İran'ın desteği etkili oldu. Irak'ta Şiilerin politik olarak büyük bir güce erişmesi bölgedeki dengeleri etkileyecek gelişmelerin başlangıcı oldu. Bölgedeki diğer Şii azınlığa sahip ülkeler, kendilerinin de Irak benzeri bir tecrübenin yaşayabilme ihtimalinden dolayı endişe duymaktaydılar.

2011'de ABD askerlerinin Irak'tan çekilmesi İran ile Bağdat yönetimi arasındaki etkileşimi daha da artırdı. ABD gibi önemli bir gücün bölgeden çekilmesi, İran'ın büyük bir etki sahasına kavuşma fırsatını ortaya çıkardı. Ancak ABD'nin çekilmesinin hemen akabinde gerçekleşen Arap Baharı, İran için yeni tehdit ve fırsatları ortaya çıkardı. Bölgede yaşanan siyasi kırılmaların ülke içerisindeki krizler ile harmanlanması Iraklı Şiileri yeni meydan okumalarla karşı karşıya bıraktı. 2014'te DAEŞ'in Musul'u ele geçirmesi, ülkede büyük bir kaosa neden oldu.²⁸⁹ DAEŞ'in Musul gibi ülke içerisindeki stratejik yerleri ele geçirip başkent Bağdat'ı tehdit eder hale gelmesi hem bölgesel hem de küresel aktörleri harekete geçirecek olaylar silsilesinin başlangıcı oldu.²⁹⁰ Radikal Selefi bir İslam anlayışına sahip olan DAEŞ'in özellikle Şiileri hedef alan saldırıları Şii dünyası tarafından büyük tepkiyle karşılaştı. Irak ordusunun Şiilere ait kutsal mekân ve yaşam alanlarını korumakta aciz kalması üzerine Iraklı Şiiler, kendilerini savunmak için silahlanmaya başladılar. DAEŞ'in Şiilerce kutsal addedilen mekân ve ibadethanelere yönelik saldırılarından sonra Iraklı taklid merci "Ayetullah Ali El-Sistani" DAEŞ'e karşı *cihad* çağrısında bulundu.²⁹¹ Bu çağrı Şiiler ile kısıtlı kalmayıp tüm Irak halkını kapsamaktaydı.²⁹² Sistani'nin girişimleri sonucunda binlerce gönüllü bir araya gelerek milis güçleri oluşturmaya başladı. Tüm bu milisler

²⁸⁹ <http://www.aljazeera.com.tr/haber/isid-musulu-ele-gecirdi>

²⁹⁰ DAEŞ'in kuruluşu ve siyasi anatomisi için bkz. Can Acun, "Neo el-Kaide: Irak ve Şam İslam Devleti(IŞİD)", *SETA Perspektif*, İstanbul, Sayı: 53, 2014.

²⁹¹ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37778936> (07.01.2018)

²⁹² Bu çağrı sonucunda Şiilerin yanı sıra azımsanamayacak derecede Sünnî, Hristiyan ve Yezidiler de gönüllü olarak milis güçlerine katıldı. Mehmet Kılıç vd., "Kuruluşundan Günümüze Irak'ın Şii Milis Gücü Haşdi Şabi", *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, Cilt: 2 Sayı: 1, 2018, s. 49.

birleşerek “Haşdi Şabi” adı altında bir üst oluşuma dönüştü.²⁹³ Haşdi Şabi, DAEŞ’e yönelik yürütülen operasyonlarda önemli bir rol oynadı ve örgütün ülke içerisinden temizlenmesine büyük katkı sağladı. ABD destekli DAEŞ operasyonlarında önemli rol oynayan Haşdi Şabi, Irak ordusu ile beraber Musul’u DAEŞ’ten, Kerkük’ü de Peşmerge’nin²⁹⁴ elinden alarak askeri gücünü kanıtladı. Ancak DAEŞ ile mücadele adı altında bazı bölgelerdeki sivillere karşı tutumu Haşdi Şabi’nin meşruiyetinin sorgulanmasına neden oldu. Özellikle Sünnîlerin yoğunlukta yaşadığı bölgelerde yaşanan şiddet ve yağma iddiaları örgütün prestijine darbe vurdu.²⁹⁵ Haşdi Şabi’nin meşruiyeti ve geleceği üzerine yapılan tartışmalar, Irak Parlamentosu’nun aldığı karar sonucunda resmi statüye kavuşması ile sona erdirildi. Parlamento kararıyla Başbakan’a bağlanarak ulusal ordunun benzeri yetkilerle donatıldı. Haşdi Şabi içerisindeki askerler merkezi hükümet tarafından maaşa bağlandı. Tüm mali ve hukuki hakları da kanunla güvence altına alındı.²⁹⁶ Haşdi Şabi’nin Irak’ta nüfuzunu artırması ve örgüt içerisindeki yöneticilerin İranlılar ile yakın ilişkide olması, Haşdi Şabi eliyle İran’ın Irak’ta Şii Hilali’ni tamamlamayı hedeflediğine dair iddiaların ortaya atılmasına neden oldu.²⁹⁷

Sonuç olarak İran dış politikasında Irak ve Irak toplumu önemli bir yer tutmaktadır. Cumhurbaşkanı Yardımcısı Ali Yunusi’nin beyanatında yer alan "Irak şu an bizim sadece bir medeniyet havzamız değil, kimliğimiz, kültürümüz, merkezimiz ve payitahtımızdır." ²⁹⁸ ifadeleri Irak’ın İran açısından önemini ortaya koymaktadır. Sahip olduğu kültürel geçmiş ve jeostratejik önemi nedeniyle Irak, İran dış politikasının vazgeçilmez odak noktalarından olmaya devam edecektir.

İran ile uzun yıllara dayanan bir ittifaka sahip Suriye, Şii Hilali söylemi içerisinde yer alan ülkelerden bir diğeridir. Suriye sahip olduğu jeostratejik konumu nedeniyle bölgesel denklemlerde sürekli ön plana çıkan bir ülke konumunda olmuştur.

²⁹³ Kelime manası olarak halk yığınları anlamına gelen Haşdi Şabi oluşumu ve içerisinde yer alan milis güçlerin durumu için detaylı olarak bkz. <http://rawabetcenter.com/en/?p=1037> (07.01.2019)

²⁹⁴ Irak bölgesel Kürt yönetiminin silahlı güçlerine *peşmerge* denmektedir.

²⁹⁵ <https://www.hrw.org/report/2015/09/20/ruinous-aftermath/militias-abuses-following-iraqs-recapture-tikrit> (09.01.2019)

²⁹⁶ <https://www.trthaber.com/haber/dunya/hasdi-sabiye-yasal-statü-verilmesini-ongören-tasari-onaylandı-284820.html> (09.01.2019)

²⁹⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/hasdi-sabi-bolgede-iranin-stratejisini-uygulayan-bir-yapi/677046> (22.12.2018)

²⁹⁸ <http://www.aljazeera.com.tr/haber/bagdat-baskentimizdir-sozune-tepki> (23.12.2018)

Son yüzyılda aile, mezhep ve bölge bağları Suriye'nin hem iç hem de dış politikasının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Nüfusunun %50'si Arap, %15'i Alevi/Nusayri, %10'u Kürt, %4'ü Ermeni geri kalan kısmı ise diğer etnik-mezhebi gruplar arasında dağılmıştır. Dini dağılım incelendiğinde ise Müslümanlar toplumun %87'sini oluştururken (Sünnîler: %74, Şii Fırkalar: %13) nüfusun geri kalanını diğer dini gruplar oluşturmaktadır.²⁹⁹ Suriye siyasi tarihine bakıldığında 400 yıl Osmanlı idaresinde kalan Suriye toprakları, I. Dünya Savaşı sonrası Fransız manda idaresi altına girdiği görülmektedir.³⁰⁰ İngilizlerden destek bularak Arap İsyanı'nı başlatan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın girişimleri bastırıldıktan sonra bölgenin idaresi Fransızlara geçti.³⁰¹ Ancak Suriye'deki Fransız varlığı ülke içerisinde rahatsızlıklara yol açtı. Fransızlar manda idaresinin sürekliliğini sağlamak amacıyla Suriye'yi etnik ve dini nüfuz alanlarına ayırdı. Bunun yanı sıra aynı dönemler bölgede yükselişe geçen Arap milliyetçi hareketlerini engellemek için de ülke içerisindeki mezhebi farklılıklar ön plana çıkarıldı.³⁰² Öte yandan bazı bölgelere tanınan kısmi özerklik ile ülke içerisinde manda yönetimine karşı bir birliğin oluşmasının önüne geçildi. Bu politika kapsamında Lazkiye(Alevi bölgesi) ile Cebel-i Dürzî(Dürzî bölgesi) özerkliğe sahip oldu.³⁰³ Fransa'nın II. Dünya Savaşı ile güç kaybetmesi bölgedeki manda yönetimleri Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığının önünü açtı. Fransızların 1945'te bölgeden çekilmesinden sonra Suriye bağımsızlığını ilan etti.³⁰⁴ Suriye bu tarihten sonra sürekli darbelerin yaşandığı siyasi istikrarsızlığa sahip bir ülke haline geldi. Ancak 1963'de gerçekleşen BAAS darbesi ile birlikte göreceli bir istikrara kavuştu.³⁰⁵ 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda İsrail'e karşı yaşanan hezimet Suriye'de yeni yönetimin kendi içerisinde sorgulamalara neden oldu. Bu karışıklıktan faydalanan Hafız Esed 1970'de yönetimi ele geçirdi.³⁰⁶

²⁹⁹ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html> (23.12.2018)

³⁰⁰ Suriye topraklarının Osmanlı idaresinden çıkıp Fransız manda idaresi altına girmesi ile bkz. Philip S. Khoury, *Syria and French Mandate The Politics of Arab Nationalism 1920-1925*, New Jersey: Princeton University Press, 1987, ss. 6-43.

³⁰¹ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, Yavuz Alogan (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 10. Baskı, 2013, s. 374.

³⁰² Nicolaos Van Dam, *Suriye'de İktidar Mücadelesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 21.

³⁰³ Cleveland, a.g.e., s. 245.

³⁰⁴ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, s. 415.

³⁰⁵ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, s. 480.

³⁰⁶ Patrick Seale, *Asad The Struggle For The Middle*, University of California Press, 1990, ss. 162-164.

Her ne kadar BAAS içerisinde olsa da seleflerine göre daha ihtiyatlı ve pragmatist bir lider olan Esed, iç ve dış politikada yaptığı hamleler ile günümüz Suriye'sinin temellerini oluşturdu. Özellikle İran ile kurulan ittifak Hafız Esed ve Suriye'yi bölgesel kamplaşmanın odaklarından kıldı. Bu durumda bölgedeki Şii jeopolitiğinde ve İran'ın bölgesel nüfuzunu artırma çabalarında Suriye önemli rol oynadı. Bu bağlamda Suriye gerek Esed ailesinin kendine has dinamikleri nedeniyle gerekse de İran ile kurduğu ittifak hasebiyle son kırk yılda bölgenin en öne çıkan aktörlerinden biri oldu. İran ile Suriye arasında ilişkiler devrim öncesi süreçte çeşitli zeminlerde şekillenmiştir. Bazen ittifak bazen rekabet şeklinde cereyan eden bu etkileşimler İran Devrimi'nden itibaren sağlam zeminlere oturtulmuş bir ortaklığa dönüştü. Devrimden önce döneme bakıldığında Suriye'nin o zamanlar uluslararası arenaya hâkim olan çift kutuplu dünyada SSCB başını çektiği kutba yakın olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra İsrail'in kuruluşundan sonra yaşanan Arap-İsrail savaşlarında İsrail'e en çok mukavemet gösteren ülkelerden biriydi. İran ise 1960'ların sonu itibariyle ABD'nin, SSCB'nin Ortadoğu'da etkinliğini kısıtlamak için oluşturduğu *çifte sütunlar* politikasında yer alan önemli bir ülke konumundaydı. ABD'nin bölgedeki bir numaralı müttefiki konumunda olan İran ile Suriye arasında bir rekabet yaşanmaktaydı. Bloklar arası kamplaşmanın tarafları olmaları hasebiyle iki ülke arasında bir rekabet bulunmaktaydı.

Devrim öncesi İran-Suriye ilişkilerini şekillendiren hususlardan bir diğeri de bölgedeki milliyetçi hareketlerdi. Avrupa'da başlayıp Balkanlara sıçrayan milliyetçi hareketler, XX. yüzyılda Ortadoğu'da da görülmeye başlandı. Osmanlı İmparatorluğunun dağılması sonrasında bölge ülkelerinde kurulan manda yönetimlerine karşı girişilen bağımsızlık mücadelesi, bölgedeki milli hareketlerin gelişiminin zemini oldu.³⁰⁷ Bu doğrultuda 1943'te kurulan BAAS partisi, bölgedeki ilk sistematik "*Pan-Arabist*" mefkûrenin izdüşümü oldu.³⁰⁸

³⁰⁷ Bassam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, Taşkın Temiz (çev.), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998, ss. 158-171.

³⁰⁸ Kamel Abu Jaber, *Arap Baas Sosyalist Partisi*, Ahmet Ersoy (çev.), Ankara: Altınoluk Matbaası, 1970, s. 28 aktaran Özge Özkoç, *Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç Ve Dış Politika (1943-1991)*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2008, s. 33.

Bölgede Arap milliyetçiliğini canlandıran bir diğer etken de İsrail'in kuruluşuydu. Bağımsızlık ilanının ardından Arap ülkeleri tarafından kuşatılan İsrail, bu devletleri püskürtmeyi başararak bölgede yerini perçinledi. Arap ülkelerinin ağır hezimetleriyle sonuçlanan bu yenilgi Arap halklarının milli gururlarını derinden zedeledi. “Nakba(Kıyım)”³⁰⁹ olarak adlandırılan bu yenilgi, etkileri günümüze kadar devam eden olaylar silsilesinin başlangıcı oldu. İsrail karşısında büyük hezimet yaşayan Mısır'da siyasi yapı daha fazla dayanamamış ve 1952 yılında “Hür Subaylar Darbesi” ile krallık rejimi sona ermişti.³¹⁰ Birkaç yıl sonra Cemal Abdunası'ın yönetimi ele geçirmesi hem Mısır hem de bölge siyasi tarihinde büyük değişimlere yol açtı. Cemal Abdunası'ın şöhretini kazanmasında büyük rol oynayan “Süveyş Krizi” ve akabinde kazandığı politik zafer Arap toplumunda büyük heyecana yol açtı.³¹¹ Mısır öncülüğünde başlayan Pan-Arabist dalga, Abdunası'ın karizmatik kişiliğiyle birleşince bölgeyi kısa sürede etkisi altına aldı.³¹² Mısır ile birlikte Suriye de sahip olduğu kültürel ve siyasi atmosferi sayesinde bölgedeki ulusal canlanmaya büyük katkı sağladı. Suriye, Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren bölgedeki en canlı entelektüel ortama sahip ülkelerden olmuştur. Bu bağlamda, Arap milli bilincini uyandıran faaliyetlerin ilk olarak Suriye'de başlaması ve BAAS'ın fikri önderlerinin Suriyeli olması bu noktada şaşırtıcı olmamaktadır.³¹³

Suriye'nin Arap milliyetçiliğinin etkili olduğu ülkelerden biri olması ve Batı karşıtı kutup içerisinde yer alması devrim öncesi İran ile ilişkilerini derinden etkilemekteydi. Suriye'nin de içinde bulunduğu Arap ulusal hareketlerini İran kaygıyla takip etmekteydi.³¹⁴ Gerek bu ulusal hareketlerin İran'ın dışarıdan eklemlendiği Batı kutbuna karşı olması gerekse bünyesinde barındırdığı Arap azınlık, İran'ı kaygılandırmaktaydı. Bu yüzden İran ile Suriye arasındaki ilişki 70'li yıllara kadar da pekiyi bir seyir çizemedi. Ancak 1970'de Hafız Esed'in yönetimi ele geçirmesi, Suriye-

³⁰⁹ Ilan Pappé, *Modern Filistin Tarihi*, Nuri Plümer (çev.), Ankara: Phoenix Yayıncılık, 2007, s. 191.

³¹⁰ Panayiotis J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation*, London: Croom Helm, 1978, s. 126.

³¹¹ Cemal Abdunası'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi sonucunda ortaya çıkan kriz Mısır'ı İngiltere ve Fransa ile büyük bir savaşın eşiğine getirdi. Batı dünyasına bir meydan okuyuş olarak görülen bu hareket bir anda ulusal kamuoyunda Mısır'ı ön plana çıkardı. Nitekim dönemi damgası vuran soğuk savaşın iki tarafında yer alan ABD ve SSCB'nin müdahil olması ile birlikte Mısır bu krizden büyük kazanımlara sahip olarak çıktı. Parker, a.g.e., s. 424.

³¹² Lapidus, a.g.e., s. 151.

³¹³ Mişel Eflak Şamlı Hristiyan, Salahaddin Bitar Şamlı Sünnî ve Zeki Arsuzi Lazkiyeli Nusayri'dir.

³¹⁴ Jubin M. Goodrazi, *Syria and Iran-Diplomatic Alliance and Power Politics in the Middle East*, London: Tauris Academic Studies, 2006, s. 13.

İran ilişkilerinin seyrini değiştirdi.³¹⁵ Bunda bölgesel konjonktürde yaşanan siyasi gelişmelerin büyük katkısı oldu. O dönemlerde uzun yıllara yayılan Arap-İsrail savaşlarının bir neticeye varılamaması ve Abdunaser'ın ölümü, Arap milliyetçiliğinin sorgulanmasına yol açtı. Uzun yıllara yayılan mücadelenin getirdiği yılgınlık ve tecrit nedeniyle Mısır, İsrail ile uzlaşma yoluna gitti. Nihayetinde taraflar arasında bir barış antlaşması imzalandı.³¹⁶ İsrail'e karşı olan bölgesel direnişin başını çeken Mısır'ın bu antlaşmayı imzalaması "Nasrist Pan-Arabist" vizyonu sona erdirdi.³¹⁷ Bu durum üzerine BAAS içerisinden çıkan Saddam Hüseyin ve Hafız Esed gibi muhteris yöneticiler kendilerini Arap halklarının lideri olarak görmeye başladılar.³¹⁸ Bölge dinamiklerinde yaşanan değişimler de Suriye ile İran arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde önemli rol oynadı. Arap milliyetçiliğinin lideri konumunda sayılan Mısır'ın Camp David süreciyle saf dışı kalması, kendilerini BAAS ideolojisinin hamisi ilan eden Irak ve Suriye arasında Arap dünyasının liderliği üzerine bir rekabetin yaşanmasına yol açtı. Saddam'ın Irak'ta git gide güç kazanması ve muhteris emellere sahip olması Suriye'yi endişelendirmekteydi. Suriye, SSCB'nin bölgedeki tek müttefiki konumunda olmasından dolayı Batı bloğu ve bölge ülkeleri tarafından dışlanmaktaydı. Bu bağlamda bölgede yalnızlığa itilen Suriye ittifak arayışlarına başladı. Aynı dönemde Batı bloğunun müttefiki olan Şah Rıza'nın devrilmesi Suriye tarafından büyük memnuniyetle karşılandı. Humeyni'nin emperyal güçlere karşı tutumu, Filistin meselesinden dolayı İsrail karşıtlığı ve Irak ile yaşanan rekabet gibi nedenler İran'ı, Suriye için doğal müttefik haline getiriyordu. Bunların yanı sıra Hafız Esed, Şah zamanında kendisine sığınan İranlı muhaliflere kucak açmış ve onlara her türlü destekte bulunmuştu.³¹⁹ Bu da devrimden sonraki süreçte İran ile Suriye ilişkilerin iyi seyirde gelişmesinin temellerinden olmuştur. Kendisini bölgenin yeni hamisi olarak gören Saddam rejimi, Irak'ı ve ardından tüm bölgeyi istikrarsızlığa sürükleyeceği gerekçesiyle İslam devriminin akabinde İran'a savaş ilan etti. İran'la girişilen bu savaş, Suriye için

³¹⁵ Goodrazi, a.g.e., s. 15.

³¹⁶ Steven W. Hook ve John Spainer, *Amerikan Dış Politikası*, Özge Zihnioğlu (çev.), İstanbul: İnkılap Yayınları, 2. Baskı, 2016, ss. 121-125.

³¹⁷ Cleveland, a.g.e., s. 438.

³¹⁸ Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, Ümit Hüsrev Yolsal (çev.), İstanbul: Say Yayınları, 2012, s. 395.

³¹⁹ Hafız Esed İbrahim Yazdi, Mustafa Chamran ve Sadeq Qotbzadeh gibi önemli şahıslara büyük yardımlarda bulunmuştu. Bu kişiler devrim sürecinde büyük rol oynamış ve İran İslam Cumhuriyeti'nde başta bakanlık olmak üzere birçok görevde yer almışlardı. Seale, a.g.e., s. 352.

bir nevi Irak tehlikesinin ertelenmesi anlamına geliyordu. İran'da gerçekleşen rejim değişikliğini tehlike olarak gören birçok Arap ülkesi Irak'ı desteklerken Suriye İran'ın yanında yer aldı.³²⁰ Bunun en büyük nedeni ise rekabet halinde olduğu Irak'ın bu savaştan galip çıkmasının Suriye açısından olumsuz sonuçlara yol açmasından duyulan endişeydi.³²¹

Suriye ile İran arasında ilişkilerin geliştiği bir diğer nokta ise İsrail karşıtlığı üzerinden oldu.³²² İran açısından İsrail'in kazanımlarının engellenmesi ve Filistin davasının sahiplenilmesi büyük önem arz etmekteydi. Bundan dolayı Suriye, sahip olduğu jeostratejik konumu sebebiyle Filistin Meselesi'nde önemli görevler üstlenebilecek bir pozisyondaydı. Suriye toprakları, İran ile Filistinli direniş güçleri arasındaki askeri ve maddi yardımların iletilebileceği bir doğal köprü durumundaydı. Bundan dolayı Suriye ile pekiştirilecek bir ittifak İran açısından oldukça büyük getirilere sahipti. Aynı şekilde Filistin meselesinde bu denli bir rol alacak olmanın Suriye açısından da kabul edilebilir gerekçeleri bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Filistin ve Lübnan'da yaşanan gerginliklerin ileriki safhalarda Suriye'yi de istikrarsızlığa sürüklemesine engel olma isteği idi. İkincisi ise Arap-İsrail savaşları neticesinde İsrail'e karşı bir husumetin bulunmasıydı. Özellikle Suriye sınırları içerisinde yer alan Golan tepelerinin, İsrail tarafından oldubittiye getirilerek işgal edilmesi³²³ İsrail'e karşı hasmane bir tutum sergilenmesinin en büyük nedenlerindendir. Her iki ülkenin de İsrail'e karşı ortak kaygılar beslemesi aralarındaki ittifakı daha da pekiştirdi. Nitekim Suriye, İranlı yöneticiler tarafından İsrail'e karşı kurulan "direniş ekseninin altın halkası"³²⁴ olarak görülmektedir.

Arap Baharı sonrası yaşanan gelişmeler İran-Suriye ittifakının sınanmasına neden olan yeni bir meydan okumaya yol açtı. 2011 yılında Tunus'ta zabıtalarla yaşadığı tartışma sonucunda kendisini yakan seyyar satıcı Bouazizi, ardından tüm

³²⁰ Anoushiravan Ehteshami ve Raymond A. Hinnebusch, *Syria and Iran, Middle Powers in a Penetrated Regional System*, Newyork: Routledge, 1997, s. 91.

³²¹ Goodrazi, a.g.e., s. 34.

³²² Ehteshami ve Hinnebusch, a.g.e., s. 90.

³²³ Pappé, a.g.e., s. 263.

³²⁴ <https://eaworldview.com/2016/06/iran-interview-supreme-leaders-aide/> (15.10.2018)

Ortadoğu'yu içine alacak kaosa neden oldu.³²⁵ Tunus'ta başlayan halk hareketleri kısa sürede bölgenin dört bir yanına sıçradı. Daha sonraları "Arap Baharı" olarak adlandırılan bu süreç, bölgedeki gerilimi ve kamplaşmayı daha da artırdı. Tunus gibi ülkelerde bu geçiş süreci yumuşak bir düzlemde gerçekleşirken Libya, Yemen ve Mısır'da sancılı bir süreç yaşandı.³²⁶ Körfez ülkeleri ise Arap Baharı'nın etkilerinden azade kalamasa da yapmış oldukları makyaj reformlar sayesinde olası tehlikeleri şimdilik bertaraf etmiş gözükmektedirler. Ancak Suriye'de durum ilk günden beri gittikçe daha da çetrefilli hale geldi. Bölgede yaşanan gelişmeler kısa sürede Suriye'de de karşılık buldu. Rejime yönelik ilk protestolar Deraa'da başladı.³²⁷ Olayların rejimin en güçlü olduğu Deraa'da başlaması otoriteler tarafından büyük şaşkınlıkla karşılandı.³²⁸ Protestoların Şam yönetimi tarafından sert şekilde bastırılması olayları çığırından çıkardı. Bu nedenle zamanla protestolar yerini silahlı çatışmalara bıraktı. Bölgesel ve küresel aktörlerinde müdahil olmasıyla birlikte ülkede bir iç savaş başladı. Başlangıçta bir iç politika sorunu olan Suriye Krizi, çok geçmeden bölgesel bir kriz haline geldi. Ülkenin dört bir yanında rejim güçleri ile "DAEŞ", "PYD", "ÖSO", El Kaide uzantısı "El-Nusra", "Ahrar-uş Şam" gibi irili ufaklı bir sürü oluşum arasında bir iç savaş patlak verdi. Bu süreçte aktörlerin nüfuz sahaları sürekli değişse de taraflar birbirlerine uzun süre üstünlük sağlayamadı. Yaşanan bu kıyasıya mücadelede ne Esed rejimi kaybolan devlet otoritesini tamamıyla yeniden tesis edebilmiş ne de muhalifler diğer Arap ülkelerindeki emsalleri gibi rejimi devirmeyi başarabilmişlerdir. Bölgesel ve küresel aktörlerin zımnı veyahut açıktan yaptıkları destek nedeniyle kaos daha da yayılmış ve bunun sonucunda Suriye'deki iç savaş, bir "vekâlet savaşına" dönüşmüştür.³²⁹

³²⁵ Fawaz A. Gerges, *The New Middle East-Protest and Revolution in the Arab World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, s. 14.

³²⁶ Arap Baharı'na dair kısa bir değerlendirme için bkz. Erdem Demirtaş, *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar*, İstanbul: Metis Yayınları, 2014, ss. 13-19.

³²⁷ <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26116868> (15.10.2018)

³²⁸ Demirtaş, a.g.e., s. 166.

³²⁹ Suriye Krizine bölgesel ve küresel aktörlerin müdahil olması savaşın seyrini ve mahiyetini büyük ölçüde değiştirdi. Ortaya çıkan bu durum vekalet savaş ve gölge savaş gibi farklı perspektiflerden açıklanmaya çalışıldı. Savaşın mahiyetinin yanı sıra tarafları arasında da çeşitli görüşler bulunmaktadır. Kimilerine göre Suriye'deki mücadele İran ile Suudi Arabistan arasında yaşanmaktadır bkz. Fawaz Gerges, "Saudi Arabia and Iran must end their proxy war in Syria", *The Guardian*, 15 Aralık 2013. Kimilerine göre ise İran ile İsrail arasında gerçekleşmektedir bkz. Sewell Chan, "Why Iran and Israel Are Clashing in Syria", *The New York Times*, 10 Mayıs 2018. Suriye Krizi'nin bölgesel güçlerin yanı sıra ABD ve Rusya gibi küresel güçler ve onların tarafları arasında yaşanan bir vekalet savaş

2011 Haziran'ından beri süren ve yaklaşık 8. yılına giren Suriye Krizi süresince Esed rejiminin en büyük destekçisi İran oldu. Bu süreçte İran, Esed rejimine askeri ve mali her türlü destekte bulunmuştur. Bununla yetinmeyen İran, bir süre sonra kendi ordu mensuplarını Suriye'de bulunan kutsal yerleri korumak ve rejime destek olmak amacıyla Suriye'ye gönderdi. Tüm bu desteklerinin yanında uluslararası kamuoyunda da Esed rejimine desteğini sürdürmüştür. Tahran yönetimi her platformda “Esed rejiminin meşruiyetini” ve muhaliflere karşı yürütülen mücadelenin ise “terörizmle mücadele” olduğu tezini dilinden düşürmemiştir. Hamaney'in Dış İlişkilerden Sorumlu Başdanışmanı Velayeti, 2012'de yaptığı bir konuşmada Suriye için şu ifadeleri kullanmıştır:

“İran, Suriye, Hizbullah, yeni Irak hükümeti ve Hamas'ın İsrail'e karşı uyguladığı direniş zinciri Suriye'den geçiyor. Suriye güçlü direniş politikalarının desteklenmesi açısından bölgede çok temel ve kilit bir rol oynamaktadır. Bu yüzden Suriye'ye yapılacak bir saldırı İran ve müttefiklerine yapılmış sayılır.”³³⁰

Velayeti'nin yine başka bir yerde kullandığı “Beşar Esed kırmızı çizgimizdir”³³¹ ifadesi de Suriye'nin yanı sıra Esed rejiminin korunmasının da İran dış politikasının önceliklerinden olduğunu açıkça belirtmiştir. Yine İranlı önemli siyasilerinden biri Suriye'nin İran açısından önemini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Huzistan'ı mı kaybedelim Şam'ı mı kaybedelim derseniz, Şam yerine Huzistan'ı elimizde tutmanın bir anlamı yok. Huzistan'ı kaybeder, Şam'ı elimizde tutarsak biz Huzistan'ı yeniden kazanabiliriz”³³²

Tahran yönetiminin söylemlerinde yer alan bu ifadeler İran'ın Suriye Krizi'nde İnşacı bir yaklaşımla “değer” ve “kimlik” odaklı bir yaklaşımı esas aldığını göstermektedir. İnşacı düzlemde incelendiğinde iki ülkenin ortak bölgesel çıkarlara ve

olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır bkz. Tom O'Connor, “What's Happening In Syria? Everything You Need To Know About Proxy War Between U.S., Russia, Iran And Turkey”, *Newsweek*, 3 Mart 2018.

³³⁰ <https://www.jpost.com/Middle-East/Khamenei-aide-Attack-on-Syria-is-an-attack-on-Iran> (06.11.2018)

³³¹ <https://www.presstv.com/Detail/2016/04/10/460027/Iran-Syria-Assad-Velayati-redline> (06.11.2018)

³³² <https://eng-archive.aawsat.com/tariq-alhomayed/opinion/if-we-lose-syria-we-lose-tehran> (10.11.2018)

tehdit algılama mekanizmalarına sahip olmaları aralarındaki ittifakı sürdüren en büyük etkidir.

İran'ın bölgedeki Şiilerce kutsal kabul edilen yerleri koruması dış politikasındaki inşacı yaklaşımlarına örnek olarak verilebilir. Irak ve Suriye'de yaşanan çatışmalarda Şiilerce kutsal kabul edilen ibadethane ve türbelerin korunması için gösterdiği hassasiyet bu çerçevede değerlendirilebilir. Ehl-i Beyt mensubu Seyyide Zeyneb'in türbesi bu yerlerin en başında gelmektedir. Seyyide Zeyneb, Hz. Hüseyin'in kız kardeşi ve Kerbela Olayı'nda üstlendiği rol nedeniyle Şiiler nezdinde büyük öneme sahiptir.³³³ Bu nedenle Seyyide Zeyneb'in medfun bulunduğu türbe, Şiilerce kutsal kabul edilen ziyaret yerlerinden biridir. Suriye hükümeti bu ve benzeri kutsal yerlerin bakım ve iâşesini vakti zamanında İranlılara bırakmıştı. Savaş esnasında İran, türbeyi korumak maksadıyla özel milis kuvvetleri bile oluşturdu.³³⁴ İran'ın Şii halkların yaşadığı yerlerdeki sosyo-kültürel yapıları koruması da İran dış politikasının inşacı dayanaklarındanır.

Siyasi ve mali yaptırımlara karşın İran'ın Suriye rejimine gösterdiği destekten vazgeçmemesi iki ülke arasındaki 40 yıllık ittifakı daha da katmerleştirdi. Suriye krizine aktif bir biçimde müdahil olan İran yaşadığı büyük kayıpların³³⁵ yanı sıra mali ve siyasi yaptırımlarla da karşı karşıya kaldı. İran'ın, Suriye rejimine olan desteği Arap dünyası ile olan ilişkilerini sekteye uğrattı. Suriye meselesinde karşı karşıya kaldığı yaptırımlar ve yaşadığı çıkmazlar nedeniyle İran, bölgesel ve uluslararası arenada gittikçe daha da yalnızlaşmaktadır. Bundan dolayı Suriye'ye "İran'ın Vietnam'ı" yakıştırmaya başlandı.³³⁶ Ancak İran, tüm yaptırımlara ve bölge halkları nezdinde imajının zedelenmesine rağmen desteğini sürdürmekten geri kalmamıştır. Her ne kadar Suriye Krizi sırasında uyguladığı politika, İran'ı kısıtlamış olsa da bölgesel etkinlik sahasını konsolide etmek ve kazanımlarını korumak maksadıyla bir müddet daha Esed rejimi ile olan birliktelik devam edecektir.

³³³ Halit Özkan, "Zeyneb bint Ali", *DİA*, Cilt: 44, 2013, ss. 356-357.

³³⁴ Bu milislerin başında Ketaib Seyid Şuheda grubu gelmektedir. Bu grup ile ilgili bilgiler için bkz. <http://web.stanford.edu/group/mappingmilitants/cgi-bin/groups/view/629> (14.12.2018)

³³⁵ <https://aawsat.com/english/home/article/1204601/exclusive-why-iran%E2%80%99s-intervention-syria-proved-so-costly> (10.11.2018)

³³⁶ <http://www.ipsnews.net/2013/09/op-ed-syria-has-become-irans-vietnam-lets-help-it-escape> (10.11.2018)

Sonuç olarak Suriye ile kurulan ittifak, İran dış politikasının süreklilik unsurlarından biri haline gelmiştir. İran ve Suriye arasında tesis edilen iyi ilişkiler zamanla iki ülkenin Irak ve İsrail politikalarının aynı düzlemde kesişmesiyle stratejik ortaklığa dönüştü. Bölgesel ve küresel aktörlerin bu iki ülkeye karşı oluşturmuş oldukları çevreleme politikası da İran ve Suriye'yi birbirlerine daha da yakınlaştırdı. Görülmektedir ki Suriye'nin İran açısından bu denli büyük öneme sahip olmasının iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki İran nezdinde Suriye'nin, Batı emperyalizmi ve onun bölgedeki izdüşümü olan Siyonist İsrail'e karşı kurulan direniş eksenindeki elzem rolüdür. Diğeri ise Suriye'nin başta Hizbullah olmak üzere bölgesel direniş örgütleri ile İran arasında köprü vazifesi görmesidir. Bu açıdan bakıldığında İran'ın Ortadoğu'da etkin bir aktör olma arzusu Suriye ile olan ittifakının sürekliliğiyle ilintilidir. Tüm bu gelişmeler gösteriyor ki İran ve Suriye arasındaki stratejik ortaklık uzun seneler daha var olmaya devam edecektir.

Şii Hilali söylemi içerisinde yer alan bir diğeri ülke Lübnan'dır. Lübnan, Ortadoğu'nun alamet-i farikası olan etnik ve mezhebi zenginliğe sahip ülkelerin başında gelmektedir. Etnik olarak ülkenin %96'sı Arap, geri kalan kısmı ise büyük çoğunluğu Ermenilerden olmak üzere diğeri etnik gruplardan oluşmaktadır. Lübnan toplumunda etnik olarak kısmi bir homojenlik bulunsa da mezhepsel anlamda bir bütünlüğe rastlanamamaktadır. On sekiz mezhebin resmi olarak tanındığı³³⁷ Lübnan'da mezheplerin ülke içerisindeki dağılımı şöyledir: Sünnîler: %27, Şiiiler: %27, Maruniler: %21, Dürziler: %6, Ortodoks Grekler: %8, Katolik Grekler: %5 ve geri kalanlar %6 oranındadır.³³⁸ Her ne kadar Lübnan'da on sekiz tane mezhebi grup resmi olarak tanınmış olsa da bunlardan sadece yedisi siyasi hayata etki edecek kapasiteye sahiptir. Bunlar Sünnîler, Şiiiler, Dürziler, Maruniler, Ermeniler, Ortodokslar ve Katoliklerdir. Tarihsel düzlemde incelendiğinde Lübnan'ın böylesine bir yapıya sahip olması ülke siyasi tarihinde krizler yaşanmasına neden oldu. Bu krizlerin yaşanmasındaki en önemli etken Lübnan'ın bulunduğu coğrafya ve bu coğrafyadan kaynaklı çok uluslu ve çok mezhepli bir yapıya sahip olmasıdır. Lübnan'ı bölge siyasetinde ön plana çıkaran bir

³³⁷ Muhammad A. Faour, "Religion, Demography and Politics in Lebanon", Middle Eastern Studies, Cilt: 43, Sayı: 6, Kasım 2007, s. 909.

³³⁸ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/le.html> (16.09.2018)

diğer husus da Filistin ve İsrail ile olan sınır komşuluğudur. Bu konumu nedeniyle Lübnan, bölgesel çatışmaların ortasında kalmaktan kurtulamamıştır. Arap ülkelerinin ve devrim sonrası İran'ın Filistin davasını sahiplenme güdüsü sebebiyle Lübnan, büyük bir öneme sahip olmuştur. Şiiilerin Ortadoğu'da en kalabalık mezhebi gruba sahip olduğu ülkelerden biri olmasının yanı sıra son yıllarda bölge siyasetine damgasını vuran milis gücü "Hizbullah" nedeniyle Lübnan, Şii jeopolitiği içerisindeki önemli unsurların başında gelmektedir.

Çok kültürlü bir toplum mozağine sahip Lübnan'da siyasi yapı, bağımsızlığını kazandıktan sonra taraflar arasında anlaşma ile oluşturulan "Ulusal Pakt" ile belirlendi.³³⁹ Modern Lübnan'ın kurucu metni olarak kabul edilen bu pakt neticesinde sekteryen bir yapı tesis edildi. Bu pakt ile Lübnan içerisinde siyasi güç dağılımı mezhepler arasında paylaştırıldı. Nüfusa orantılı bir şekilde yapılan bu dağılım neticesinde Lübnan "Cumhurbaşkanı'nın" Maruni, "Meclis Başkanı'nın" Şii, "Başbakan'ın" Sünnî olduğu bir sistem oluşturuldu.³⁴⁰ Parlamentodaki sandalye dağılımı ise Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında 6/5 oranında dağıtıldı.³⁴¹ Ancak bu siyasal sistem, uygulamada büyük sorunlara neden oldu. Çünkü Ulusal Pakta göre Müslüman bir vatandaşın Lübnan Cumhurbaşkanı olması veyahut Hristiyan bir vatandaşın ise Lübnan Başbakanı olması mümkün değildi. Bu durum belli bir noktadan sonra siyasi tıkanıklık ve dengesizliklere sebebiyet verdi. Siyasi dengesizlikler de doğal olarak Lübnan iç ve dış politikasında çatışmaya yol açtı. Ülkedeki siyasi yapıyı düzenlemek amacıyla mezhebe dayalı oluşturulan bu sistem beklenen etkiyi vermediği gibi dini ve mezhebi ayrımcılığı daha da körükledi. Bu durum toplum içerisinde belli grup ve aileler arasında rekabete yol açtı. Yaşanan bu güç mücadelesi de toplumdaki çatışmaları artırdı. Toplumsal statüsü yüksek olan bu gruplar, kendi cemaatlerinin etkinliğini artırmak ve siyasal nüfuzlarını kuvvetlendirmek için dini unsurların kapsayıcılığını kullandılar. Bu bağlamda Lübnan'da mezhebi kimlikler, ulusal kimliğin önüne geçti. Mezhebi grupların siyasal faaliyetleri de Lübnan toplumu üzerinde yönlendirici ve dönüştürücü etkiye neden olmuştur. Ulusal Pakt çerçevesinde yapılan

³³⁹ Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon*, London: Pluto Press, 2007, s. 109.

³⁴⁰ Lapidus, a.g.e., s. 149.

³⁴¹ A.g.y.

dağılım, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle belli bir noktadan sonra siyasi tıkanmalara yol açtı.³⁴²

1967’de yaşanan İsrail-Filistin savaşı neticesinde yaşanan büyük göçler ve Müslümanların nüfus artış hızının fazla olması sebebiyle Lübnan’ın demografik yapısında önemli değişimlere neden oldu.³⁴³ Bu değişimlerin başında Müslüman toplumun, siyasi alanda daha fazla temsiliyet ve bu alandaki hakların iyileştirilmesi yönünde talepleri geldi. Buna karşı ülkedeki diğer gruplar da kendi lehlerine yönelik talepleri dile getirmeye başladılar. Bunların başında ise yaşanan göçler nedeniyle ülke içerisinde Filistinli nüfusun artmasından rahatsızlık duyan “Sağcı Hristiyanlar/ Falanjistler” gelmekteydi. Falanjistler ülkedeki Filistinli varlığından rahatsız olmakta ve FKÖ’yü ülke topraklarından çıkarmayı amaçlamaktaydı. Bundan dolayı ilk düzenlendiği tarihten beri çarpık bir yapıya olan siyasal sistem patlama noktasına geldi. İyice tırmanan gerilim sonucunda 1975 yılında Falanjistler tarafından düzenlenen saldırıda 21 Filistinli mülteci öldürüldü.³⁴⁴ Bu saldırı 15 yıl sürecek olan Lübnan İç Savaşı’nın nirengi noktası oldu.³⁴⁵ Bir iç kriz olarak başlayan kargaşaya ülke dışı aktörlerin de katılması(İsrail-Suriye) sonucunda uzun yıllara yayılan bir kaos ülkeye hakim oldu. Maddi ve manevi büyük yıkımların yaşandığı savaş, bölgesel aktörlerin arabuluculuğu ile 1989’da imzalanan “Taif Anlaşması” ile sona erdi.³⁴⁶ Bu anlaşma sonucunda siyasi krizlere sebebiyet veren Ulusal Pakt üzerinde düzeltmeye gidildi. Hristiyan cumhurbaşkanının yetkileri kısıtlanırken, parlamentodaki sandalye dağılımı Hristiyan-Müslüman toplum arasında eşit olarak paylaştırıldı.³⁴⁷ Meclisteki temsiliyet ise Müslüman ve Hristiyan toplum içinde yer alan mezhepler göz önüne alınarak eskisine nispeten daha adilane bir şekilde paylaştırıldı.³⁴⁸ Kendine has dinamiklere sahip

³⁴² Eyal Zisser, *Lebanon The Challenge of Independence*, London: I.B. Tauris, 2000, s. 103.

³⁴³ Pappé, a.g.e., s. 264.

³⁴⁴ Traboulsi, a.g.e., s. 183.

³⁴⁵ Traboulsi, a.g.e., s. 188.

³⁴⁶ Traboulsi, a.g.e., s.240.

³⁴⁷ Taif Antlaşması, Ulusal Pakt ile birlikte inşa edilen “Maruni(Hristiyan) Üstünlüğü” sona erdirildi. Bu anlaşmanın bir diğer önemli noktası ise 1975’den beri ülkede bilfiil olarak ülkede bulunan Suriye’nin varlığı meşrutiyet kazandı. Taif Antlaşmasının diğer maddeleri için ayrıntılı olarak bkz.

https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_tauf_agreement_english_version_.pdf (18.12.2018)

³⁴⁸ Taif Antlaşmasının sonuçları ve Lübnan siyasetine etkileri için bkz. Yasin Atlıoğlu, *Savaşta ve Barışta Lübnan Marunileri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014, ss. 432-437.

olmasından dolayı ortak çıkar ve güvenlik kaygılarını taşıyan Lübnanlı gruplar, Müslüman-Hristiyan farkını göz ardı ederek farklı ittifaklar kurmuşlardır. Günümüz Lübnan'ında ise bu durum devam etmiş ve Lübnan siyasi arenası da bu bağlamda şekillenmiştir. Müslüman topluma karşı oluşturulan “Dürzî-Marunî” ittifakı ile günümüz Lübnan'ında Şii'lere karşı oluşturulan “Marunî-Dürzî-Sünnî” ittifakı farklı gruplar arasında kurulan stratejik ittifaklara örnek olarak verilebilir. Bunun yanı sıra Lübnan'da, mezhebi grupların da kendi aralarında rekabet yaşandığı görülmektedir. Dürzî toplumunun “Yenilikçi Canpolat” ve “Gelenekçi Arslan” ailesi arasında ikiye bölünmesi³⁴⁹, Şii toplumda yaşanan “EMEL-Hizbullah” çatışması³⁵⁰ ve Marunîler arasında yaşanan “Şemun-Bişar”³⁵¹ ile “Aun-Gaegae” rekabeti³⁵² aynı kültürel kimliğe sahip grupların bile çatışma yaşadığını gösteren örneklerdendir.

İran ile Lübnan ile arasındaki etkileşimler, ancak 1970'lerde her iki ülkenin yaşadığı değişim ve dönüşümlerden sonra gerçekleşmiştir. Şii'lerin Lübnan'da güçlenerek aktifliğini artırması İran'ın Lübnan ile etkileşimini artmıştır.³⁵³ Bu nedenle Şii'lerin Lübnan siyasi hayatı içerisindeki yerine değinilmesi gerekmektedir. 1970'li yıllara kadar Şii toplumu Lübnan'ın en fakir ve en kalabalık kesimlerinden biri durumundaydı. Zamanla Ortadoğu'nun dört bir yanına göç edenler, Lübnan'a zenginleşmiş ve kalabalıklaşmış bir şekilde dönünce siyasi ibre Şii'ler lehine dönmeye başladı.³⁵⁴ Nüfus artışının fazla olması ve geriye göçlerle birlikte Şii'ler Lübnan toplumunun hatırı sayılır kesimini oluşturdu. İsrail'in Batı Şeria ve Gazze'yi işgali ile birlikte Filistinli milis güçleri, mücadelelerini yurt dışından yürütmek zorunda kaldılar. Filistinlilerin göç ettiği ülkelerden biri de hemen yanı başlarındaki Ürdün oldu. Yoğun göçler nedeniyle Ürdün neredeyse demografik olarak ikinci Filistin haline geldi.³⁵⁵

³⁴⁹ Yasin Atlıoğlu, “Lübnan'da Din ve Siyaset: Dürzi Liderlik Örneği”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2015, s. 12.

³⁵⁰ Naem Qassam, *Hizbullah-Bir Hareketin Anlatılmamış Öyküsü*, Muharrem Tan (çev.), İstanbul: Kesit Yayınları, 2006, ss. 110-113.

³⁵¹ Muttalip Tüttüncü, “Lübnan-Ortadoğu'nun Krizler Ülkesi”, *Ortadoğu Çatışmaları*, Ahmet Emin Dağ (ed.), İstanbul: İHH Akademi, 2015, s. 72.

³⁵² Gilbert Achar&Michel Warschawski, *İsrail'in Hizbullah'a Karşı Savaşı*, Damla Kellecioğlu ve Sanem Öztürk (çev.), İstanbul: Yazın Yayıncılık, 2007, ss. 20-21.

³⁵³ Kayhan Barzegar, “İran, Ortadoğu Ve Uluslararası Güvenlik”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 2, Sayı: 21, Eylül 2010, s. 91.

³⁵⁴ Ehteshami ve Hinnebusch, a.g.e., s. 117.

³⁵⁵ Pappé, a.g.e., s. 273.

Filistinlerin İsrail'e yönelik faaliyetleri ve ülke içindeki gruplaşmaları Ürdün içerisinde büyük sorunlara neden oldu. Nitekim 1970'te Ürdün Kralı Hüseyin'in Filistinli milisleri pasifize etme çabası bir kıyıma dönüştü.³⁵⁶ "Kara Eylül" olarak adlandırılan bu felaket sonucunda FKÖ, Ürdün topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Bu tarihten sonra Filistinlilerin sığınabilecekleri yeni liman Lübnan oldu. Arap-İsrail savaşları sonucunda çok fazla Filistinli göçüne maruz kalan Lübnan sosyo-ekonomik yapısında kırılmalar yaşanmaya başladı. Zaten dengesiz bir sosyo-politik yapıya sahip olan Lübnan'a gerçekleşen yoğun Filistinli göçü, siyasi yapıyı daha da kırılgan bir hale dönüştürdü. Lübnan'a göç eden Filistinliler, Güney Lübnan ve Beyrut'a yerleştiler.³⁵⁷ Şiiilerin yoğun bir şekilde ikamet ettiği bölgelere yerleşen Filistinliler, Şii toplumunun birçok zorluk yaşamasına neden oldu. Ülkelerini terk etmek zorunda kalan Filistinliler, hayatlarını idame ettirebilmek için çok ucuza çalışmaktaydılar. Filistinli mülteciler yüzünden işgücü maliyetlerinin düşmesi Şiiileri ekonomik açıdan sarsıntıya uğrattı. Çünkü bu zamana kadar Lübnan toplumunun en fakir kesimi olan Şiiiler ülke genelinde düşük işlerde çalışıyorlardı.³⁵⁸ Filistinliler ile olan bu rekabet Şiiileri zor durumda bırakmıştı. Lübnanlı Şiiilerin yaşadığı bir diğer zorluk ise Filistinli silahlı güçlerin askeri etkinliklerini sürdürmeye devam etmesinden kaynaklanıyordu. Ürdün'den çıkarıldıktan sonra FKÖ tüm karargâhlarıyla Lübnan'a taşınmış ve İsrail ile olan mücadelesini de Şiiilerin çoğunlukta olduğu İsrail'le sınır bölgesi olan Güney Lübnan'dan yürütmeye başlamıştı.³⁵⁹ Lübnan toprakları çok geçmeden Filistinli milis güçlerinin İsrail'e karşı operasyon düzenlediği bir askeri merkeze dönüşmüştü.³⁶⁰ Tabi bu durum doğal olarak İsrail'in karşı saldırılarına sebebiyet vermekteydi. İsrail, bu bölgelerden gelen saldırıları gerekçe göstererek Lübnan'a saldırılarda bulunmaktaydı. İsrail'in başta Güney Lübnan olmak üzere Lübnan'ın çeşitli bölgelerine saldırması ağır kayıplara neden oldu. Bu durumdan en çok etkilenen ise Şii toplumu oldu. Filistinli direniş örgütlerinin Lübnan'ın güneyinde varlık göstermesi, bu bölgede İsrail saldırılarının yoğunlaşmasına

³⁵⁶ Pappe, a.g.e., s. 274.

³⁵⁷ Rami Siklawi, "The Dynamics of Palestinian Political Endurance in Lebanon", *Middle East Journal*, Cilt: 64, Sayı: 4, Sonbahar 2010, s. 598.

³⁵⁸ Rodger Shanahan, *The Shia of Lebanon-Clans, Parties and Clerics*, London-Newyork: Taurus Academic Studies, 2005, s. 174.

³⁵⁹ Pappe, a.g.e., ss. 308-309.

³⁶⁰ Siklawi, a.g.e., s. 604.

sebebiyet vermekteydi. Savaşın ortasında kalan Şiiler çatışmalardan kaçmak için başkent Beyrut'a göç ettiler. Zamanla başkentte büyük bir nüfusa ulaşan Şiiler, zamanla devlet kademelerinde ve mecliste toplumun diğer kesimleriyle eşit bir şekilde temsiliyet talebinde bulunmaya başladılar. Şii toplumun yaşadığı bu zorluklar ve göçler, kendi aralarındaki fikişsel ve kültürel ayrılıklarının yok olmasını sağladı. Böylelikle Şiiler arasında bir ortak bilinç ve cemaat ruhu gelişti.

Lübnanlı Şiilerin bir araya gelip birlik oluşturmaları ilk kez "Musa Sadr" sayesinde gerçekleşti. İran'da doğan ve eğitimini Tahran'da tamamlayan Musa Sadr, 50'li yılların sonunda Lübnan'a yerleşti.³⁶¹ Dini eğitimini Necef ve Kum'daki büyük Şii âlimlerden alan Musa Sadr, Lübnanlı Şiiler arasında önemli faaliyetlerde bulundu. Musa Sadr, dini faaliyetlerinin yanı sıra Şii toplumun bilinçlenmesi ve birlik oluşturmaya yönünde yoğun şekilde çalışmalar sürdürüyordu. Musa Sadr faaliyetlerini sadece dini ve sosyal alanla kısıtlı bırakmamıştı. Şiilerin toplumun diğer kesimleri ile eşit bir şekilde siyasi katılımını sağlamak amacıyla faaliyetlerde de bulunmaktaydı. Musa Sadr bu bağlamda 1974'de mezhep ve etnik köken gözetmeksizin herkese yardımda bulunmak maksadıyla "Yoksunlar Hareketi'ni" kurdu.³⁶² Başlangıçta toplumun her kesimini kapsayıcı bir niteliğe sahip olsa da ülke içerisinde yaşanan gelişmelerden dolayı hareket gittikçe daha Şii odaklı hale geldi. Daha sonra ise bu oluşuma bağlı Şiilerin güvenliğini sağlamak ve haklarını savunmak amacıyla "EMEL" adı verilen milis gücü oluşturuldu.³⁶³ 1970'lerde Lübnan'da yaşanan siyasi krizler ve gerilimler Şiiler için böyle bir oluşumu elzem kılmaktaydı. Hali hazırda Sünnîler, Dürzîler ve Marunîler silahlı güçlere sahip durumdaydılar. Böyle bir durumda Şiilerin de güvenlik gerekçesiyle bu tarz bir oluşuma gitmesi kaçınılmazdı. Şiilerin silahlanmasının bir diğer nedeni de hiç şüphesiz artan İsrail saldırılarıydı. Artık rutin hale gelmiş İsrail saldırıları karşısında Lübnan milli ordusu ülkenin güneyini korumakta aciz kalmaktaydı. Bu yüzden İsrail'in saldırılarının yoğunlaştığı bölgelerde yaşayan Şiilerin kendilerini savunmaları elzem hale gelmişti. Bu nedenle Şiiler maruz kaldıkları iç ve dış tehditleri savuşturmak maksadıyla silahlanmaya başladılar. Musa Sadr, faaliyetlerini dış

³⁶¹ Augustus Richard Norton, *Hezbollah A Short History*, Princeton University Press, 2007, s. 18.

³⁶² Shanahan, a.g.e., s. 107.

³⁶³ A.g.y.

politikada da sürdürmekteydi. Bu faaliyetlerin en önemlisi ise şüphesiz Hafız Esed ile kurulan ittifak oldu.³⁶⁴ Suriye ile kurulan bu ittifak neticesinde Lübnanlı Şiiiler, hem ülke içinde hem de ülke dışından gelen saldırılarda beraber hareket edebileceği bir müttefike kavuştu. Bu ittifakın Suriye'ye katkısı ise İsrail gibi bölgesel güçlerle girilen rekabet mücadelesinde Lübnanlı Şiiilerin bir tampon bölge ve destekleyici unsur olarak kullanılabilmesi olmuştur.

1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi ile birlikte Şah rejiminin devrilip yerine Şii tandanslı İslami bir rejimin kurulması Ortadoğu'daki Şii toplumlar tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. Bu tarihe kadar nüfus olarak fazla olsalar bile sürekli hırpalanan ve ezilen Şiiilerin bir ülkede rejim değişikliğini gerçekleştirerek yönetimi ele geçirmeleri diğer ülkelerdeki Şii grupları heyecanlandırdı. Devrim, Körfez ülkelerinden Yemen'e; Irak'tan Lübnan'a kadar geniş bir coğrafyada bulunan Şii gruplar için moral kaynağı oldu. Bu gruplar içinde devrimi en samimi şekilde sahiplenenden biri Lübnan Şiiileri oldu. Irak'tan sonra en kalabalık Şii nüfusa sahip konumda olan Lübnan, İran'ın önem verdiği alanların başında gelmekteydi. Kalabalık Şii nüfusunun yanı sıra İsrail ile olan sınır komşuluğu nedeniyle Lübnan, Filistin Meselesi kapsamında İran ile bölge arasında köprü vazifesi gören bir konuma sahiptir. Tüm bunlara ek olarak ülkede önemli siyasi nüfuza ve kendini ifade etme kabiliyetine sahip Şiiilerin varlığı, Lübnan'ı İran'dan sonraki İslami bir devrimin olası namzetlerinden kılmaktaydı.

Şiiilerin bir araya gelerek oluşturduğu önemli oluşumlardan biri olan EMEL Hareketi, Şii toplumunun birçok kazanım elde etmesini sağlamıştı. Ancak EMEL zaman içerisinde Lübnan'ın bütün kesimlerine hitap etmek maksadıyla dini radikal çizgiden tamamen uzaklaşıp daha seküler bir çizgiye kayd. Hareketin daha seküler bir hüviyete bürünmesi, hareket içerisinde çoğunluğu oluşturan Şii radikaller tarafından tepkiyle karşılandı. Bunun yanı sıra Musa Sadr'ın da Libya'ya gerçekleştirdiği bir ziyaret sırasında esrarengiz bir şekilde kayıplara karışması,³⁶⁵ EMEL içerisindeki ayrıştırmayı hızlandırdı. Yaşanan gelişmeler neticesinde hareket içerisindeki fundamentalist kesim tarafından İslami bir anlayışa sahip yeni bir oluşuma gidilmesi yönünde bir düşünce

³⁶⁴ Fouad Ajami, *The Vanished Imam Musa Sadr And The Shia of Lebanon*, Newyork: Cornell University Press, 1986, s.174.

³⁶⁵ Ajami, a.g.e., ss. 181-184.

şekillenmeye başladı. 1982 yılında İsrail'in de Lübnan'daki iç savaşa bilfiil katılması ve EMEL'in gerekli hassasiyeti göstermemesi Şiiler arasında yeni bir oluşum düşüncesini kuvvetlendirdi. Bunun sonucunda "Abbas Musavi" gibi radikaller EMEL'den ayrılarak yeni bir oluşuma gittiler. Böylelikle EMEL içerisindeki Humeynici cenah, yeni bir hareket kurdu. 1985'te Allah'ın Partisi anlamına gelen "Hizbullah" adını alan bu yeni hareket, İsrail karşıtı mücadelenin sahiplenicisi oldu.³⁶⁶ Zaman içerisinde İsrail saldırılarına karşı büyük başarı gösteren Hizbullah, hem iç hem dış politikada önemli siyasi aktörlerinden biri haline geldi. İran ve Suriye'de İsrail ile mücadele kapsamında Hizbullah'a önemli ölçüde askeri, mali ve stratejik yardımda bulundular. Askeri ve mali yardımların yanı sıra İsrail'e karşı savaşmak üzere çok sayıda İranlı, Suriye kanalıyla bölgede direniş örgütlerine katılmaktaydı.³⁶⁷

İran'da gerçekleşen devrim Lübnanlı Şiiler üzerinde de dönüştürücü bir etkiye sahip oldu. Önceleri daha laik bir düzlemde eylemlerini sürdüren Şii örgütler, devrimin başarısı ve heyecanı ile İslami bir kimliğe sarılarak daha da radikalleştiler. Bu bağlamda ortaya çıkan Hizbullah da İran benzeri bir İslami yönetim kurmayı temel hedeflerinden saydı. Esasında iç ve dış konjonktürde yaşanan sürekli değişimler ve dengesiz bir siyasi yapıya sahip olması gibi etkenlerden ötürü Lübnan'da, İran'daki gibi bir rejimin kurulması mümkün gözükmemekteydi. Ancak yine de Hizbullah, İran ile aynı saikleri paylaşarak Batılı güçler ve bu güçlerin bölgedeki izdüşümü olan aktörlere karşı mücadeleye girişti. Bundan dolayı kuruluşundan bu yana Hizbullah, İran dış politikasında önemli bir yere sahip oldu. İsrail'in bölgeye müdahalesinin engellenmesi, ABD gibi emperyal güçlerin Ortadoğu'dan kazınması ve devrim ihracının sürdürülmesi gibi İran dış politikasının temel dinamiklerinin uygulanmasında Hizbullah'a büyük rol düşüyordu. Dönemin önemli siyasilerinden Ayetullah Rişai'nin "Hizbullah Siyonist Devletin yok edilmesi ve Batı'nın Müslüman topraklardan kovulması için İslam'ın son umududur."³⁶⁸ sözleri de Hizbullah'a biçilen görev ve değeri ne denli olduğunu göstermektedir.

³⁶⁶ Norton, a.g.e., s. 34.

³⁶⁷ Cengiz Çandar, *Dünden Yarına İran*, İstanbul: Yalçın Yayınları, 1981, ss. 47-48.

³⁶⁸ Murat Erdin, *Düşünceleri, Örgüt Yapıları ve Eylemleriyle Hamas-Hizbullah*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s. 39.

Her ne kadar Hizbullah'ın ortaya çıkıp güçlenmesinde İran'ın büyük rolü olsa da zamanla iki aktör arasındaki organik bağ daha çok çıkar ortaklığına dönüştü. Zamanla Hizbullah ile İran arasındaki organik bağın kaybolup Hizbullah'ın kendi başına bir aktör olarak devam ettiği bir dönem başladı. Irak ile uzun yıllar süren ağır kayıplara yol açan savaş sebebiyle İran, dış politikasında önemli değişikliklere gitti. Humeyni'nin vefatı sonrası reformist kesim Batı ile ilişkilerin düzeltilmesini ve uluslararası sisteme entegrasyonu savunurken geleneksel kesim ise devrim ihracının sürdürülmesine ve Batılı ülkelerle diyaloga kesin keskin karşı çıkmaktaydı.³⁶⁹ Rafsancani gibi daha pragmatist liderlerin yönetime gelmesiyle İran dış politikasında bir yumuşama ve içe dönüş dönemi başladı.³⁷⁰ Bu bağlamda bölgedeki Şii gruplara verilen destek azaltıldı. İran desteğinden mahrum kalan Hizbullah, artık dünyanın dört bir yanındaki zengin Lübnanlılar tarafından finanse edilmekteydi. Bu durum Hizbullah'ın İran'dan bağımsız bir aktör olmasına giden süreci hızlandırdı.³⁷¹ Hizbullah'ın beklenmedik bir şekilde kendi rüştünü ispat etmesi de bunda etkili oldu. İran-Hizbullah ilişkilerinin eksen değiştirmesinin bir diğer nedeni de Hizbullah'ın Lübnanlılaşma süreci içine girmesi ile oldu. Lübnan'ın kendine has dinamikleri ile 1979'da İslam devriminin gerçekleştiği İran toplumu birbirlerinden farklı bir yapıya sahipti. İran'da devrimin gerçekleşmesine vesile olan sosyo-kültürel yapı, Şah'ın ülke gerçeklerine uymayan reform/politikaları, feodal farklılıklar, ülkenin her yerine ulaşabilecek ağa sahip ulema sınıfının olmaması vb. gibi koşullar Lübnan'da bulunmamaktadır. Lübnan'a has olan sekteryan düzen, *Zaimlik* kurumunun etkileri³⁷², Osmanlı ve Fransız idaresi zamanında yerleşen kültürel kodlar Lübnan'ın şahsına münhasır özelliklerdendir. Bu nedenle İran'da gerçekleşen devrimin bir benzerinin Lübnan'da da gerçekleşmesini beklemek hayal kırıklığı olacaktır. İran ve Lübnan toplumu arasındaki farklılıkların Hizbullah tarafından da çok geçmeden fark edilip kabullenilmesi ile parti politikasında değişikliklere gidildi. Bu farkındalık Hizbullah'ın Lübnan'da İran'dan bağımsız yeni bir tavır almasına neden oldu. Hizbullah'ın yaşadığı bu dönüşümlere örnek olarak şunlar verilebilir:

³⁶⁹ Milani, a.g.e., s. 184.

³⁷⁰ Arjomand, a.g.e., s. 137.

³⁷¹ David Menashri, "Iran's Regional Policy: Between Radicalism and Pragmatism", *Journal of International Affairs*, Cilt: 60, Sayı: 2, Bahar 2007, ss. 160-161.

³⁷² Zaimlik kurumunun Lübnan toplumuna etkisi için ayrıntılı olarak bkz. Shanahan, a.g.e., ss. 37-45.

- Hizbullah flama ve bayraklarında yer alan “Lübnan’da İslami Devrim” lafzının “Lübnan’da İslami Direniş” olarak deęiřtirmesi³⁷³
- Resmi yayın organlarında(Al-İntiqad) yer alan dini liderler Humeyni ve Hamaney’in resimlerini kaldırma kararı alması³⁷⁴
- Hariri suikastını protesto etmek amacıyla tertiplenen gösterilerde parti bayrakları ile birlikte Lübnan bayraklarını da dalgalandırması³⁷⁵
- Kullandığı propaganda afişlerinde Hıristiyanları gücendiren ya da korkutan ifadelerin yer almamasına özen göstermesi³⁷⁶
- Meclis seçimlerinde Şii adayların yanında diğer mezhep mensuplarına da seçim listesinde yer ayırması³⁷⁷

Görüldüğü üzere Hizbullah, zamanla Lübnan siyasal sisteminin önemli bir parçası haline geldi. Hizbullah sistemin bir parçası haline gelirken İslami kimliğini muhafaza etmeyi de başarmıştır. Hizbullah’ı, İran himayesi altında ve İran’ın bölge politikalarını gerçekleştirmek için vekâlet savaşlarında kullanılan bir piyon olarak görmek Hizbullah’a haksızlık olacaktır. Hizbullah her ne kadar temelde İran İslam Devrimi’ne saygı duyan ve onu yüceltmekten geri kalmayan bir yapıda olsa da gelinen noktada İran’ın kendi üzerinde bütünüyle bir tahakküm kurmasına izin verdiğini söylemek yanlış olacaktır.

Hizbullah, Batılı ülkelerin iddialarının aksine İran’a eklemli bir güç olmaktan ziyade Ortadoğu’daki reel politik gerçeklere uyum sağlayarak ortaya çıkmış bir harekettir. Her ne kadar Şii toplum parantezinde kümelenip ortaya çıksa da günümüze kadar geçen sürede İsrail’e karşı gerçekleştirdiğı direniş sayesinde Lübnan’daki tüm halkları tarafından benimsenmiş durumdadır. Tahran yönetimi de Hizbullah’ı bir vekilden ziyade bir ortak olarak gördüğünü belirten ifadelerde bulunmuştur. Çok kez

³⁷³ Joseph Alagha, *The Shifts In Hizbullah’s Ideology*, Amsterdam University Press, 2006, s. 171.

³⁷⁴ Alagha, a.g.e., s. 171.

³⁷⁵ A.g.y.

³⁷⁶ A.g.y.

³⁷⁷ Alagha, a.g.e., s. 203.

İranlı otoriteler tarafından Hizbullah, “Direniş Ekseni” içerisinde İran ve Suriye ile eşit konumda anılmaktadır. Hizbullah, Filistinli grupları Suriye üzerinden İran’a bağlayan direniş ekseninin çekirdeği ve vazgeçilmez bir parçası oldu. Hizbullah tüm bunlardan dolayı Suriye’de gerçekleşen iç savaşa müdahil olmaktan geri kalmadı. İç savaşla birlikte kaosa sürüklenen ülkede Esed rejiminin İran’dan sonraki en büyük destekçisi oldu. İsrail’e karşı direniş ekseninin altın zinciri olan Suriye’de olası bir rejim değişikliği Hizbullah açısından tüm kazanımların kaybına yol açabilirdi. Bu endişelerden dolayı Hizbullah, Suriye’de Esed rejiminin yanında yer aldı.³⁷⁸ Hala süregelen savaşta rejimin en büyük destekçisi konumunda olup ülkedeki rejim karşıtı gruplarla amansız bir şekilde mücadelesini sürdürmektedir. Bunu yaparken de zamanında İsrail’e karşı gösterdiği direniş sayesinde Sünnî halklar nezdinde kazandığı saygınlığı kaybetmek pahasına Esed rejiminin yanında yer almaktan şüphe duymamıştır. Tüm bunlar göstermektedir ki Hizbullah özelinde Lübnan, Şii jeopolitiğinin ve bölge siyasetinin en önemli aktörlerinden biri haline gelmiştir.

Şii Hilali söylemi içerisinde yer alan son ülke Yemen’dir. Arap yarımadasının güneyinde Aden Körfezi’nde yer alan Yemen, küresel ticaret güzergâhlarının birleşim noktasında bulunan stratejik konumu sayesinde bölgenin öne çıkan devletlerinden biridir.³⁷⁹ Ancak sahip olduğu kronik problemler nedeniyle Yemen uzun yıllardır siyasal istikrarsızlığın yaşandığı bir ülke halindedir. Yemen siyasal tarihi incelendiğinde son yüzyılın çatışma ve siyasi çekişmelerle geçtiği görülmektedir. Halkın yaşadığı yoksulluk ve ülkedeki grupların birbirleriyle olan rekabeti nedeniyle Yemen, her yirmi senede bir iç savaşın yaşandığı bir ülke olmuştur. Yemen’i son dönemlerde tekrardan gündeme getiren olay ise Arap Baharı ile birlikte Husilerin yönetimi ele geçirmesi oldu. Bu duruma ülke içi aktörlerin yanı sıra başta Suudi Arabistan olmak üzere ülke dışı aktörler büyük tepki gösterdi. Özellikle Husi hareketinin Zeydi/Şii olması İran’ın bölgede etkinlik sahasını genişleteceğine dair endişelere sebep olmuştur.

³⁷⁸ <https://www.theguardian.com/world/2013/apr/30/hezbollah-syria-uprising-nasrallah> (24.10.2018)

³⁷⁹ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, s. 31.

Yemen toplumunun nüfusunun %60-65'i Sünnî/Şafî mezhebi iken geri kalan kısmı %30-35'lik kısmı Şii/Zeydi mezhebindedir.³⁸⁰ Her ne kadar toplumsal çoğunluğa sahip olmasa da Şii/Zeydiler, Yemen siyasi tarihinin önemli figürlerindedir. Husilerin son yıllarda ülkede etkinliğini artırması bölgede yaşanan Şii uyanışının bir benzerinin Yemen'de de gerçekleştiğini söylemek zor olmamaktadır. Özellikle Lübnanlı Hizbullah Hareketi'nin bölgede önemli bir aktöre dönüşmesi ve Irak'ta 2003 sonrası dönemde Şiiilerin Irak'ın en güçlü oluşumu haline gelmesi ile paralel gerçekleşen Husilerin ülke siyasetinde yükselişi, Yemen'i de Şii jeopolitiğinin önemli aktörlerinden biri kılmıştır.

Bugün Yemen diye bahsedilen ülke tarihsel süreçte kuzey-güney diye ayrılan iki parçalı bir yapıya sahipti. Yemen'in kuzeyi ve güneyi arasındaki yapısal farklılıklardan dolayı yaşanan rekabet siyasal hayatı derinden etkileyip bölgeler arası kalkınmanın farklı düzlemlerde gerçekleşmesine neden oldu. Bu durum ülkede iki kutuplu bir siyasi ortam yarattı. Bu ikili yapı modern Yemen tarihinin en önemli problemlerinden olmuştur.³⁸¹ Başkenti Aden olan Güney Yemen, 1839'dan 1967'ye kadar İngiltere'nin hüküm sürdüğü bölgeye karşılık gelmekteydi. İngilizlerin bölgeden çekilmesinden sonra bağımsızlığını ilan eden Güney Yemen, sonradan "Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti" adıyla anılır oldu. Bu yeni devletin politik meyli Marksizm'den yana oldu.³⁸² Başkenti Sana'a olan Kuzey Yemen ise I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı idaresinde kalan bölgeye karşılık gelmekteydi. Savaş sonrası Osmanlı'nın bölgeden çekilmesi sonrasında yaşanan mücadeleyi kazanan Zeydi İmam Yahya, Kuzey Yemen'de bağımsızlığını ilan etti.³⁸³ Bu tarihten sonra kendisi gibi bağımsızlığına yeni kazanmış bir diğer bölgesel aktör olan Suudi Arabistan ile arasında uzunca bir müddet gerginlik yaşamaya başladı. Bu gerginliğin esas nedeni ise sınır ihtilaflarından kaynaklanan toprak talebiydi. Silahlı çatışmalara kadar varan bu gerginlik sonucunda sınır komşusu bu iki ülke 1934'te anlaşarak aralarındaki problemleri çözdüler. İki ülke arasında pürüzler giderilmiş olsa da gün geçtikçe

³⁸⁰ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ym.html> (24.10.2018)

³⁸¹ Fred Halliday, *Revolution and Foreign Policy The Case of South Yemen*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s. 99.

³⁸² Lapidus, a.g.e., s. 185.

³⁸³ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, s. 374.

etkinliğini artırıp bölgesel bir güç haline gelen Suudi Arabistan, Yemen açısından tehlike doğurmaktaydı. Sürekli bir şekilde Suudi tehlikesini ensesinde hisseden Yemen, Suudi Arabistan'ı dengelemek maksadıyla ittifak arayışlarına girişti. Bu nedenle bölge siyasetine damgasını vuran Abdulnasır ve onun öncülüğündeki Arap milliyetçiliği dalgası içerisine Yemen de dâhil oldu. 1958'de Yemen, güvenlik politikaları kapsamında Mısır ve Suriye'den oluşan "Birleşik Arap Cumhuriyeti" bünyesine katıldı.³⁸⁴ Ancak çok geçmeden 1961'de Suriye'de bir grup subayın darbe ile hükümeti düşürmesi BAC'ın dağılmasına neden olacaktı.³⁸⁵ Böylesine bir birleşmenin başarısızlığa uğrayıp bu denli kısa sürmesi Abdulnasır'ın popülaritesine darbe vurdu.³⁸⁶ Aynı dönemler Kuzey Yemen'de monarşi karşıtı ve Pan-Arabist ülküye sahip kesim, yönetime karşı bir darbe hazırlığı içerisindeydi. Bu durumdan haberdar olan Abdulnasır hem popülaritesini geri kazanmak hem de Aden Körfezi'nde etkisini artırmak maksadıyla bu girişimlere destek oldu. 1962'de Kuzey Yemen lideri İmam Ahmed'in ölümü muhalif kesimin aradığı fırsatı ayağına getirdi. İmam Ahmed'in yerine geçen İmam Bedr, Nasırcı subay "Abdullah es-Salal" tarafından devrildi. Böylelikle Kuzey Yemen'deki Zeydi İmamlar yönetimini sona erdirecek cumhuriyet ilan edildi. Kuzey Yemen, bu tarihten sonra "Yemen Arab Cumhuriyeti" olarak anılmaya başlandı.³⁸⁷ İmam Bedr'in darbeden sağ kurtulup ülkenin kuzeyinde Zeydilerin çoğunlukta olduğu bölgeye kaçması ülke içerisinde yeni bir gerginliğin temeli oldu. Kırsal kesimde büyük bir desteğe sahip olan İmam Bedr, yönetimi tekrardan devralma isteğindeydi. Zeydilere yönelik en büyük destek şairi S. Arabistan'dan geldi.³⁸⁸ Suudiler, krallık yanlılarına silah yardımı yapmasının yanı sıra sınıra çok sayıda asker yığdı. Her ne kadar bu iki grup arasında geçmişe dayalı bir husumet olsa da ortak kaygılar onları bir araya getirmişti. Suudilerin krallık yanlılarına yardım etmelerinin en büyük nedeni Abdulnasır'ın "milliyetçi" ve "cumhuriyetçi" söylemlerinden rahatsızlık duymasından kaynaklanmaktaydı. Güney sınırında bu meyilde bir yönetimin varlığı kendi rejiminin

³⁸⁴ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu-Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 1. Cilt, Bursa: MKM Yayınları, 2012, 5. Baskı, s. 205.

³⁸⁵ Malcolm H. Kerr, *The Arab Cold War: Gamal Abd Al-Nasir and His Rivals 1958-1967*, Oxford University Press, 2. Baskı, 1967, s. 28.

³⁸⁶ Cleveland, a.g.e., s. 349.

³⁸⁷ Cleveland, a.g.e., s. 350.

³⁸⁸ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, s. 474.

sorgulanmasına neden olabilirdi. Suudiler ve Zeydiler arasında kurulan ittifak karşısında Yemen Arap Cumhuriyeti'nin daha fazla dayanamayacağını hesap eden Mısır, cumhuriyet güçlerini korumak için bölgeye asker gönderdi. Böylelikle krallık ve cumhuriyet yanlıları arasında bir iç savaş patlak verdi.³⁸⁹ Bu savaşta krallık güçleri rakiplerine karşı büyük başarılar elde etti. 1967 Savaşı'nda İsrail karşısında yaşanan hezimete Yemen'den gelen ağır yenilgiler de eklenince Mısır, 1968'de Yemen'den çekilmek zorunda kaldı.³⁹⁰ Arap birliği ülküsü ile yola çıkan Nasr, Yemen'e sapanıp kalmıştı. Her ne kadar Mısır, Arap birliğini sağlamak maksadıyla bu iç savaşa müdahil olsa da savaşın sonunda Araplar arasında ayrılık daha da artmış oldu. Kuzey Yemen'deki belirsizlik ise 1974'te savaşan tarafların ortak katılımıyla kurulan yönetim ile sona erdi.³⁹¹

1990'a gelindiğinde ulusal ve küresel gelişmelerin etkisiyle iki Yemen devleti birleşerek "Yemen Cumhuriyeti" adı altında tek bir devlet haline geldi. İlk cumhurbaşkanı olarak "Ali Abdullah Salih" seçildi.³⁹² İki kutup arasında yaşanan birleşme sonrası bu durumdan memnun olmayan kesim (Güneyli ayrılıkçılar) ülkeyi yeni bir iç savaşa sürükledi. Ancak bu savaş kısa sürede birleşme yanlıların zaferi ile sonuçlandı. Savaş sonrası birleşme kararı, her iki bölgenin rızasıyla sürdürüldü.³⁹³ Her ne kadar toplumsal mutabakat içerisinde büyük bir atılım gerçekleşmiş olsa da Yemen'de arzulanan barış ortamına ulaşıldığı söylenemez. Kronik hale gelmiş yapısal sorunlar siyasal mekanizmaları doğrudan etkilenmektedir. Bu durum da siyasi ve iktisadi belirsizliğin yaşanmasına neden olmaktadır. Yemen'i siyasal istikrarsızlığa sürükleyen fenomenlerin başında kabilecilik/aşiretçilik yapısı gelmektedir. Ülkede yaşanan siyasi istikrarsızlıkların temel nedenleri de bu kabilecilik yapısından kaynaklanmaktadır. Her kabilenin kendine ait nüfuz alanlarına sahip olması toplumsal çekişmelere ve siyasi çatışmalara sebep olmaktadır. Bu durum Yemen hükümetinin kırsal alanda tam bir otorite kurmasına engel olmaktadır. Bu da ayrılıkçı hareketlerin güçlenip merkezi hükümeti tehdit eder konuma gelmesine sebep olmuştu. Kabileciliğin

³⁸⁹ Kerr, a.g.e., s. 53.

³⁹⁰ Cleveland, a.g.e., s. 350.

³⁹¹ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, s. 481.

³⁹² Lapidus, a.g.e., ss. 185-186.

³⁹³ Cleveland, a.g.e., s. 543.

bu denli toplumda yer bulması Yemen siyasi hayatını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu anlayış siyasi hayatta yaşanan demokratik gelişmelerin ve reformların önünde büyük engel olmuştur.³⁹⁴

Yemen’i istikrarsızlığa sürükleyen etkenlerden bir diğeri de merkezi otoriteden uzak bir yapıya sahip olan Zeydilerdir. Zeydiler, Yemen’in kuzeyindeki Sa’de bölgesinde etkinlik göstermektedirler. Zeydiler uzun yıllar boyunca sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı merkezi hükümetle çatışma halindedirler.³⁹⁵ Zeydilerin yaşadığı bölgenin çöller ve dağlık alanlarla kaplı olması merkezi hükümetin bu bölgelere tam olarak egemen olmasına engel olmuştur. Bundan dolayı gayri resmi bir özerkliğe sahip konumda olan Zeydiler, ülkenin kuzeyinde etkili bir aktör haline gelmiştir. Bu kısmi özerklik neticesinde Zeydiler, merkezi yönetimin denetiminden uzak bir şekilde kendi bölgelerinde bağımsız bir şekilde hareket etmektedirler.³⁹⁶ Zeydilerin Yemen yönetiminin yanı sıra Suudiler tarafından da saldırılara maruz kalması onların radikalleşmesine sebep oldu. Bu noktada diğer Zeydi gruplar arasından öne çıkan “Husiler”, merkezi hükümete karşı yürütülen mücadelede başı çeken grup oldu. Başlangıçta aşiret görünümünde bir yapıya sahip olan Husiler, “Hüseyn el-Husi” liderliğinde siyasi bir harekete dönüştü. Kısa sürede büyüyüp bir oluşum haline gelen Husiler ilk etapta partileşme ve gösteriler düzenleme gibi daha barışçıl yolları denese de sonraki süreçte silaha sarıldılar.³⁹⁷ Yemen hükümeti ile ilk silahlı çatışmalar 2004’te başladı.³⁹⁸ 2004-2010 arasında hükümet güçleri ile Husiler arasında tam altı silahlı çatışma gerçekleşti.³⁹⁹ Bu savaşlar ülke ekonomisini ve sosyo-politik yapısını derinden etkiledi. Bu savaşlar başta Kuzey Yemen olmak üzere tüm ülkede yaşanan gerginliği

³⁹⁴ Yemen’de kabilecilik ilişkileri ve bunun Yemen siyasi tarihine etkisi için bkz. Paul Dresch, *Tribes, Government and History*, Oxford: Clarendon Press, 1989.

³⁹⁵ Veysel Kurt, *Devrimden Askeri Müdahaleye Yemen*, İstanbul: SETA Yayınları, 2015, s. 10.

³⁹⁶ Sa’de bölgesindeki kabile yapısı ve hükümet ile ilişkileri için bkz. Barak A. Salmoni, Bryce Loidolt ve Madeleine Wells, *Regime and Periphery in Northern Yemen: The Huthi Phenomenon*, Pittsburgh: Rand Corporation, 2010, ss. 45-64.

³⁹⁷ Husilerin Yemen siyasi tarihindeki ilk faaliyetleri 1992’de üniversitelerde Zeydi gençleri arasında kurulan “İnançlı Gençlik” hareketi ile oldu. Başlangıçta çok az bir kesime hitap etmiş olsa da ilerleyen süreçlerde taraftarlarını artırdı. ABD’nin Irak’ı işgali ile bölgeye girmesinden sonra ülkede protesto gösterileri düzenleyerek adlarını duyurdular. Zeydilerin oluşturduğu bir diğer siyasi birlik ise “Hak Partisi” oldu. Salmoni vd., a.g.e., s. 94.

³⁹⁸ Bu çatışmada hareketin siyasi lideri Hüseyn el-Husi öldürüldü. Hüseyn’in yerine yerine kardeşi Abdulmelik el-Husi geçti.

³⁹⁹ Verilen ateşkeslerle birbirinden ayrılan savaşların seyri için bkz. Salmoni vd., a.g.e., ss. 131-157.

artırmış ve güvensizlik ortamına neden olmuştur. Özellikle savaşların son safhasında Suudi Arabistan'ın da çatışmaların tarafı olması,⁴⁰⁰ krizi uluslararası soruna dönüştürmüştür.

Yemen'i istikrarsızlığa sürükleyen bir diğer grup Güney Yemen'deki ayrılıkçılardır. 1967'de bağımsızlığını kazandıktan sonra Batı bloğundan istediği ilgi ve desteği görmeyince SSCB ile yakınlaşan Güney Yemen'de sosyalist bir idare hüküm sürmekteydi. Bu sosyalist idarenin 1990'da yaşanan birleşmeye karşı çıkması bir iç savaşa neden olmuştu. Kısa sürede savaş sona erip ayrılıkçılar sindirilmiş olsa da Marksist eğilimli gruplar merkezi hükümet için halen tehdit oluşturmaktaydı. Bu savaş sırasında ülkenin güneyindeki sosyalist oluşumları dengelemek için Başkan Ali Abdullah Salih bir takım oluşumları el altından besledi. Bu oluşumların başında Selefi gruplar gelmekteydi. Abdullah Salih güneydeki sol grupları bastırmak için Selefi radikal gruplarla işbirliğine gitti.⁴⁰¹ Böylelikle hem güneydeki sol hareketleri dengeleyip bastırarak imkâna sahip oldu hem de selefi gruplar sayesinde Suudi Arabistan ile ilişkilerini normalleştirecek süreci başlattı. Ali Abdullah Salih'in bu politikası başlangıçta muhalif grupları baskılama konusunda fayda sağlasa da ilerleyen zamanlarda "El Kaide" gibi radikal grupların ülkede etkinlik kazanmasına neden olacaktır.⁴⁰² 11 Eylül saldırısı sonrasında ABD, El Kaide ve alt gruplarını hedef tahtasına koydu. AYEK de ABD'nin öncelik verdiği grupların başında gelmekteydi. Bundan dolayı 2000'li yıllar El Kaide'yi bitirmek amacıyla ABD ile Salih rejimi ortaklaşa operasyonlar gerçekleştirdiği yıllar oldu.⁴⁰³ Bu durum AYEK'in daha da radikalleşmesine ve Yemen'in siyasal yapısında kırılmalara neden olmuştur.

2011 yılında başlayıp bölgede büyük siyasi kırılmalara ve krizlere yol açan Arap Baharı sırasında en dikkat çekici değişimlerin gerçekleştiği ülkelerden biri de Yemen oldu. Gelir dağılımında yaşanan adaletsizlikler, bölgelerarası refah seviyesindeki uçurumlar, artan yolsuzluk ve yoksulluklar, ülkede kendi içerisinde özerk

⁴⁰⁰ Salmoni vd., a.g.e., s. 155.

⁴⁰¹ Fawaz A. Gerges, *The Rise And Fall of Al Qaeda*, Oxford University Press, 2011, s. 133.

⁴⁰² El Kaide'nin Yemen'de faaliyet gösteren koluna Arap Yarımadası El-Kaide'si(AYEK) denilmektedir. AYEK ve Yemen'deki faaliyetleri için bkz. Mehmet Ali Akyurt, "Yemen 2010", *Orta Doğu Yılığ 2010*, Kemal İnat, Muhiittin Ataman ve İsmail Numan Telci (ed.), İstanbul: Açılım Kitap, 2011, ss. 323-327.

⁴⁰³ Arı, a.g.e., ss. 227-228.

yapıya sahip oluşumlar (kuzeyde Husiler ile güneyde AYEK) Abdullah Salih'in baskıcı yönetimi ile birleşince Yemen büyük çatışmalara gebe bir hale geldi. Ali Abdullah Salih kabilelerle kurduğu patronaj ilişkisi çarpık bir siyasi düzen ortaya çıkarmıştı. Salih'in seçimlerde hileye başvurması, gelir ve refah dağılımında adaletsizliklere göz yumması ve muhalif hareketlerin partileşmesine izin vermemesi ülkede siyasi krizlere yol açmıştır. Salih rejiminin baskıcı ve zorba yönetimine karşı yüz binlerce Yemenli ülkede gösteriler düzenledi. Devlet Başkanı Salih'in görevden ayrılması için düzenlenen protestolar hızlı bir şekilde Yemen'in dört bir yanına yayıldı. O dönem Tunus ve Mısır'da devlet başkanlarının görevlerini bırakması Yemenli göstericilerin cesaretlenmelerini sağladı. Başkent Sanaa'da başlayan gösterilerin hızlı bir şekilde ülke geneline yayılması rejimi güç kullanmaya sevk etti. Salih rejiminin gösterileri sert bir şekilde bastırma yolunu seçmesi ülkede krizin tırmanmasına yol açtı. Tüm sert müdahalelere rağmen kararlı tutumundan vazgeçmeyen Yemen halkı nihayetinde zafere ulaştı. Ali Abdullah Salih'in ülkeyi terk etmesi ile birlikte ülkede yeni bir dönem başladı. KİK'in arabuluculuğu ile Yemen'deki olaylar daha fazla uzamadan sulh ortamına tekrardan dönüldü. Geçici bir hükümetin kurulmasının ardından 3 ay içerisinde devlet başkanının seçilmesine karar verildi.⁴⁰⁴

Yemen kısa sürede diğer ülkelere nazaran daha barışçıl bir ortamda demokrasiye geçiş yapmış gözükse de tarafların bir türlü anlaşmaya varamaması neticesinde yeni bir kriz dönemi ile karşı karşıya kaldı. Olayların üzerinden daha iki sene geçmeden yeni anayasa üzerine yaşanan tartışmalar, taraflar arasında ihtilaflara neden oldu. Yemen'in kronik hale gelen gelmiş olan problemlerinin yeniden nüksetmesi demokrasiye geçiş sürecini sekteye uğrattı. Daha önceden de belirtildiği gibi ülkede otoriteden uzak aşiret/kabile yapısı, gelir dağılımında yaşanan adaletsizlikler, merkezi yönetimin baskıcı politikaları, El Kaide ve Husiler gibi otoriteye karşı çıkan yapılar Yemen'in normalleşmesinin önünde engel durumundadır. Zamanında Ali Abdullah Salih, bu problemleri kendi çıkarları için ustaca kullanarak iktidarını sürdürmeyi başarmıştı. Örneğin güneydeki ayrılıkçı hareketler sayesinde kuzeydeki kabilelerden destek bulmakta zorlanmamıştı. 2000'li yıllardan itibaren Yemen'de faaliyetlerini

⁴⁰⁴ Yemen'de Arap Baharı'nın başlangıcında Ali Abdullah Salih'in ülkeyi terk edişine kadar olan süreç için bkz: Arı, a.g.e., ss. 229-231.

sürdüren el-Kaide sayesinde ABD desteğini sağlamıştı. Suudi Arabistan'ın güney sınırındaki Şii topluluklarla da haşır neşir halde olan Husiler ile olan mücadelesinde Suudilerden önemli miktarda mali ve askeri yardım almaktaydı. Görüldüğü üzere Yemen'de ayrı ayrı istikrarsızlığa sebep olan unsurlar, Salih'in manipulatif hamleleri ile rejimin sürekliliğini sağlayan etkenlere dönüşmüştü. Fakat Salih'in devrilmesi, bu sorunları yeniden ayyuka çıkardı. Salih'in çekilmesinden sonra yerine yardımcısı Mansur Hadi geldi. Hadi'nin gelmesi ile birlikte demokrasiye geçiş süreci adı altında çalışmalara başlandı. İlk olarak BMGK kararı ile "Ulusal Diyalog Konferansı" adı altında bir çözüm merkezi kuruldu.⁴⁰⁵ Bu konferansta Yemen'de çatışan aktörlerin silahları bırakıp siyasi krizlerin diyalogla çözülmesi için çağrı yapıldı. Hızlı bir geçiş sürecinin ardından demokratik ortamın tesis edilmesi ve yeniden yapılandırılması amaçlanmaktaydı.⁴⁰⁶ Ancak bu geçiş sürecini sağlayabilecek bir üst otoritenin tesis edilememesi başta Husiler olmak üzere ülkedeki güç odaklarının nüfuz alanlarını genişletme çabası içerisine girmelerine sebep oldu.⁴⁰⁷ Görüşmeler sürerken AYEK'in ülkenin güneyindeki faaliyetleri de siyasal istikrarsızlığa neden olmaktaydı. Tüm bu olumsuzluklara rağmen uluslararası bir heyetin hakemliğinde UDK faaliyetlerini yürüttü. Nitekim yeni Yemen için yol haritası niteliğinde bir sonuç bildirgesi oluşturuldu. Bildirge içerisinde demokratik seçimlerin düzenlenmesi, altı bölgeyi bir federatif yapı kurulması ve yeni bir anayasa oluşturma kararı yer almaktaydı.⁴⁰⁸ Ancak bu yeni sistemin sonucunda sahip olduğu kazanımları kaybedeceğini düşünen aktörler konseyden çekilerek bildirgeye karşı çıktılar. UDK kararlarının hayata geçirilememesinin üzerine ülkedeki aktörler yeniden silaha sarıldılar. Özellikle Husilerin kendi bölgelerinde güçlerini konsolide ettikten sonra beklenmedik şekilde Sanaa'ya ilerleyip başkenti ele geçirmesi Yemen Krizi'ni daha derinleştirdi.

Husilerin ilerleyişinin arka planda İran'ın desteğiyle olduğuna olan inanç, bölgesel aktörlerin ortak güvenlik algılarını harekete geçirdi. Başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkeleri İran güdümünde olası bir yönetimin Yemen'de varlık

⁴⁰⁵ İlgili karar için bkz. <http://unscr.com/en/resolutions/2051> (10.11.2018)

⁴⁰⁶ Kurt, a.g.e., s. 11.

⁴⁰⁷ Husiler, UDK görüşmelerine Ensarullah(Allah'ın yardımı) adı altında katıldılar.

⁴⁰⁸ Kurt, a.g.e., s. 12.

göstermesini tehdit olarak görmekteydi.⁴⁰⁹ Bundan dolayı KİK, Husilerin ilerlemesini engellemek amacıyla S. Arabistan liderliğinde askeri operasyon başlattı. “Kararlılık Fırtınası” adı verilen bu operasyona bölgesel ve küresel birçok aktörde destek verdi.⁴¹⁰ KİK tarafından düzenlenen bu operasyonlara İran büyük tepki gösterdi. İran lideri Ruhani “Yemen gibi büyük bir ulusa bombayla boyun eğdirilemez. Bu savaşı sona erdirmek için birlikte çalışalım. Gelin hep birlikte ateşkesi konuşalım.” diyerek operasyonların sona ermesi gerektiğini söyledi.⁴¹¹ Dışişleri Bakanı Zarif ise operasyonla ilgili şu ifadeleri kullandı: “Askeri harekâtın bitirilmesi ve sorunlara diyalog yoluyla çözüm bulunması gerekir. Biz askeri harekâtın gerilimi artıracığına ve harekâta katılan olan ülkeler dahil hiç kimseye fayda getirmeyeceğine inanıyoruz.”⁴¹²

Krizin başlangıcından bu yana Körfez ülkeleri tarafından İran’a, Husilere askeri ve mali yardımda bulunduğu yönelik ithamlar yöneltilmektedir. Ancak bu iddialar ne Husiler ve ne de Tahran yönetimi tarafından kesin bir dil ile reddetmemiştir.⁴¹³ Ancak bu durum Husilerin Yemen’deki faaliyetlerinin İran tarafından büyük memnuniyetle karşılandığı gerçeğini değiştirmemektedir. Hamaney’e yakın politikacılardan Ali Zakai’nin, Husilerin başkenti ele geçirmesinin ardından verdiği bir demeçte memnuniyetini şu sözlerle dile getirmiştir: “Üç Arap ülkesi bugün İran’ın elinde ve İslam devrimine bağlı. Sanaa, İran devrimine katılma yolundaki dördüncü Arap başkenti oldu.”⁴¹⁴ İran dış politikasının temel dinamiklerinden olan Şii grupların kendi bölgelerinde mobilize edilip siyasi güç kazanmalarını sağlama politikasının bir benzerinin Yemen’de de gerçekleştiği görülmektedir. Tahran yönetimi, Hizbullah’ın Lübnan başarısının bir benzerinin Yemen’de Ensarullah tarafından gerçekleştirilebileceğine dair bir beklenti içerisindedir. Ali Velayeti, “Hizbullah’ın

⁴⁰⁹ Kurt, a.g.e., s. 15.

⁴¹⁰ BAE, Katar, Bahreyn, Senegal, Ürdün, Sudan, Kuveyt, Mısır ve Fas operasyona destek verdiğini açıklamıştır. ABD istihbarat ve lojistik destek vereceğini açıklarken Fransa, İngiltere ve Belçika operasyonu desteklediklerini açıkladılar. Kararlılık Fırtınası operasyonu için ayrıntılı olarak bkz.

<http://studies.aljazeera.net/mritems/Documents/2015/4/30/2015430123234636734Geopolitical%20context%20of%20Operation%20Decisive%20Storm%20.pdf> (19.12.2018)

⁴¹¹ https://www.ntv.com.tr/dunya/ruhaniden-suudi-arabistana-operasyonlari-durdur-ateskes-konusalim,eM4VILxZr0CCOXaA_xMNAg (19.06.2018)

⁴¹² https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/03/150326_yemen_tepkiler (19.12.2018)

⁴¹³ Bayram Sinkaya, “İran-Yemen İlişkileri ve Ensarullah Hareketi”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 7, Sayı: 67, Mart-Nisan 2015, s. 61.

⁴¹⁴ <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/iranin-elindeki-dorduncu-arap-baskenti> (10.11.2018)

Lübnan'da yaptığı gibi Ensarullah da Yemen'de düşmanlarla mücadele etmeyi sürdürmelidir.”⁴¹⁵ sözleriyle de bu durumu teyit etmiştir. Zaten gerek oluşum modeli gerekse ideolojik benzerliklerinden ötürü Ensarullah'a “Yemen Hizbullah'ı” yakıştırması yapılmaktadır.⁴¹⁶

Suudi Arabistan ile İran arasında yaşanan bölgesel rekabetin önemli çatışma noktalarından olan Yemen Krizi'nin asıl nedeni ise ülkenin sahip olduğu jeopolitik konumdur. Her iki aktör de Kızıldeniz ile Aden Körfezi'ni birbirine bağlayan stratejik konumdaki Bab'ul Mendep Boğazı üzerinde hâkimiyet kurup bölgeyi domine etmeyi amaçlamaktadır. Günlük yaklaşık 5 milyon varil petrolün geçişine sahiplik yapan boğazın hâkimiyetini ele geçirmek ekonomik kazancın yanı sıra siyasi gücü de yanında getirecektir.⁴¹⁷ İran, Suudi Arabistan'ı küresel ticarete bağlayan önemli güzergâhlardan olan bu boğazı ele geçirerek Suudi Arabistan'ın soluğunu kesmek istemektedir. Bundan dolayı hayati derecede önemli olan bu boğaz üzerindeki mücadele iki ülkeyi Yemen'deki rekabetin karşılıklı tarafı haline getirmiştir. Her ne kadar iki ülkenin bölgede karşı karşıya gelmesi mezhep savaşı olarak lanse edilse de iki ülke arasındaki rekabetin temelinde çıkar kavgası bulunmaktadır. Bu yüzden Yemen'in tekrardan istikrara kavuşması iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi ile mümkün hale gelecektir.

Sonuç: Din, İran İslam Cumhuriyeti'nde rejimin en önemli meşruiyet araçlarından biridir. Bu nedenle devrimden sonra yeni rejimin kurucu liderlerinin iç ve dış politikada dini söylemlere sıklıkla başvurmuşlardır. İnşacı bir düzlemde incelendiğinde, dışarıdan gerçekleştirilen müdahaleler ve bundan kaynaklanan dış çevre algısının Şiiliğin protest yapısı ile birleşmesi, İran İslam Cumhuriyeti'ni dış politikasını revizyonist ve devrimci bir karaktere büründürmüştür. Bunun yanı sıra bölgedeki aktörlerin etnik ve dini kimlik üzerinden birbirlerine yönelik algılarının, tehdit algılama mekanizmalarını harekete geçirdiği görülmektedir. Bu nedenle devrim sonrası ortaya çıkan devrimci İslami/Şii kimliği, İran'ı uluslararası arenada yalnızlığa sürükledi.

⁴¹⁵ <https://www.memri.org/reports/irans-support-houthi-rebellion-yemen-without-iran-there-would-be-no-war-syria-and-ansar> (19.12.2018)

⁴¹⁶ Sinkaya, “İran-Yemen İlişkileri ve Ensarullah Hareketi”, s. 62.

⁴¹⁷ <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=32352> (19.12.2018)

Devrimden sonra İran'ın yüksek sesle dile getirdiği hedefler başta Körfez ülkeleri olmak üzere bölgede büyük tedirginliğe yol açtı. Bu durum bölgede İran karşıtı bir cenahın şekillenmesine neden oldu. Bunların yanı sıra dünya enerji ticaretine hakim bir konuma sahip ülkede böylesine devrimci revizyonist bir rejimin varlığı Batı nezdinde de olumsuz karşılandı. Tüm bu nedenlerin ortaya çıkardığı kuşatılmışlık hissi İran'ı dış politikada daha temkinli ve pragmatist davranmaya zorlamıştır.

XX. yüzyılda bölgede yükselişe geçen Arap milliyetçiliğinin hüsrana sonuçlanması kitlelerin politik yönelimlerini değiştirdi. Yeni dönemde bölgede İslami hareketler yükselişe geçti. Şii jeopolitiği incelendiğinde Şii unsurların da kendi ülkelerinde son yıllarda siyaseten yükselişe geçtiği görülmektedir. İran bu gruplar ile etkileşime geçerek çeşitli düzeylerde işbirliğine gitmiştir. Her bir Şii grubun ayrı bir tarihsel hafızası ve siyasal emelleri olsa da İran ile farklı zeminlerde bir araya gelmişlerdir. Bu nedenle Şii unsurların İran'daki devrime olan sempatisi ve İran'a duydukları saygı buldukları rejimleri endişeye sürüklemişlerdir. Bazı devletler KİK örneğinde olduğu gibi bölgesel güvenliklerini korumak amacıyla bir kurumsallaşmaya gitmiş bazıları da Irak gibi silahlı çatışma yolunu seçerek İran'ı kısıtlayıp sindirmeye çalışmıştır. İran ise bu aktörleri dengelemek amacıyla bölgedeki devlet ve devlet altı Şii unsurlarla çeşitli amaçlarla işbirliğine gitmiştir. Her ne kadar bu işbirlikleri Şii Hilali söyleminde olduğu gibi sosyal ve siyasal nedenler göz ardı edilip dini-mezhebi nedenlere endekslenmiş olsa da İran, Şii grupları mobilize ederek bölgesel nüfuz sahasını genişletmeyi ve ulusal güvenliğini kendi sınırlarının ötesine taşımayı hedeflemektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNŞACI KURAM ÇERÇEVESİNDE Şİİ HİLALİ SÖYLEMİ

3.1. İnşacı Kuram Çerçevesinde Şii Hilali Söyleminin İncelenmesi

Soğuk Savaş sonrası yaşanan çatışmaları anlamlandırmak için maddi olgulara dayalı analizlerin yetersiz kalması, uluslararası ilişkilerde kimlik, kültür, normlar vb. sosyal olgulara dayalı yaklaşımları öne çıkardı. Ortadoğu gibi etnik ve mezhebi farklılığın siyasal ve sosyal yapı üzerinde dönüştürücü ve şekillendirici etkiye sahip olduğu bölgelerde de sıklıkla sosyal olgulara dayalı yaklaşımlara başvurulmaktadır. Bölgede yaşanan çatışmaları açıklamak için analiz birimi olarak kimlik, kültür, din ve mezhep gibi sosyal olgular kullanılmaktadır. Bu yaklaşımların başında ise mezhep farklılıklarını merkeze oturtan yaklaşımlar gelmektedir. Çalışmamızın ana sorunsalını oluşturan “Şii Hilali” söylemi böylesine bir yaklaşımın sonucudur. İran’ın etkinlik sahasını genişletmek için bölgedeki Şii unsurları bir araya getirerek Sünnî ülkeleri kuşatan bir Şii kuşak oluşturduğuna yönelik iddialar esasında devrimle birlikte İslami bir hüviyete bürünen İran’a yönelik algının dışavurumudur. Kadim bir medeniyete, zengin yer altı kaynaklarına ve küresel ticarete büyük öneme sahip bölgeler üzerindeki hâkimiyeti İran İslam Cumhuriyeti’ni önemli bir bölgesel aktör haline getirmiştir. Nitekim Şah Rıza’nın devrilmesinin ardından İslami ilkelere göre inşa edilen yeni rejim, sahip olduğu devrimci aktivizm nedeniyle bölgesel rekabet içerisine girdiği aktörlerin tehdit algılama seviyelerinin artırmıştır. Bunun yanı sıra bölgedeki Şii unsurların siyasi bir hareketliliğe girmesi ve buldukları ülkelerde politik güce erişmeleri Şii azınlığa sahip diğer ülkeleri endişeye sevk etmiştir. Bu durum bölgede İran ve Şii karşıtı bir bloğun oluşumuna neden olmuştur.

İNŞACI kuram perspektifinde Şii Hilali söyleminin ortaya çıkışı ve kapsamının belirlenmesinde Şiiliğin müstakil bir devlete sahip olduğu İran ve onun dış politika dinamikleri büyük öneme sahiptir. İran’ın bölgesel nüfuzunu artırmak için bir kolu

Irak-Suriye-Hizbullah olan diğerkolu İran-Körfez-Yemen olan bir kuşak oluşturarak Sünnî rejimleri çevrelemeye yönelik iddialar Şii Hilali söyleminin temelini oluşturmaktadır. Aslında bu iddialar bölge ülkelerinin, İran'a tanımladıkları kimlikten ötürü ortaya çıkan ortak tehdit algılamasının vücut bulmuş halidir. Dikkate alınması gereken bir diğerkhusus da “Şii Hilali” söyleminin kimler tarafından oluşturulduğu ve kimlerin “tehdit algılama” mekanizmalarını harekete geçirdiğidir.

İran'ın Şii hilali oluşturarak bölgede Sünnî ülkeleri kuşattığına yönelik iddiaların ilki Ürdün Kralı II. Abdullah tarafından dile getirilmiştir. Abdullah'a göre İran güdümündeki bir Şii kuşak Sünnî rejimleri çevreleyerek bölgeyi domine etmeye çalışmaktaydı. Bu kuşağın hamisi durumunda olan İran bölgedeki devlet ve devlet altı grupları konsolide ederek ortak bir amaç etrafında toplamaktaydı. Bu durum bölgede Şii azınlığa sahip ülke rejimleri tehdit etmekteydi. Kral Abdullah'ın bu çıkışı esasında müttefik ABD'nin Irak'a müdahalesi sonra yeniden şekillenen bölgesel jeopolitiğe işaret etmekteydi. ABD müdahalesi Irak'ta bir rejim değişikliği yaşanmasının ötesinde sonuçlara yol açmıştı. ABD müdahalesinden önce Irak, İran ile bölge arasında bir set işlevi görmekteydi. ABD müdahalesinden sonra Saddam rejiminin tasfiyesi bir anlamda İran ile bölge arasındaki bariyerin ortadan kalkması anlamına gelmekteydi. Zira Saddam rejimi bir anlamda İran ile bölge ülkeleri arasında bir tampon görevi görmekteydi. Yine aynı şekilde Saddam yönetimindeki Irak, devrim sonrası İran'ı bölgede dengeleyebilecek bir aktör konumundaydı. İşte bu nedenle Saddam rejiminin yıkılması İran açısından büyük fırsatlar doğurmuştur. Bu duruma ek olarak Saddam sonrası Irak'ta Şiiilerin ülke içerisindeki en büyük siyasi güç olması ve İran ile bu Şii gruplar arasındaki ilişkiler İran'ın bölgede nüfuzunu artırma çabaları olarak görüldü. Bu olaylara paralel olarak gerçekleşen Yemen'deki Şii Husi aşireti ile merkezi Sana'a hükümeti arasında başlayan çatışmalar silsilesi ve 2006'da Hizbullah'ın İsrail-Lübnan Savaşı'nda göstermiş olduğu başarı bölgedeki Şiiilerin bir siyasi hareketlilik içerisinde olduğuna yönelik değerlendirmelere neden oldu. Bölgenin dört bir yanında yaşanan bu hareketlilik Şii azınlığa sahip Sünnî ülkelerin tehdit algılama mekanizmasını harekete geçirdi. İşte bu noktada Kral Abdullah'ın dikkat çektiği İran'ın Şii Hilali oluşturduğuna yönelik söylem bölge ülkelerinin ortak endişelerinin dışı vurumudur. Şii Hilali olarak bahsedilen durum kimi çevreler tarafından “ Şii Rönesansı, Şii ekseni, Şiiilerin canlanması,

Şiiilerin harekete geçişi, Şii bloğu, Şii enternasyonu, Şii uyanışı ve Şiiistan” gibi çeşitli ibareler ile de anılmaktadır.⁴¹⁸

Şii Hilali söylemi bölgedeki otoriter Sünnî rejimler nezdinde İnan’ı ve Şiiileri kapsayan bir ötekileştirmenin tezahürü olmuştur. İnan karşıtı bloğun başını çeken Mısır, Arabistan ve Ürdün gibi muhalif kesim nezdinde böylesine bir eksenin oluşumu önemli tehlike arz etmekteydi. Gerek tarihsel gerekse konjonktürel yapıdan dolayı İnan ile bu ülkeler arasında bir rekabet bulunmaktadır. Devrimle birlikte İnan rejiminin dini-devrimci bir yapıya bürünmesi, aktörler nezdinde yeni bir kimlik tanımlamasına tabi tutulmasına neden olmuştur. İnşacı kurama göre ülkelerin dış politikaları tarafların birbirlerini tanımladıkları kimlikler üzerinden inşa edilmektedir. Küresel ve bölgesel aktörler nezdinde İnan İslam Cumhuriyeti’ne yönelik algı ile şah dönemi İnan’ının yarattığı algı birbirinden taban tabana zıt durumdadır. Bunun nedeni devrimden sonra inşa edilen yeni İnan kimliğinin aktörlerin nezdinde bulunduğu karşılıktır. Nitekim bu aktörler nezdinde şah’ın Şiiiliği göze batmazken yeni rejimin sahip olduğu Şii kimlik tehlike arz etmekteydi. Yine aynı şekilde şah dönemi İnan’ın bölgedeki Şiiiler nezdinde sahip olduğu değer ile devrimden sonraki İnan’ın sahip olduğu değerin farklı olmasının nedeni devrimle birlikte yeniden inşa edilen İnanlı kimliğinin taraflar nezdinde yeniden inşası olmuştur.

Şii Hilali söylemi içerisinde yer alan İnan’ın mezhepçi bir kuşak oluşturduğuna yönelik iddiaların İnan dış politikasında tam anlamıyla karşılık bulamaması söylemin gerçekliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Gerek çeşitli etnik-dini/mezhebi grupları bünyesinde barındırdığında dolayı iç politika birliği sağlamak gerekse de İslami devrimi geniş kitlelere yaymak İnanlı yöneticiler mümkün mertebe Şiiilik vurgusundan uzak durulmuştur. Devrim sonrası inşa edilen anayasa içerisinde de hassasiyetleri taşıyan yasaların olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

“...Bütün Müslümanlar tek bir ümmettir ve İnan İslam Cumhuriyeti devleti, İslami devletlerin uyuşması ve birleşmesi temeline genel siyaseti

⁴¹⁸ Yousefi, a.g.m., ss. 115-119.

yerleştirmekle ve İslam dñnyasının siyasi, iktisadi ve kñltñrel birliği gerçekleşinceye değin sñrekli çaba harcamakla odevlidir.”⁴¹⁹

“İran’ın resmi dini İslam ve Caferi-i İsna-aşeri mezhebidir ve bu madde sonsuza değin değiştirilemez. Hanefi, şafii Maliki, Hanbeli ve Zeydiyye gibi diğer İslam mezhepleri de tam saygınlığı haizdirler. Bu mezheplerin mensupları kendi fıkıhlarına gñre dini merasim icrasında serbesttirler. Ve dini eğitim ve oğretimleri ile ahval-i şahsiye(evlenme, boşanma, miras ve vasiyet)ve mahkemelerde buna ilişkin davalarda resmen tanınmış olup, bu mezheplerden herhangi birinin çoğunlukla olduğu yñrelerde şuraların yetki sınırı içindeki mahalli kararlar diğer mezhep mensuplarının haklarına rivayet edilmek kaydı ile o mezhebe uygun olacaktır.”⁴²⁰

Gñrñlmektedir ki resmi mezhep olarak şiiilik benimsenmiş olsa da diğer İslami mezheplerin varlığı ve mensuplarının hakları anayasal gñvence altına alınmıştır. şii vurgusundan itinayla kaçınıldığı dikkat çekmektedir. Devrim sñrecinde yñksek sesle sñylenilen “La şiiye La Sñnniye, Vahdeti İslamiyye (Ne şiiilik Ne Sñnnilik, İslam Birliği)”⁴²¹ sloganı da mezhepler ũstñ bir yaklaşımın korunmaya çalışıldığının gñstergesidir. Nitekim Humeyni’nin en dikkat ettiği hususların başında şii-Sñnni ayrımı gelmekteydi. Mezhebi ayrılıkları ortadan kaldırıp İslam halklarının birbirine yakınlışmasını sağlamaya yñnelik ciddi gayretlerde bulunmuştur.⁴²² Orneęin şiiilerin Sñnni bir imamın arkasında kıldıkları namazın kabul olacağına dair içtihadı kendisinden ũnce hiçbir ulema dile getirmemişti.⁴²³

Dikkat çeken bir diğer husus “şii Hilali” sñylemi içerisine mñdahil edilen aktñrlerin esasında İran’ın İsrail’e karşı oluşturmuş olduğu Direniş Ekseni içerisinde yer

⁴¹⁹ Anayasa madde: 11

⁴²⁰ Anayasa madde: 12

⁴²¹ <http://www.islamianaliz.com/h/72731/imam-humeyni-vefatinin-30-yilinda-aniliyor> (05.05.2019)

⁴²² Doğan Kaplan, “İran’da şii-Sñnni Yakınlıştırma alışmaları”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 2, s. 261.

⁴²³ Hamid Algar, “Humeyni”, *DİA*, Cilt: 18, 1998, ss. 358-364.

alan unsurlar ile büyük ölçüde benzeştiği dikkat çekmektedir. Humeyni'nin devrim öncesi söylemlerinde önemli yer tutan ABD karşıtlığı ve Filistin Meselesi, devrim sonrası yeniden inşa edilen İran dış politikasında da büyük öneme sahip olmuştur. Ramazan ayının son Cuma gününe "Kudüs Günü" diye isimlendirilmesi,⁴²⁴ Kasım Süleymani'nin liderliğini yürüttüğü İran'ın sahadaki en etkin milis gücüne "Kudüs Ordusu" adı verilmesi vb. durumlar İran tarafından Filistin'e ait sembollerin metalaştırıldığı ve benimsendiğinin belirtisidir. Devrimden bu yana İran'ın dış politikasının ABD hegemonyasına karşı durma üzerine şekillendiği görülmektedir. Devrimden önce ABD öncülüğündeki Batı Bloğu'nun bölgedeki en büyük destekçilerinden olan Şah Rıza'nın devrilmesi ABD açısından önemli bir kayıp olmuştur. Şahlık rejiminin yerine İslami ilkelere göre inşa edilmiş bir rejimin oluşturulması ABD'nin ve paydaşlarının bölgedeki çıkarlarını tehlikeye girmesine yol açmıştır. İran'ın bölgesel konjunktürde yaşanan değişim/dönüşümler sonucu ortaya çıkan fırsatları en iyi şekilde değerlendirmeyi bilmesi büyük kazanımlara sahip olmasını sağlamıştır. Bu durum da ABD ve bölgedeki müttefikleri tarafından endişe ile karşılanmaktadır. İran'ın bu başarısına paralel Şii grupların bölge siyasetinde yükselişe geçmesi de rekabet içerisine girdiği aktörlerin tehdit algılama mekanizmalarını harekete geçirmiştir. Gerek "Şii Hilali" söylemi gerekse bölgesel ve küresel aktörlerle arasında yaşanan nükleer kriz, bu intersubjektif (özneler arası) algılardan kaynaklanmaktadır.

Şii Hilali iddiasında bulunan ve pozisyonlarını buna göre belirleyen aktörlerin yanı sıra bizatihi bu hilal içerisinde konumlandırılan Şii unsurların sosyo-ekonomik durumları da değerlendirmeye dahil edilmelidir. Son yıllarda yaşanan gelişmeler Şii grupların, İran güdümüne girme iddialarının aksini kanıtlayan niteliktedir. Bölgedeki Şii toplulukların birincil talebi kendi ülke parlamentolarında nüfuslarına oranla daha adil bir şekilde temsil edilmektir. Bu nedenle diğer gruplarla eşit şekilde tanınmak için mücadele etmektedirler. Gelir dağılımında adalet, bölgeler arası refah uçurumunun kapanması, eğitim ve sağlık olanaklarının iyileştirilmesi gibi talepler bölgedeki tüm halkların talebi olduğu gibi Şiiilerin de ortak taleplerinin temelini oluşturmaktaydı. Iraklı, Lübnanlı ve Yemenli Şiiiler de merkezi hükümetlerinden bu yönde taleplerde bulunmaktadır. Şii Hilali söylemi incelendiğinde bölgesel konjunktürde yaşanan

⁴²⁴ Hamid Algar, "İran", DİA, Cilt: 22, 2000, ss. 409-413.

değişim ve dönüşümlerin aktörlerin fırsat-tehdit algılamaları üzerinde önemli derecede etkiye sahip olduğu görülmektedir. Mevzu bahis söylemdeki gibi salt Şii üst kimlikten dolayı gerçekleşen bir birliktelikten ziyade bölgedeki Şii gruplar arasında esasında siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik nedenlerden kaynaklanan geçici ittifaklar bulunmaktadır. Şii Hilali söyleminde kimlikle birlikte dikkate alınması gereken önemli bir diğer husus da bölgenin dört bir yanına dağılmış Şiiilerin sahip olduğu ekonomik potansiyeldir. Şiiiler uzun bir süre boyunca başta Lübnan ve Suriye olmak üzere bölgede ucuz işgücünün kaynağını oluşturdular. Örneğin önceleri Lübnan'da ucuz işgücünün önemli bir kısmını oluşturan Şiiiler, sonraları yaşanan yoğun Filistinli göçünün meydana getirdiği ucuz ve kayıtsız iş gücü nedeniyle ekonomik olarak büyük bir buhran içerisine girmişlerdir. Bundan dolayı da büyük kentlere yoğun bir Şii göçünün yaşanmasına neden olmuştu. Bu durum zamanla bölge ülkelerinin sosyo-ekonomik yapısında Şiiiler lehine gelişmelere yol açtı. Zenginleşen ve refah düzeyi artan Şiiiler, kendilerinden esirgenen haklarını daha yüksek sesle dile getirmeye başladılar. Bu da bölgedeki Sünnî rejimler üzerinde tedirginliğe neden oldu. Şii azınlıkların buldukları ülkelerde zengin yer altı ve yer üstü kaynaklara yakın yerlerde ikamet etmesi de buldukları rejimlerle aralarında yeni bir meydan okumayı ortaya çıkardı. Özellikle ekonomisinin büyük çoğunluğu petrole dayalı olan Suudi Arabistan gibi ülkeler bölgedeki Şii yükselişinin kendi azınlıklarına sirayet etmesini engellemek için sert tedbirler almaya başladılar.⁴²⁵ Bahsi geçen sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı merkezi hükümetler ile Şii gruplar arasında bir çatışma yaşanmaktadır.

Bölgedeki Şii unsurların siyasi hareketliliklerin Körfez ülkelerini kaygılandırmasının bir diğer nedeni de kendi bünyelerinde bulunan Şii azınlıklardan gelebilecek siyasal talepler olmuştur. Bu durumun da rejimin güvenliğini tehlikeye atacağına yönelik algı, İran ve Şii karşıtı bir tavrın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu bağlamda İran güdümünde bir Şii Hilali oluşturulduğuna yönelik tehdit algısını, “İran karşıtı” bir blok oluşturmak için kullanmaktadırlar. Böylelikle bölgedeki Sünnîlerin geniş desteği sağlanacak ve bünyelerindeki Şii azınlıklardan gelecek olan talepleri sindirecek bir mekanizma oluşturulacaktı. Şii Hilali söylemi ile gündemde tutulmak istenen mezhebi farklılıklar bölgede çatışmaya yol açmaktadır. Bu çatışmaların temeli

⁴²⁵ <https://sputniknews.com/middleeast/201601071032797495-shia-sunnis-oil-saudis/> (12.09.2018)

de tarafların birbirlerini tanımlamadığı kimlikler üzerinden şekillenmektedir. Nitekim inşacıların değindiği gibi bu aktörlerin sahip oldukları kimlikler çıkarlarını; çıkarları da dış politikalarını şekillendirmektedir. Ancak salt mezhebi saiklere dayandırılmış böylesine bir yaklaşım bölge siyasetinde sosyal, siyasal ve kültürel gerçeklerin gözden kaçmasına neden olmaktadır.

İran'ın bir Şii Hilali oluşturarak dış politika da mezhebi nitelikleri öne çıkaran bir dış politika izlediğine dair tutum, çok yönlü ve pragmatist bir yapıya sahip olan İran dış politikası ile çelişmektedir. İranlı yöneticilerin dış politikada mezhebi söylemlerden uzak durduğu görülmektedir. Çünkü bölgenin gerek etnik gerekse mezhebi dağılımına bakıldığında Fars ve Şii temelli bir politikanın bölgede karşılık bulmayacağı aşikârdır. Bu durum İran'ın dış politikada birden fazla meydan okuma ile karşı karşıya kalmasına neden olacaktır. Kökenleri geçmişe dayanan bölgesel etkinlik sahasını genişletmeye dayalı dış politikaya sahip İran, mezhebi söylemlerden mümkün mertebede uzak durmuştur. Nitekim İran'ın bölge ülkeleri ile tesis ettiği ilişkilerin temelinde mezhebi nedenlerden ziyade politik nedenlerin olduğu görülmektedir. Şii Hilali söylemini ortaya çıkaran ve İran'ın etkinlik sahasının artmasından rahatsızlık duyan ülkelere biri olan Mısır ile ilişkileri bu duruma örnek verilebilir. Devrim öncesi ikili ilişkileri incelendiğinde Mısır ile İran ilişkileri çeşitli düzlemlerde geliştiği görülmektedir. Nasr dönemi bölgede Batı ve İsrail karşıtlığı ve Arap milliyetçiliğinin bayraktarlığını yapan Mısır ile Batı bloğunun bölgedeki karakolu vazifesini üstlenmiş olan Şah dönemi İran'ı arasındaki ilişkiler pekiye değildi. Nasr sonrası Mısır'da "Enver Sedat'ın" başa geçmesi ile iki ülke arasındaki ilişkilerin seyri değişti. Sedat'ın sefelinin politikalarından vazgeçip Batı ve İsrail ile ilişkileri düzeltme yoluna gitmesi İran ile ilişkilerini de düzeltti. Bu tarihten itibaren İran ile Mısır, Şah ile Enver Sedat arasında bir yakınlık söz konusu oldu. Şah Muhammed Rıza ile Sedat'ın iç ve dış politikada Batı yanlısı tutumları ve rejime karşı çıkan yerel İslami unsurları bastırma gibi ortak ajandalara sahip olmaları ikili ilişkileri üst seviyeye çıkarmıştır. Ancak bu durum devrim süreci ile birlikte sekteye uğradı. Şah'ın devrilmesi ve yerine Batı karşıtı bir İslami rejimin gelmesi iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Şah'ın devrilmesinden büyük rahatsızlık duyan Mısır, İran'da kurulan İslami rejime karşı çıkan ülkelerin başında gelmekteydi. Bunun yanı sıra devrik Şah'ın Mısır'a sığınması iki ülke

arasındaki krizi iyice tırmandırdı.⁴²⁶ İki ülke arasındaki ilişkilerin seyrini belirleyen bir diğer gelişme ise “Camp David” süreci ile oldu. Filistin Meselesi’ni dış politikasının merkezine oturtan İran, Mısır’ın İsrail ile anlaşmasına büyük tepki gösterdi. Hatta Camp David’i imzaladığı gerekçesiyle Mısır Başkanı Enver Sedat’a suikast düzenleyip onu öldürdükten sonra idama mahkûm edilen Halid el İslambuli, İran tarafından şehit ilan edilmiştir. Bununla yetinmeyen İran temsili bir kabrini de inşa etmiştir.⁴²⁷ Mısır’ın Batılı ülkeler ile artan etkileşimi de İran ile arasının daha da açılmasına neden olmuştur. Görülmektedir ki Sünnî çoğunluğa sahip Mısır ile Şii çoğunluğa sahip İran’ın arasındaki gerginlik mezhebi nedenlerden ziyade politik nedenlerden ortaya çıkmıştır.

Her nasıl İran’ın çatışma içerisine girdiği aktörler ile olan ilişkisi salt mezhebi gerekçelere dayanmıyorsa işbirliği içerisine girdiği aktörler ile olan ilişkisinin de mezhebi temelli olmadığı görülecektir. Buna örnek olarak İran ile Suriye arasında kurulan ittifak verilebilir. Daha önceden de bahsedildiği üzere iki ülke arasındaki ittifakın temel nedenleri bölgesel kuşatılmışlık, ortak güvenlik ve çıkar politikaları, İsrail karşıtlığı vb. meselelerde ortak ajandalara sahip olmasıdır. Suriye dış politikası incelendiğinde dini kimliklerin iç ve dış politikada ön plana çıkmadığı görülmektedir. Seküler bir yapıya sahip olan Esed rejimi bugüne değin ne iç ne de dış politikada mezhebi vurgular yapmaktan uzak durmuştur. Bu nedenle İran ile Suriye arasındaki ittifakı mezhebi gerekçelere dayanan bir ortaklık olarak lanse etmek yanlış bir yaklaşımdır.

İran’ın son iki asır boyunca dönemin büyük güçlerinin rekabet ve mücadele alanına dönüşüp işgallere uğraması, İranlı yöneticilerin psikolojik parametrelerinin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır.⁴²⁸ Büyük bir medeniyetin varisi olan İran’ın son yüzyıllardaki dış müdahaleler karşısında yaşadığı çaresizlik ve bunları bertaraf etmedeki acizliği, İran halkının ve yöneticilerinin zihinlerinde derin ve sarsıcı bir tahribata yol açtı. Bundan dolayı İranlı politika yapımcılar siyasi bir karara varmadan önce daha temkinli ve pragmatik davranmaktadırlar. Bu bağlamda İran, dış politikada

⁴²⁶ Şah’ın İran’dan firar ettikten sonra Mısır’a gelmesi ve yaşadıkları ile ilgili eşi Farah Pehlevi’nin anılarını derlediği kitap için bkz. Farah Pehlevi, *Anılar*, Rukiye Öke(çev.), İstanbul: Dünya Kitapları, 2004.

⁴²⁷ <https://www.timeturk.com/tr/2008/07/07/iran-ve-misir-arasinda-film-gerginligi.html> (30.04.2019)

⁴²⁸ Selçuk Demirkılınç, “Psikopolitik Boyutuyla İran Devrimi”, *Journal of Oriental Scientific Research*, Cilt: 9, Sayı: 1, Nisan 2017, s. 27.

daha ihtiyatlı ve pragmatist hamleler yapan bir ülke haline geldi. Nitekim İmam Humeyni'den günümüze kadar geçen süreçte İran'ın toprak bütünlüğüne, siyasi ve ekonomik bağımsızlığına yapılan vurgu, bağımsızlığının tehlikede olduğu algısı, etrafının sürekli şer odakları tarafından kuşatıldığı sanrısı ve İslam Devrimi'nin boğulacağı düşüncesi rejimin kendisini bölgede yalnız ve istikrarsız hissetmesine neden olmuştur. Bu yüzden temkinli ve ihtiyatlı bir dış politika takip etme gibi psiko-politik tavır alış ve sendromlar, İran dış politikasını temelini oluşturmaktadır.

Devrimden sonra bir müddet yürütülen “Devrim İhracı” politikasından çeşitli gerekçelerden dolayı vazgeçmek durumunda kalan İran, bu sefer bölgedeki Şii'leri kullanarak bir yayılım politikası izlediği yönünde eleştirilere maruz kalmıştır. İzlediği politikalar sebebiyle mezhep savaşlarına sebebiyet vermekle suçlanan İran bu iddialara en üst perdeden tepki göstermiştir. Şii Hilali söylemine de bu çerçevede yaklaşan İranlı yöneticiler bahsi geçen iddiaları bir fitne, komplo ve fesatlık olarak görmektedirler. İranlı yöneticilere göre ABD ve bölgedeki destekçileri tarafından bir Şii fobi yaratılarak İran'ı bölgede çevrelemeyi hedeflemektedir. Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmedinejad verdiği bir demeçte Şii Hilali iddialarını şu sözlerle reddetmiştir:

“Ümmet tektir. Bundan dolayı Şii ya da Sünnî diye bir ayırmadan bahsedilemez. Bizler Sudan'ı desteklemekteyiz. Filistinli halkı savunmaktayız. Bu ülkeler Sünnî mi ya da Şii mi? İran olarak Müslümanlar arasında yaratılmaya çalışılan mezhebi ayrımcılığa alet edilmeyeceğiz.”⁴²⁹

Yine başka bir yerde “ABD ve Batılı ülkeler çıkarları için bölgedeki ülkeler, halklar ve mezhepler arasında tefrika çıkarma peşindedirler.” açıklamasında bulunarak rahatsızlığını dile getirmiştir.⁴³⁰ Şii Hilali söylemine bir diğer karşı çıkış ise İran dini lideri Hamaney tarafından dile getirilmiştir. Hamaney mevzu bahis iddiaları şu sözlerle eleştirmiştir: “Şii Hilali iddiaları ile ümmetin arasına Batılılar tarafından nifak sokulmaktadır.”⁴³¹ Yine İranlı yöneticilere göre Şii Hilali söyleminin işaret ettiği Şii-

⁴²⁹ Yousefi, a.g.m. s. 122.

⁴³⁰ <https://t24.com.tr/haber/ahmedinejad-abd-ve-bati-cikarlari-icin-bolgede-mezhepler-arasinda-tefrika-cikariyor,196996> (20.04.2019)

⁴³¹ <http://english.khamenei.ir/news/2081/Leader-s-speech-on-26th-demise-anniversary-of-Imam-Khomeini-r-a> (22.10.2018)

Sünnî çatışmasından ziyade bölgede yaşanan gerçek mücadelenin ABD karşıtı ile ABD yanlısı gruplar arasında olduğunu savunmaktadırlar. İran Cumhurbaşkanı Ruhani bu duruma yönelik şu ifadelerde bulunmuştur:

*“Şii Hilali gibi iddialar boş ve mesnetsizdir. Bölgede Şiiler Sünnîlere; Sünnîler de Şiiler ile bir çatışma içerisinde değildirler. Esas çatışma İmam Humeyni'nin vurguladığı gibi Muhammedi(Öz) İslam ile Amerikancı İslam arasında bir çatışmadır.”*⁴³²

Arap Baharı sonrası tekrardan gündeme gelen Şii Hilali iddialarına yönelik Cumhurbaşkanı Ruhani Şii Hilali benzeri tabirlerin büyük yanlışlıklar içerdiğine yönelik değerlendirmelerde bulundu. Ruhani bu tür iddialara yönelik cevaben şu ifadeleri kullandı: “Ne Sünnî hilali var, ne de Şii hilali, biz bir İslam bedriyiz. Biz Müslümanlar hepimiz birlik ve beraberlik içinde yaşamalıyız.”⁴³³ Özetle İranlı liderler, İran'ın bir “Şii Hilali” oluşturmaya çalıştığına dair iddiaları kesin bir dille reddetmektedirler. Yine aynı şekilde böylesine söylemlerin esas amacının, İran ve Şiiilerin hedef tahtasına konularak bilinçli bir kara propagandaya alet edilmeye çalışıldığını iddia etmektedirler.

3.2. Şii Hilali Söylemini Kısıtlayan Farklılıklar

“Şii Hilali” söyleminin salt mezhebi gerekçelere dayandırılması hem İran dış politikasının yanlış yorumlanmasına hem de bölgenin sosyo-politik gerçeklerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bölgede yaşanan çatışmaları anlamlandırmak için yapılan değerlendirmelerin merkezine oturtulan mezhebi ayrımlara dayalı yaklaşımlar, bölgenin kendine has kronikleşmiş sorunlarının gözden kaçmasına neden olmaktadır. Şii Hilali söylemini kısıtlayan farklılıkların başında tüm Şii unsurların mono-blok

⁴³² [http://parstoday.com/tr/news/iran-i52690-](http://parstoday.com/tr/news/iran-i52690-%C5%9Eii_hilali_ve_s%C3%BCnni_%C3%BC%C3%A7geni_sap%C4%B1k_ve_fitneci_iddialar)

[%C5%9Eii_hilali_ve_s%C3%BCnni_%C3%BC%C3%A7geni_sap%C4%B1k_ve_fitneci_iddialar](http://parstoday.com/tr/news/iran-i52690-%C5%9Eii_hilali_ve_s%C3%BCnni_%C3%BC%C3%A7geni_sap%C4%B1k_ve_fitneci_iddialar) (05.05.2019)

⁴³³ <https://tr.mehrnews.com/news/1858139/Siyonist-Rejim-unutulmamal%C4%B1-Ne-S%C3%BCnni-hilali-var-ne-de-%C5%9Eii-hilali> (20.04.2019)

olarak kabul edilmesi gelmektedir. Farklı tarihsel geçmişe, sosyal yapıya ve siyasal tecrübeye sahip Şii unsurların yalnızca mezhebe dayalı bir ittifak ya da işbirliğine gittiğine yönelik algı Şii Hilali söyleminin bölgenin reel politiği ile çelişmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda Şii gruplar arasındaki etnik, milli, itikadi, sosyal ve politik farklılıklar Şii Hilali söylemini kısıtlamaktadır.

İnşacı kuram çerçevesinde Şii Hilali söylemi incelendiğinde görülecektir ki söylem içerisinde yer alan unsurların salt dini kimlikleri ön planda tutulmaktadır. Oysa din ve dolayısıyla mezhep kimliğinin bir parçasıdır. Kimlik inşasında dinin yanı sıra dil, milli benlik, coğrafya ve kültür gibi başka etkenlerde bulunmaktadır. Bu nedenle İran'ın Şii Hilali oluşturduğuna yönelik iddiaların etkin bir şekilde değerlendirilmesi için Şii unsurların sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik yapılarının da göz önüne alınması gerekmektedir. Şii Hilali söylemini kısıtlayan farklılıkların başında Şiilik içerisindeki fıkhi ve siyasi ayrışmalar gelmektedir. İslam toplumu kendi içerisinde siyasi ve itikadi olarak nasıl Şii ve Sünnî diye farklılaşmaya gitmişse, Şiilik de kendi içerisinde farklı alt fraksiyonlara ayrılmıştır. İran anayasası tarafından devletin resmi mezhebi olarak kabul edilen Caferilik tarihsel süreçte kökleşip Şîa içerisinde temayüz etmiş olsa da diğer Şii fırkaları kapsayıcı bir hüviyete bürünmemiştir. Caferilik ile diğer fırkalar arasındaki ayrımlar bölgedeki Şii unsurların topyekûn bir şekilde İran öncülüğünde ortak hareket ettiği bir üst yapının inşasını zorlaştırmaktadır. Bunun temel nedeni Şii fırkalarının kendi aralarındaki itikadi ve siyasi farklılıklardır. Farklı tarihi ve siyasi tecrübeler sonucunda Şiilik kendi içerisinde farklı kollara ayrılmıştır. Bu farklılaşmanın nedeni kimi zaman farklı şahıslara dayandırılan imamet silsilesinden⁴³⁴ kaynaklanırken kimi zaman itikadi veyahut ameli içtihatlarından kaynaklanmaktadır. Her nasıl Şiilik kendi içerisinde farklı fırkalara ayrılıyorsa bu fırkalar da kendi içerisinde alt kollara ayrılmıştır.

Şîa mezhebi içerisindeki ayrımın en belirgin örneği İran ve Irak Şiiliği'nin karşılaştırılmasında karşımıza çıkmaktadır. Her iki ülkedeki Şiiler de Şîa'nın

⁴³⁴ Caferi/İmamiyye Şîası'na göre kabul edilen imamet silsilesi bazı Şii fırkalar tarafından aynı şekliyle kabul edilmemektedir. Mesela ana akım Şii fırkalarından olan Zeydiler ile Caferiler beşinci İmam'ın kim olduğu hususunda görüş ayrılıklarına sahiptir. Yine aynı şekilde Caferilik ile bir diğer Şii fırkası İsmailiyye arasında yedinci İmam'ın kim olduğuna yönelik bir anlaşmazlık bulunmaktadır. Şîa için büyük öneme sahip olan İmamet'in böylesine farklı yorumlara tabi tutulup farklılaşması sonucunda ortaya çıkan fırkalar arasında bir birlik kurulmasını zorlaştırmaktadır. Mehmet Akif Aydın, "İmamet", *DİA*, Cilt: 22, 2000, ss. 203-207.

İmamiyye/Caferi koluna mensuptur. Ancak her ne kadar aynı fırka içerisinde yer almış olsalar da bu iki topluluk arasında bile görüş ayrılıklarına rastlanmaktadır. Bu görüş ayrılıkları başlıca şunlardır: Ahbâri-Usûli tartışması, Necef-Kum rekabeti ve Şiiliğin merkezi olma iddiasıdır. Bunlardan ilki Ahbâri-Usûli rekabetidir. Önceki bölümlerde de değinildiği üzere son İmam'ın gaybetinden sonra dini ve sosyal alanda nasıl bir yöntem izleneceğine dair tartışmalar sonucunda Şii öğretisi içerisinde Ahbâriyye ve Usûliyye diye iki farklı düşünce sistemi ortaya çıktı. Gaybet süresince Şii toplum dini ve sosyal yaşantısını Ahbâriilerin benimsediği üzere Kuran'a ve Ahbâr'a(sünnet)göre mi şekillendirecekti? Yoksa Usûlilerin kutsal kitap ve metinlerin yanı sıra değişen ve dönüşen dünyada çağın ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla yaptıkları içtihatları mı esas alınmalıydı? Bu iki ekol arasındaki farklı yaklaşımlar Şii âlemi içerisinde fikhi, sosyal ve siyasal farklılıklara yol açacak ayrımlara neden olmaktadır. Geleneksel Şii dünyanın merkezi konumunda olan Irak, yine geleneksel metot olan Ahbâriliği benimsemişken; Safeviler eliyle büyük bir dönüşüm yaşayan ve XX. yüzyılın sonunda gerçekleşen İslam Devrimi ile Şii âlemi içerisinde büyük bir atılım yapan İran ise Usûli ekolu benimsemiştir. İki ekol arasında bulunan farklılıklar İran ve Irak Şîa'sının farklı zeminlerde şekillenmesine neden olmuştur. Bu durumun sosyal yansımaları olduğu gibi siyasal yansımaları da bulunmaktadır.

İran ve Irak Şîa'sı birbirinden ayıran bir diğer önemli farklılık ise "Necef" ve "Kum" kentleri arasında var olan rekabettir. Şiilik ortaya çıktığı tarihten itibaren bir değişim ve dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Bu durum zamanla farklı fırkaların ve dini merkezlerin oluşumuna neden olmuştur. Bu merkezlerin başında "Necef" gelmektedir. Hz. Ali'nin şehadetinden sonra defnedildiğine yönelik inanış nedeniyle Necef günümüzde Şiiler nezdinde en önemli şehirdir.⁴³⁵ Tarihsel süreç incelendiğinde Hz. Ali'nin kabrinin burada olduğuna dair inanç şehri cazibe merkezi yapmıştır.⁴³⁶ Abbasiler döneminde Hz. Ali'nin mezarının resmi kabulü ve sonrasında inşa edilen türbe sayesinde Necef önemli bir yerleşim yeri haline geldi. Bölgenin dört bir yanından gelen âlimlerin burada medreseler kurması da bölgeye yönelik göçlerin artmasına ve kentin değer kazanmasına vesile oldu. Kerbela ile birlikte Necef'in de Şiilerin hac

⁴³⁵ Mustafa Öz, "Necef", *DİA*, Cilt: 12, 2006, ss. 486-487.

⁴³⁶ Halil İbrahim Bulut, "Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmada Dini ve Siyasi Otoritelerin Rolü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 22, 2010, s. 2.

merkezlerinden olması şehrin önemini daha da artırmıştır. Zamanla Necef, Şîa'nın ve Şii öğretinin merkezi haline geldi.

Kum şehrinin tarih sahnesine çıkışı ve bir değere kavuşması ise yedinci İmam Musa El-Kazım'ın kızı Fatıma'nın, abisi sekizinci İmam Ali Rıza'yı ziyarete giderken Kum'da ölmesi ve burada defnedilmesi sonucunda gerçekleşti.⁴³⁷ “Fatıma Masume” için inşa edilen türbe zamanla Kum'un cazibesini ve popüleritesini artırdı. Zamanla burada açılan medreseler bölgeyi bir ilahiyat merkezi haline dönüştürdü. Nitekim Kum Şiiiler nezdinde en kutsal altıncı şehir mertebesine erişti.⁴³⁸ Ancak Kum'un diğer Şii merkezler ile rekabet eder hale gelmesi ancak Safeviler döneminde olmuştur. Şah İsmail'in İran'ı Şiiliğin merkezi haline getirme çabaları Kum'u ön plana çıkarmıştır. Şah'ın teşvikleri ile bir diğer önemli Şii merkezi olan Cebel-i Amil'den gelen ulemanın bazıları Kum'a yerleştiler. Şah İsmail ve haleflerinin Şiiliği ilmi olarak geliştirme çabaları Kum kentinin önemini daha da artırdı. Safevilerin Osmanlı devleti ile gerçekleştirilen savaşlar neticesinde Necef ve Kerbela'nın Osmanlı eline geçmesi İranlılar nezdinde büyük bir kayıp oldu.⁴³⁹ Bundan dolayı Safevi yöneticileri Necef ve Kerbela'nın karşısında Kum ve Meşhed'i bir cazibe merkezi kılma gayesi içerisinde girdiler.⁴⁴⁰ XX. yüzyıla gelindiğinde bölgede yaşanan siyasal karışıklıklar nedeniyle Irak'ta bulunan çok sayıda âlimin Kum'a göç ettiği görülmektedir. Irak yönetimi tarafından sürgün edilen birçok âlim daha özgür bir ortama sahip olan Kum'a yerleşmiştir. Bunda Ayetullah Yazdi'nin dağınık halde bulunan medreseleri düzenleyip Kum'u bir cazibe merkezi yapması etkili olmuştur.⁴⁴¹ BAAS Partisi'nin Irak idaresini ele geçirmesi de Irak'tan İran'a yaşana ulema göçünü artırmıştır. Zamanla ekonomik ve sosyal bir güce kavuşan Kum, Necef ile üstünlük hususunda rekabete girişecek seviyeye erişmiştir. Kum kentinin bir diğer niteliği de İran İslam Devriminin lideri Ayetullah Humeyni'yi tarih sahnesine kazandıran şehir olmasıdır. Nitekim Kum'un politik bir değere kavuşması, Şah Muhammed Rıza'nın Ak Devrimi'ne yönelik muhalefetin yöneltildiği şehir olması

⁴³⁷ Resul Caferiyan, “Geçmişten Günümüze Kum Kenti”, Metin Bozan (çev.), *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2007, Cilt: 9, Sayı: 27, s. 310.

⁴³⁸ Şiiiler nezdinde kutsal şehirler sırasıyla şöyledir: Mekke, Medine, Necef, Kerbela, Meşhed ve Kum.

⁴³⁹ Kanuni Sultan Süleyman döneminde Safeviler ile Osmanlılar arasında gerçekleşen savaş silsilesi ve Osmanlı'nın Irak'ı fethi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, a.g.e., ss. 61-65.

⁴⁴⁰ Marcel Bazin, “Kum”, *DİA*, Cilt: 26, 2002, ss. 361-362.

⁴⁴¹ <https://iramcenter.org/sii-ilim-havzalarinin-tarihi-seyri-kum-ve-necef/> (30.04.2019)

ile gerçekteşti. Humeyni öncülüğünde örgütlenen ulemanın, Şah'ın politikalarına karşı yürüttükleri politik aktivizm Kum şehrini rejim ile halk arasında yeni bir mücadele sahası haline getirdi.⁴⁴² İlerleyen yıllarda devrime giden sürecin fitili yine bu şehirde ateşlendi.⁴⁴³ 1979'da gerçekleşen devrimin başarıya ulaşması İran'ı ve dolayısıyla Kum'u Şii âlemi nezdinde büyük bir değere kavuşturdu. Bu durum Kum ile Necef arasındaki rekabeti başka bir safhaya taşıdı.

Kum ile Necef arasındaki rekabetin esas nedeni bu kentlerde bulunan medreselerin birbirlerinden farklı olarak Ahbâri ve Usûli ekolü benimsemelerinden kaynaklanmaktadır. Ahbâri ekolünü benimseyen Necef havzası, bir konu hakkında hükme varmak için naslara⁴⁴⁴ başvurmaktadır. Geleneğe olan sıkı bağları nedeniyle Necef havzası medreselerinde içtihadı dayalı kararlardan uzak durulmuştur. İran'daki gibi kültürel bir ortamın olmamasından dolayı tarih boyunca felsefe gibi akıl yürütmeye dayalı disiplinlerin Irak içerisinde pek bir gelişim gösterememesi, ilmi havzaların düşünce yapısına sirayet etmiştir. Bu durum geleneğe bağlı muhafazakâr bir anlayışın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öbür yandan Usûli ekolü benimseyen Kum havzası medreseleri incelendiğinde görülecektir ki nasların yanı sıra içtihadı dayalı karar alma mekanizmasının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durum yeniliklere açık daha esnek bir görüşün şekillenmesine neden olmuştur. Nitekim klasik Şii öğretisi içerisinde devrim niteliğinde olan Velâyet-i Fakîh gibi çarpıcı bir doktrinin taraflar nezdinde bulunduğu karşılık iki havza arasındaki ayrımın en büyük göstergesidir. Necefli ulema Velâyet-i Fakîh'e kesin bir direniş göstermişken Kum ulemasının daha rahat kabule yanaşması iki havza arasındaki düşünce yapısının farklılığından kaynaklanmaktadır. Her iki ilmi havzanın birbirinden bağımsız bir tarihsel sürece sahip olması, farklı zeminlerde şekillenmesi ve birbirleriyle giriştikleri rekabet iki ülke Şiiliğinin birleşmesinin önünde engel olmaktadır. İki kentin sosyal ve siyasal konulara yönelik farklı bakış açılarına sahip olması da iki ülke arasındaki birlikteliği zora sokmaktadır.

⁴⁴² Caferian, a.g.m., s. 314.

⁴⁴³ Şah rejimi tarafından Humeyni'ye yönelik ağır ithamlar içeren bir makalenin yayınlanması üzerine Kum kentinde protesto gösterilerine neden oldu. Şah'ın bu gösterileri şiddetle bastırması sonucunda çok sayıda ölü ve yaralılar .. bu durum daha sonradan İran devrimine gidecek sokak gösterilerinin başlangıcı oldu. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, s. 505.

⁴⁴⁴ İslami ilimlerde kutsal kitap Kur'an-ı Kerim içerisindeki ayetler ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in lafızlarına "nas" adı verilmektedir. Yunus Apaydın, "Nas", *DİA*, Cilt: 32, 2006, ss. 391-392.

Necef ve Kum havzaları arasındaki rekabet bugün İranlı ve Iraklı Şii unsurların dış politikalarına da etki etmektedir. Necef havzasının taklid mercisi makamında bulunan Ayetullah Sistani ile İran'ın Rehberlik makamında oturan Hamaney ve taraftarları arasında ciddi bir rekabet söz konusudur. Humeyni'nin vefatından sonra Hamaney'in taklid makamına ve Rehberliğe gelmesi siyasi olaylar neticesinde gerçekleşirken; Sistani geleneksel süreçleri başarıyla atlatıp Şii âleminin en saygın âlimlerinden olan merhum Ayetullah Hui gibi bir zattan sonra Irak merci taklid makamına geçmeyi başarmıştır. Bu durum Hamaney ile Sistani arasında bir meşruiyet tartışmasına neden olmaktadır. Nitekim İran içerisinde dahi ulemanın kayda değer bir kısmı Hamaney'in pozisyonunu sorgulamaktadır.⁴⁴⁵ Iraklı ulemanın Velâyet-i Fakîh üzerinden gerçekleştirdiği karşı çıkışlar İran'ın Irak'ta nüfuzunun artmasının önünde engel olarak durmaktadır. Böylesine bir durum, Şii Hilali söyleminde olduğu gibi Şii unsurların ortak emeller ve çıkarlar doğrultusunda hareket ettiğine yönelik iddialar ile örtüşmemektedir.

İran ile Irak Şiiliği arasındaki bir diğer çekişme konusu ise her iki ülkenin de Şii âleminin merkezi olma iddiasında bulunmasıdır. Irak, Şiiliğin ilk ortaya çıkışından son yüzyıla kadar Şiiliğin tarihsel ve siyasi merkezi konumundaydı. Irak'ın böylesine bir değere sahip olmasının en büyük faktörü "Atebat" denilen Şiilerce kutsallık addedilen mekânların varlığıydı.⁴⁴⁶ Şii âlemi nezdinde büyük saygınlığa sahip olan bu yerler Şiilerin önemli uğrak noktalarındandır. Necef ve Kerbela'da bulunan atebatlar aynı zamanda Şiilerin hac merkezlerindedir. Bu yerler kimi zaman Mekke-Medine ile yarışacak ilgiye ve kalabalığa şahit olmuştur.⁴⁴⁷ Bu yerlerin varlığı dünyanın dört bir yanındaki Şiiler ile Irak arasındaki bağı artırmıştır. Bunun yanı sıra Şiiliğin nirengi noktası olarak kabul edilen Kerbela Vakası'nın Irak'ta vuku bulmuş olması da Irak'ın Şii tarihi içerisindeki önemini artırmıştır. Tüm bunlar Irak'ı Şii âleminin tarihi merkezi kılmaktaydı. Fakat Irak'ın Şiiler ile aynı hassasiyetleri paylaşmayan Sünnî idarelerce yönetilmesi, Şiilerin siyasi baskıya maruz kalmaları ve 1979'da gerçekleşen İslami/Şii devrim merkez ülke olma iddiasının Irak'tan İran'a geçmesine neden oldu. Gerek

⁴⁴⁵ <https://turk-archive.aawsat.com/2017/11/article55364527/iran-irakta-sistaninin-halefini-belirlemek-icin-mucadele-ediyor/> (30.04.2019)

⁴⁴⁶ Avni İlhan, "Atebat", *DİA*, Cilt: 4, 1991, ss. 49-50.

⁴⁴⁷ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Gül Çağalı Güven (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 152.

günümüzdeki tek Şii/teokratik devleti olma unvanına sahip olması gerekse de tüm baskı ve ambargolara rağmen bölgedeki Şii grupların hamiliğini yürütebilecek tek devlet olması hasebiyle İran, merkez ülke olmanın hakkını iyi bir şekilde vermektedir. Ancak Iraklı Şiiilerin iddiaları Saddam rejiminin tasfiyesi ile yeniden gündeme geldi. Saddam sonrası Şiiilerin ülke içerisindeki en etkin siyasi grup haline gelmesi Şiiiliğin merkezinin neresi olduğuna yönelik tartışmaları yeniden canlandırdı. Nitekim İran devrimi ile birlikte geri planda kalan Irak ekolü, Iraklı Şiiilerin yükselişi ile birlikte tekrardan ön plana çıktı. Bu durum iki ülke Şiiiliği arasında rekabete neden olmaktadır. İnşacı kurama göre incelendiğinde Iraklı Şiiilerin önünde büyük bir meydan okuma bulunmaktadır. Iraklı Şiiiler sahip oldukları Şii kimlik ya da Iraklı kimliği arasında tercihe zorlanmış durumdadırlar. Bu ikilemin yaşanmasının en büyük nedeni ise ülkedeki tüm etnik ve mezhebi grupların aynı ulusal kimlik altında toplayan bir üst yapının oluşturulamamasıdır. Ülkedeki etnik ve mezhebi grupları bünyesinde barındıracak bir üst kimliğin tesis edilememesinden dolayı her grupta özdeşleşen bir alt kimlik ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda kendine ait çıkarılara ve tehdit/fırsat dikotomisine sahip bu grupların birbirleriyle çatışmaya girmesi kaçınılmazdır. Bu durum Irak'ın toprak bütünlüğüne ve geleceğine yönelik büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Saddam sonrası yönetime gelen Şii liderlerin politikalarından bunalan Sünnî unsurların bazılarının ülkeyi işgale girişen radikal yapılara(DAESH) bile destek çıkar duruma geldikleri görülmüştür. Yine benzer şekilde ülkenin kuzeyinde bir özerk bölgeye sahip olan Kürtler, 2017'de yapmış oldukları bağımsızlık referandumunu diğer aktörlere kabul ettirememiş olsa da ileriki zamanlarda tekrardan böyle bir teşebbüse yeltenecekleri rahatlıkla söylenebilir. Tüm bunlar Irak'ın önümüzdeki yıllarda Sünnî, Şii ve Kürt bölgelerinin ayrılarak ülkenin üçe bölünmesine sebep olacağı yorumlarına sebep olmuştur. Bu varsayımların gerçekleşme ihtimali başka birçok parametreye dayandığından sonuç tam olarak kestirilememektedir. Ancak şu bir gerçek ki parçalanmış bir Irak'tan bağımsızlığını alarak kurulacak bir Şii Irak Devleti'nin bile İran güdümündeki bir uydu devletine dönüşmesi zor gözükmemektedir. Gerek Şiiiliğin iki ülke toplumunda farklı şekilde tezahür etmesi gerekse iki ülkedeki Şii toplumun birbirinden farklı milli bilinç ve tahayyüllere sahip olması sözde Şii Hilali söyleminin Irak ayağını zora sokmaktadır.

Mezhebi birlikteliğin sağlanmasının önündeki engel olan Şîa'nın kendi içerisindeki farklılıkların bir diğeri de Suriye Şiiileri/Nusayriler ile diğeri Şii fırkalar arasında bulunmaktadır. Nusayrilik, Ehl-i Beyt imamlarından on birincisi Hasan el-Askeri'nin taraftarlarından olan "Muhammed b. Nusayr" tarafından hicri III. asırda kuruldu.⁴⁴⁸ Sahip olduğu düşünce sistemi nedeniyle Şiiiliğin en aykırı kollarından biri olarak kabul edilen Nusayrilik, tarih boyunca İslami kesimler tarafından dışlanmıştır. Bahsi geçen dışlanma olayı Sünnî otoritelerle sınırlı kalmayıp bizatihi Şiiilerce de gerçekleştirilmiştir.⁴⁴⁹ Bu nedenle asırlara yayılan bu dışlanmışlık durumu Nusayrilerin, ülke ve bölge siyasetinde arka planda kalmalarına neden olmuştur.⁴⁵⁰ Nusayrilerin talihi BAAS Partisinin ülke siyasetinde yükselişe geçmesi ile değişti. 1963'te yaşanan BAAS darbesi sonrası oluşan Suriye'nin yeni siyasi elitlerinin büyük çoğunluğu Nusayrilerden oluşmaktaydı.⁴⁵¹ Bu durum Nusayri toplumu için bir dönüm noktası oldu. Kırsal kesime hapsedilmiş Nusayriler, BAAS partisinin ayrıcalıklı politikaları sayesinde zamanla ülke içerisinde önemli bir siyasi statüye sahip oldular. Bu durum kendisi de bir Nusayri olan Hafız Esed'in 1970'te yönetimi ele geçirmesi ile daha da pekişti.⁴⁵² Nusayriler bu tarihten itibaren hızlı bir şekilde bürokrasi ve orduda kadrolaşarak devlette büyük bir nüfuz kavuştular. Ülke nüfusunun %10'unu oluşturan Nusayri azınlığın bir anda siyasi nüfuzu ele geçirmesi ülkedeki diğeri grupları rahatsız etti. Nusayrilerin yönetimi tamamıyla ele geçirmesini toplumun büyük kesimi -özellikle Sünnîler- tarafından memnuniyetsizlikle karşılandı.⁴⁵³ Böylesine bir tepkinin nedenlerinden biri de Nusayrilerin diğeri İslami gruplar tarafından "kâfir" olarak görülmesi idi.⁴⁵⁴

Nusayri kimliğine sahip olması nedeniyle Hafız Esed yönetimi devrıldıktan sonra bir takım polemikler ile karşı karşıya kaldı. Ancak kendini Arap milliyetçisi seküler bir yönetici olarak tanımlayan Esed, ilk yıllarında dini tartışmalara girmekten

⁴⁴⁸ Hitti, a.g.e., s. 692.

⁴⁴⁹ Nusayrilere yapılan baskı ve buldukları rejimler tarafından ötekileştirmeleri için bkz. Hüseyin Türk, "Nusayrilik Tarihi Kökeni ve Gelişmesi", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, 2018, ss. 65-66.

⁴⁵⁰ İlyas Üzümlü, "Nusayrilik", *DİA*, Cilt: 33, 2007, ss. 270-274.

⁴⁵¹ Van Dam, a.g.e., s. 170.

⁴⁵² Daftary, a.g.e., s. 222.

⁴⁵³ Özge Özkoç, *Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç Ve Dış Politika (1943-1991)*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2008, s. 140.

⁴⁵⁴ Van Dam, a.g.e., s. 149.

sakınıyordu.⁴⁵⁵ Bu nedenle Esed ve parti yöneticileri ilk zamanlarda mezhebi kimliklerinden dolayı ortaya çıkan polemikler ve tahrikleri kulak ardı etmişlerdi. Ancak her ne kadar seküler bir yöntemi benimsemiş olsalar da bölgede dini kimliklerin rejimlerin meşruiyetinin belirlenmesinde önemli bir kıstas olduğu gerçeği BAAS'ı zora sokmaktaydı. Bu yüzden ortak bir kimlik oluşturmak ve rejimin dini meşruiyetini sağlamak için birtakım formül arayışlarına girişildi. Esed'in yardımına Lübnanlı muteber din adamı Musa Sadr yetişti. Sadr'ın Nusayriliği İslami bir mezhebi olarak kabul eden fetvası hem Nusayrilerin hem de Esed rejiminin İslam toplumu tarafından kabulü beklentisine yol açtı.⁴⁵⁶ Ancak yayınlanan fetva dini kıstaslar göz ardı edilerek tamamıyla siyasi gerekçelere dayandığından Müslüman toplum nezdinde beklenen kabulü görmedi. Nusayrilerin Sünnî/Selefi gruplar tarafından dışlanmasına rağmen Şiiiler tarafından da sahiplenilmemesinin nedeni Nusayri inanisında yer alan klasik İslam anlayışına aykırılık gösteren unsurlardır.⁴⁵⁷ Bu nedenle Suriye'nin sözde Şii Hilali söylemindeki gibi İran ile ortak mezhebi kimliğe dayalı bir araya geldiği yanlış bir değerlendirme olacaktır. Bunun sebebi ise Suriye Şîa'sı (Nusayrilik) ile İran Şîa'sı (Caferilik) arasındaki büyük farklılıklardır.

Nusayriler kökenlerini İslam'dan almış olsa da başka din ve felsefelerin etkisine girerek İslam'ın temel ilkeleri ile zıtlaşan bir inanç sistemini benimsemektedirler.⁴⁵⁸ Bu düşünce sisteminin diğer İslami gruplar tarafından küfür olarak nitelendirilmesinin nedeni ise Hz. Ali etrafında şekillenen "tanrının ulûhiyeti" meselesidir.⁴⁵⁹ Nusayriler Hz. Ali'nin esasında tanrı olduğuna, doğmamış ve doğrulmamış olduğuna, yeme içme gibi kullara ait olan ihtiyaçlardan azade olduğuna, zaman ve mekân kavramının ötesinde olduğuna inanırlar.⁴⁶⁰ Buna ek olarak Hristiyanlık içerisindeki teslis inancının da Nusayrilik içerisinde eklemlendiği görülmektedir. Buna göre Hz. Ali "Baba", Hz. Muhammed "Oğul" ve Selman-ı Farisi ise "Ruh-ul Kudüs'tür."⁴⁶¹ Bu gibi nedenlerden dolayı Nusayriler İslami kesimler tarafından küfür

⁴⁵⁵ Van Dam, a.g.e., 179.

⁴⁵⁶ Ehteshami ve Hinnebusch, a.g.e., s. 130.

⁴⁵⁷ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, Sıbgatullah Kaya (çev.), İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2003, s. 63.

⁴⁵⁸ Hitti, a.g.e., s. 693.

⁴⁵⁹ Ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2013, s. 311.

⁴⁶⁰ Onat&Kutlu, a.g.e., s. 312.

⁴⁶¹ Çağatay&Çubukçu, a.g.e., s. 68.

ile suçlanmaları kaynaklanmaktadır. Çünkü İslam inancına göre Hz. Ali tapılacak bir tanrıdan ziyade tek tanrı olan Allah'ın kullarından bir tanesidir. Bunun aksinin iddia edilmesi, İslam tarafından kabul edilen en büyük günahlardan olan Allah'a ortak koşmak anlamına gelecektir.⁴⁶² Nusayri inancında bu kadar mühim bir yer kaplayan Hz. Ali'ye yüklenen ulûhiyet, diğer Şii ekollerle aynı çatı altında olmasına imkân vermemektedir. Bundan dolayı sözde Şii Hilali söyleminde yer alan geçen bir Şii üst kimlik altında Nusayriilerin de olduğu bir ittifaktan bahsetmek pek mümkün görünmemektedir.

Şîa içerisinde diğer fırkalardan farklılaşarak kendine ait bir inanç sistemine sahip olan fraksiyonlardan bir diğeri de Zeydiyye'dir. Son yıllarda bölge siyasetinde görünürlüğü artan Zeydiler, Arap Baharı ve akabinde değişen dengeler neticesinde Yemen'de öne çıkan aktörlerin başında gelmektedir. Özellikle Husilerin başkent Sanaa'yı ele geçirip ülkenin diğer önemli şehirlerini de tehdit eder hale gelmesi, Şiilerin bölgedeki hareketliliğinin en büyük emarelerinden biri olarak görülmektedir. Uzun yıllardır ülkenin kuzeyindeki dağlık ve çöl arazilerinde yaşayıp çeşitli politikalar ile sindirilip baskı altında tutulan Husilerin böylesine bir başarıya ulaşması bölgesel ve küresel aktörlerin dikkatini çekmiştir. Özellikle Aden Boğazı'nın dünya enerji piyasasındaki önemi göz önünde tutulduğunda bölgede yaşanan gerilimlerin küresel düzeyde yankıları olması kaçınılmazdır. Hem ülke içindeki aktörlerle hem de Suudi Arabistan öncülüğündeki operasyonlarla mücadele etmek zorunda kalan Husilerin gösterdiği direnç, diğer aktörler tarafından ancak İran'ın yardımı ile mümkün olacağına yönelik iddialara yol açtı.⁴⁶³ Bu nedenle son yıllardaki gelişmeler ile birlikte yeniden gündeme gelen "Şii Hilali" söyleminin içerisinde, Yemen Husileri de kendine geniş yer bulmuştur. Ancak Şii Hilali söyleminde geçen ifadelerle bir Şii üst kimlik altında birleşip bölgedeki Sünnî yapıları yıkmak için oluşturulmuş ittifakın Yemenli Şiileri kapsamaması mümkün gözükmemektedir. Meselenin sosyal, ekonomik, siyasi ve itikadi farklılıkları göz önüne alındığında ortaya iddiaların aksine farklı bir reel politik çıkmaktadır.⁴⁶⁴

⁴⁶² Kuran'ı Kerim 112: 1-4.

⁴⁶³ https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/02/150226_yemen_analiz (29.04.2018)

⁴⁶⁴ <http://aljazeera.com.tr/gorus/husi-iran-iliskisi-mezhep-kilifli-cikar-ittifaki> (25.12.2018)

İran'ın resmi mezhebi İmamiyye/Caferilik ile Yemenli Şiiilerin mensubu olduğu Zeydiyye arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Her ne kadar ikisi de Şii İslam'ın ana kollarından olsalar da bu iki ekol arasında itikadi ve ameli yönden ayrışmalar görülmektedir. Zeydiler, klasik imamet silsilesinin beşinci sırasında yer alan Muhammed Bakır'ın yerine kardeşi Zeyd'in imametini kabul etmektedirler. İki fırka arasında yaşanan bir diğer görüş ayrılığı İmamet'e dair görüşlerden kaynaklanmaktadır.⁴⁶⁵ Zeydiyye ekolü, imamın belirlenmesinde Caferilerden farklı bir yöntem benimsemiştirler. Onlara göre imam olacak kişi "Ali-Fatma" soyundan olmakla beraber gerekli ilme ve gerektiğinde iddiası için silahlı bir kalkışma gerçekleştirecek cesarete de sahip olmak zorundadır. Bu şartlara sahip kişiye imam olarak biat edilmesi zorunludur.⁴⁶⁶ İmamiyye ekolünün olmazsa olmazı On İki İmam'ın *masumiyeti* ve *recat* (Mehdi'nin dönüşü) da Zeydiyye doktrininde yer almamaktadır.⁴⁶⁷ Bir diğer ayrım Caferilerin aksine Zeydiler İmamların dini meselelerde verdikleri içtihatların da sorgulanmaya açılabilceğini düşünmektedirler. Yine aynı şekilde Caferi fikhında büyük öneme sahip "gaybet" kavramı da Zeydiyye ekolü tarafından kabul görmemektedir.⁴⁶⁸ Şiiilikteki diğer ekollerin aksine Zeydiyye, Sünnîlik ile birçok ortak paydayı paylaşmaktadır. İlk halifeler Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer hakkında olumlu görüşlere sahip olup halifeliklerini kabul etmektedirler.⁴⁶⁹ Namaz ve abdest gibi ameli ibadetlerdeki uygulamaları Sünnî/Hanefî mezhebinin uygulamalarıyla büyük ölçüde benzeşmektedir.⁴⁷⁰ Aynı zamanda tarih boyunca Sünnîler ile en ılımlı ve dostane ilişkilere sahip Şii grup olmuşlardır.⁴⁷¹ Görülmektedir ki Caferilik içerisinde önemli yer kaplayan On İki İmam'ın masumiyeti, gaybet, mehdîyet, recat vb. kavramların Zeydiler tarafından kabul görmemesi bir Şii birlikteliğini mümkün kılmamaktadır.

Bölgede İran tarafından Sünnî ülkeleri çevreleyen bir kuşak oluştuğuna yönelik iddialar, bölgede Şiiiliğin hangi unsurlar üzerinden şekillendiği ve temsil edildiğinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Şii Hilali söyleminde önemli bir yer tutan Lübnan'da

⁴⁶⁵ Onat&Kutlu, a.g.e. 234.

⁴⁶⁶ Şehristani,a.g.e., s.141.

⁴⁶⁷ Daftary, a.g.e., s. 193.

⁴⁶⁸ A.g.y.

⁴⁶⁹ Sönmez&Kutlu, a.g.e. 235.

⁴⁷⁰ Sönmez&Kutlu, a.g.e. 237.

⁴⁷¹ Ebu Zehra, a.g.e., s. 50-51.

Hizbullah'ın ülkedeki tüm Şii'leri temsil etmediği görülmektedir. Lübnan'da Hizbullah haricinde Şii'lerin büyük katılım gösterdiği bir başka Şii oluşum olan EMEL Partisi bulunmaktadır. Parti tabanının büyük çoğunluğunu seküler Şii'lerin oluşturduğu EMEL Partisi hem iç hem de dış politikada çoğunlukla Hizbullah'tan farklı bir ajandaya sahip olmuştur. Görülmektedir ki Hizbullah'ın ülkedeki Şii unsurlarının tek temsilcisi durumunda değildir. Benzer bir durum Yemenli Şii gruplar incelendiğinde de karşımıza çıkmaktadır. Son 20 yıllık süreç incelendiğinde rejim ile çetin bir mücadele içerisine giren Husiler'in Yemen'deki diğer Şii unsurlara kıyasla hem nitel hem de nicel olarak bir kapsayıcılığı olmadığı görülmektedir. Yemenli Şii'ler genel olarak Şîa'nın alt kolu olan Zeydi mezhebine mensupturlar. Zeydilik ise kendi içerisinde 6 ayrı fraksiyona ayrılmaktadır. Bunlar sırasıyla: "Butriyye, Nuaymiyye, Yakubiyye, Carudiye, Beşinci Fırka(İsimsiz) ve Süleymaniye"dir.⁴⁷² Yemen'de merkezi hükümet ile uzun yıllar çatışma içerisinde bulunan ve Arap Baharı ile birlikte görünürlüğünü artıran Husi aşireti bu firkalardan Carudiye'yi takip etmektedirler. Zeydiler her ne kadar Yemen nüfusunun %35-40'luk kesimini oluşturmuş olsa da Husilerin ise genel nüfusa oranı %2-3 seviyesindedir.⁴⁷³ Yine buna benzer şekilde Irak'ta çok sayıda birbirleri ile çatışma içerisinde olan Şii grup bulunmaktadır. Görülmektedir ki belli bir bölge içerisinde bulunan Şii unsurlarının bile kendi içerisinde ortak bir birliğe, ideale ve emellere sahip olamaması bölge genelindeki farklı etnik, sosyal ve politik hüviyete sahip Şii'lerin üst bir çatı altında bir araya gelip bölgeyi kuşatacağına yönelik iddiaları karşılıksız bırakmaktadır.

Şii Hilali söylemini kısıtlayan faktörlerin bir diğeri de gaybet sonrası Şii ulemanın ve toplumunun önderliğini "tek elden" yürütecek dini ve siyasi liderlik makamının tesis edilememesinden kaynaklanmaktadır. Gaybetten sonra Şii toplumunun ihtiyaçları, sosyal yaşantıda izlenecek yol ve çağın getirdiklerine karşı takip edilecek kuralların takibini belirlemek maksadıyla önceki bölümlerde de değinildiği üzere Ahbâri ve Usûli ekolleri çevresinde çözüm aranmıştı. Nitekim Usûlilerin Ahbârilere baskın gelmesi ile birlikte meselelerin çözümünde nasların yanı sıra akıl yürütme ve içtihatla bulunan "müçtehit" adı verilen yetkin âlimlerin ulema sınıfı içerisine girdiği

⁴⁷² Eşari, a.g.e., ss. 85-87.

⁴⁷³ <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-51-20150403331201.pdf> (30.04.2019)

görülmektedir. Geleneksel gelişim süreçleri içerisinde müçtehitler ulema sınıfı içerisinde saygın bir merteye olan “taklid merci” olabilmekteydi. Şii âleminde tek bir taklid merci olmadığı gibi çeşitli bölgelerde aynı dönemde birden fazla taklid unvanına sahip müçtehitler var olabilmektedir. Ancak bu taklid merciler arasında bir hiyerarşi bulunmamaktadır. Belli bir konu hakkında taklid merciler arasındaki farklı hükümler bulunabilmektedir. Bir mercinin verdiği hükmü bir diğerinin iptal ya da ret etme yetkisi bulunmamaktaydı.⁴⁷⁴ Çünkü her mercinin kendine ait bir nüfuz alanı ve etki sahası bulunmaktadır. Nitekim taklid merci siyasal otoritenin belirlediği kurallar neticesinde oluşmuş bir makamdan ziyade değil ilmi yetkinlik ve toplumsal kabul ile ortaya çıkan bir unvandır. İran’da gerçekleşen devrimin saygın ve karizmatik lideri Ayetullah Humeyni döneminde bile farklı merci-i taklidlerin olduğu görülmektedir. O dönemler İran içerisinde bile farklı mercileri takip eden kesimler bulunmaktadır. Merhum merci “Ayetullah Şeriatmedari” Azerbaycan ve İran’da birçok kişi tarafından takip edilmekteydi.⁴⁷⁵ Yine Humeyni ile çağdaş olan Lübnanlı “Seyyid Muhammed Fadullah” gerek Hizbullah üzerinde gerekse Lübnan halkı üzerinde büyük bir nüfuza sahipti.⁴⁷⁶ Başka bir merci olan “Ayetullah Ebu Kasım el-Hui” ise başta Irak, Hindistan-Pakistan ve Körfez ülkeleri olmak üzere Şii âlemi tarafından taklid edilmekteydi. Bu mercilerin kendilerine ait ciddi sayıda takipçileri ve nüfuz alanları bulunmaktaydı.

Birbirlerinde bağımsız bir fikriyata ve nüfuza sahip merciler arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmaktadır. Örneğin Humeyni’nin Şiiliğin dar kalıplarını aşan ve ona siyasi bir aktivizm kazandıran Velayeti Fakih teorisi nedeniyle diğer merci taklidler ile arasında ciddi ihtilaflar yaşanmıştır. Humeyni’nin formüle ettiği ve İran’daki yeni rejimin temel dayanağını oluşturduğu Velâyet-i Fakîh modeli ulemanın önemli bir kısmı tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Geleneksel Şii fikhına göre hem dini hem de siyasi önderlik yalnızca İmamların şahsına aittir. Son İmam’ın gaybetinden sonra ulema topluma sadece dini ve sosyal alanda rehberlik edebilmekteydi. Ancak ulemanın devlet başkanlığı gibi siyasi faaliyetlere girişmesinin fikhi bir karşılığı bulunmamaktaydı. İşte bu nedenlerden dolayı Humeyni ve teorisi ulema tarafından eleştiri yağmuruna tutuldu. Örneğin Ayetullah Şeriatmedari, devrimden sonra Velayeti Fakih ilkesi ve yeni rejimin

⁴⁷⁴ Bayram Sinkaya, “Şii Ekseni Tartışmaları ve İran”, *Avrasya Dosyası*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2007, s. 47.

⁴⁷⁵ Momen, a.g.e., s. 320.

⁴⁷⁶ Momen, a.g.e., s. 267.

esasları üzerine Humeyni ile arasında derin bir çekişme yaşanmıştır. Yine aynı şekilde Necef havzasının taklid merci konumunda bulunan Ayetullah Hui, Velâyet-i Fakîh'e karşı ciddi eleştiriler yöneltmiştir.⁴⁷⁷ Tüm bu örnekler göstermektedir ki Şii ulema içerisinde bir hiyerarşiden bahsetmek mümkün değildir. Bu durum Şii toplum ve ulemanın takip ettiği tek bir üst otoritenin kurulmasının zorluğunu gözler önüne sermektedir. Humeyni gibi Şah'ı devirecek güce ve tüm Şii âlemi tarafından duyulan saygınlığa sahip birine ait Velâyet-i Fakîh teorisinin diğer merciler tarafından kabul görmemesi, Şii ulema içerisinde bir hiyerarşi ve vesayet ilişkisinin olmadığını göstergesidir. Bu bağlamda Şii Hilali'nin varlığına dair iddiaların fihhi nedenlerden dolayı kısıtlandığı görülmektedir.

Şii Hilali söylemini kısıtlayan bir diğer faktörde bölgede milliyetçiliğin canlı halde olmasıdır. Şii Hilali söylemi içerisinde yer alan bölgesel rekabeti salt mezhebi temellere dayandıran iddialar, bölgeye yönelik değerlendirmeleri eksik kılmaktadır. Diğer faktörleri göz ardı ederek salt mezhebi gerekçelere dayandırılarak oluşturulmuş Şii Hilali söylemi, bölgenin sosyo-politik gerçekleriyle tezatlık barındırmaktadır. Hatta bölgede mezhep savaşlarının yaşanacağını ve bunun bir dünya savaşına dönüşeceğine yönelik aşırı çıkarımlar bile bu söylem çerçevesinde ortaya atılmış iddialardan biridir.⁴⁷⁸ Bu nedenle Şii Hilali söylemi kapsamında değerlendirilmesi gereken önemli faktörlerden birisi de bölgede ciddi bir karşılığa sahip olan milliyetçiliklerdir. XX. yüzyılda bölgede yükselişe geçen milliyetçi hareketler günümüz bölge siyasetinde de canlılığını korumaktadır. Bundan dolayı milliyetçi hareketleri söylem dışı bırakmak yapılacak değerlendirmeleri eksik kılacaktır. Özellikle milliyetçilik ile mezhepler arasındaki ilişki Şii Hilali içerisinde yer alan önermelerin önemli bir kısmını yanlış kılmaktadır.

Mezheplerin oluşmasında ve de siyasileşmesinde, milliyetçiliğin büyük katkıları bulunmaktadır. Örneğin Şiiiliğin gelişmesinde ve siyasallaşmasında Fars milliyetçiliğinin katkıları ya da Suudi Arabistan'ın resmi mezhebi olan Vahhabiliğin ortaya çıkışında Arap kabileciliği önemli rol oynamıştır. Bu gibi örnekler

⁴⁷⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/iran-da-dini-otorite-ve-mesruiyet-tartismalari/1123778> (29.04.2019)

⁴⁷⁸ Böylesine bir eser için bkz. Jama'i Haquani, *The Shia Crescent Emergence of World War 3*, Colorado: Outskirts Press, 2008.

göstermektedir ki mezheplerin şekillenmesinde milliyetçi dinamikler büyük öneme sahiptirler. Her ne kadar aktörler arasında yaşanan rekabetin mezhebi kimliklere göre şekillendiği yönünde değerlendirmeler olsa da bölgedeki aktörlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde milli emel ve tahayyüller büyük yer kaplamaktadır.

İran'ı bölge ülkeleri ile ayırıştıran ve siyasasına rengini veren Şiilik ile İran'ın ulusal unsurları arasında önemli bir bağ bulunmaktadır. Şiiliğin İran'da yaşam alanı bulup hızla yayılması, İran'ın sahip olduğu milli bilincini Şiilik ile özdeşleştirip sürdürme refleksinden kaynaklanmaktadır. Eski çağlardan beri süregelen Arap-Fars rekabeti, İslamiyet eliyle Arapların üstün gelmesi ile sonuçlanması⁴⁷⁹ Farsların milli gururlarının zedelenmesine neden oldu. Çünkü Farslar kendilerini büyük bir medeniyetin varisleri olarak gördüklerinden bir devletin ya da kültürün boyunduruğu altına girmeyi kabullenememekteydiler. Her ne kadar zamanla kitleler halinde İslam'ı kabul edip İslam medeniyetinin genişlemesine büyük katkılarda bulunmuş olsalar da ulusal kimliklerini her daim muhafaza etmeyi başarmışlardır.⁴⁸⁰ İslam tarihinin ilk dönemlerinde yaşanan siyasi ayrılıklar sonucunda ortaya çıkan Şiilik, Farslar tarafından benimsenmeye başlanmıştı. Özellikle Emeviler döneminde Arap kimliğinin ön plana çıkması Farsların Şiiliğe katılımının artmasına neden oldu.⁴⁸¹ Şiiliğin muhtevasında yer alan isyan kültürü de Araplar tarafından boyundurukluk altına alınmaya çalışılan Farsların kültürel ve siyasi direnişiyle paralellik göstermekteydi.⁴⁸² İslam öncesi Fars kimliğinin alametlerinden olan efsane ve mitlerin Şiilikle birlikte harmanlanmasıyla milli bir inanç sistemi oluşturuldu.⁴⁸³ Bundan dolayı İran Şîası, Fars milliyetçiliğiyle eklemlenmiş bir yapıya büründü.⁴⁸⁴

⁴⁷⁹ Ahmed Eşref, "İran'da Ulusal ve Etnik Kimlik Krizi", Hamid Ahmedî (Ed.), *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, İstanbul: Küre Yayınları, 2009, s. 106.

⁴⁸⁰ Hitti, a.g.e., s. 240.

⁴⁸¹ Ali Şeriati, *İran ve İslam*, Kenan Çamurcu (çev.), Ankara: Fez Yayınları, 2012, s. 200.

⁴⁸² Şeriati, a.g.e., ss. 223-224.

⁴⁸³ Bu mitler ile Şiilik arasında önemli ölçüde bir süreklilik göze çarpmaktadır. Kadim İran inanışlarından olan Zerdüştlük, iyilik tanrısı "Ahura Mazda" ile kötülük tanrısı "Ehrimen" arasındaki hak-batıl mücadelesi üzerine temellenmişti. Bu mücadele İslam ile birlikte "Allah" ile "Şeytan" arasındaki mücadeleye dönüşmüştür. Siyasi olarak ise Hz. Ali ve muhalifleri ile Hz. Hüseyin ve Yezid arasındaki mücadelenin yorumlanmasında yine bu hak ile batıl mücadelesi referans alınmıştır. Nitekim İran devrimi sürecinde Humeyni, Şah ile giriştiği mücadelede bu retoriği kullanmaktan geri kalmamıştır. Yine aynı şekilde Zerdüştinancında yer alan bir hikayede zulüm altında olan halkı, Ahura Mazda bir kurtarıcı göndererek kurtarmıştır. Bunun Şiiliğe yansımaları ise "Mehdiyet" kavramı ile olmuştur. Diğer İslami fırkalar önemli yer tutmayan Mehdi inancının, Şiiliğin esaslarından olması da ulusal mitlerden

Arapların da en az Farslar kadar köklü bir medeniyete ve milli gurura sahip olması, Şii Hilali iddialarını açmaza sokan etkenlerdendir. Farslarınki ile benzer bir *asabiyye*⁴⁸⁵ sahip Arapların, Şii Hilali söyleminde iddia edildiği gibi Fars milliyetçiliğini bünyesinde barındıran İran'ın boyunduruğu altına girmesi mümkün değildir. Özellikle anısı henüz taze olan İran-İrak savaşı da göstermektedir ki nüfusunun büyük çoğunluğu Şii mezhebine mensup olan Irak halkı, azımsanmayacak derecede savaşa katılım göstermiştir. Buradan hareketle Ortadoğu'daki rekabetin temelini, salt mezhebi gerekçelerden ziyade ulusal çıkarlar ve kimliklerin de içerisinde yer aldığı başka dinamikler oluşturmaktadır. Nitekim İnşacı kuram tarafından da değinildiği üzere çıkarlar ile kimlikler arasında doğrudan bağlantı bulunmaktadır. Bu bağlamda Fars kültürüyle iç içe geçmiş bir İran Şiiliğinin bölgedeki etnik kökeni Arap olan diğer Şii grupları tahakküm altına alıp yönlendireceği ifadesi her açıdan noksan kalmış bir değerlendirmeden başka bir şey değildir.

3.3. Bölgesel Jeopolitiğin İnşacı Değerlendirmesi

ABD'nin Afganistan ve Irak'a yönelik müdahaleleri yalnız bu ülkelerin rejimlerinde değişikliklere neden olmakla kalmayıp bölgesel jeopolitiğin yeniden inşasına yol açmıştır. Uzun yıllar boyunca sistematik bir baskı ve dışlanmaya maruz bırakılmış olan Şiilerin, Saddam rejiminin tasfiyesi sonrasında Irak'ta yönetimi ele geçirmesi bölgede bulunan Şii unsurlar üzerinden bir ötekileştirme ve kamplaşma yaşanmasına neden oldu. Irak'taki gelişmelere paralel Lübnan ve Yemen'de Şii

kaynaklanmıştır. Daha fazlası için bkz. Serkan Balkan ve Fatih Tiryaki, "İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü&Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 85-113.

⁴⁸⁴ Safeviler ile birlikte şekillenen ve resmi devlet mezhebi haline gelen Şiiliğin esasında klasik Şiilikten ayrı bir yapıda olduğu görülmektedir. Sünnî Safeviyye tarikatı yöneticileri siyasi nedenlerle Şiiliğe geçmiş ve Şiiliği de kendi emellerine göre şekillendirmiştir. O dönem başta Osmanlı Devleti olmak üzere bir çok güç odaklarıyla mücadele içerisine giren Safeviler, Şia içerisindeki dinamizmi bölgedeki mit ve efsanelerle harmanlayarak ortaya yeni bir inanç sistemi koymuşlardır. İranlı ünlü sosyolog ve devrimin fikir öncülerinden Dr. Ali Şeriati, bu yeni anlayışı Safevi Şiası olarak adlandırılmıştır. Safevi Şiası ve klasik Şii anlayışı arasındaki farklar için bkz. Ali Şeriati, *Ali Şiası, Safevi Şiası*, Hicabi Kırilangıç (çev.), Ankara: Fecr Yayınevi, 2009.

⁴⁸⁵ Asabiyye kısaca ortak bir kimlik çatısı altında bir araya gelen kişilerin "öteki" karşısında ortak hareket etmesini sağlayan dayanışma duygusudur. Asabiyye kavramı, literatüre İbn-i Haldun tarafından kazandırılmıştır.

unsurların belli kazanımlar elde edip bölgesel siyasette görünürlüğünü artırmaları Şii azınlığa sahip diğer ülkelerin tehdit algılama mekanizmalarını harekete geçirdi. Tüm bunlara bir de nükleer çalışmalarla askeri kapasitesini artırmış bir İran'ın Şii jeopolitiği içerisindeki nüfuzu göz önüne alınca bahsi geçen aktörlerin kaygıları daha da arttı. Böylesine bir kaygı, Şii Hilali söylemine haddinden fazla mana yüklenmesine neden olmuştur. Nihayetinde kimlikten ziyade çıkar temelinde gelişen dinamikler çerçevesinde ele alındığında Şii Hilali oluşumuna dair söylemlerin esasında bölgesel siyasette yaşanan konjontürel değişimler sonucunda kimliklerin yeniden inşa edilmesi ile ortaya çıkan algının tezahürü olduğu görülmektedir.

Arap Baharı ile birlikte bölgenin dört bir yanındaki rejimler ile halkları arasında başlayan çatışmalar bölgesel jeopolitiğin yeniden inşa edilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda İran ve otoriter Arap rejimleri arasında gerçekleşen bölgesel rekabetin, kimlik algıları üzerinde yeniden inşa edilmesi aktörler arasında sürekli şekilde değişen bir kimlik tanımlamasının oluşmasına yol açmıştır. İnşacı kurama göre değişen kimlik tanımlamalarının çıkarları; çıkarların da dış politikayı etkilediğine dair yaklaşım bölgesel jeopolitik içerisinde çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Örneğin Mısır'da patlak veren halk hareketleri İran nezdinde "İslami uyanış"⁴⁸⁶ iken bölgedeki otoriter Arap rejimleri tarafından bir isyan kalkışmasıydı. Daha sonra Mübarek'in devrilmesinin ardından başa geçen Mursi'ye yönelik gerçekleştirilen protestoları, İran dış mihrakların Mısır'ı karıştırma çabası olarak görürken bölgede rekabet içerisine girdiği diğer aktörler farklı bir tutuma sahip olmuştur.⁴⁸⁷ Örneğin İhvan'ın Mısır'da gösterdiği başarının bölgede İhvan dalgasına sebep olacağını düşünen Suudi Arabistan, Mursi karşıtı gösterileri destekleme yolunu seçmişti. Nitekim Mursi'nin Suudi destekli bir askeri darbe ile indirilmesi Suudi Arabistan ile İran arasında sürekli inşa edilen Mısır algısını göstermektedir. Mısır'da İhvan öncülüğünde bir başarının kendi kazanımlarının ve rejimin meşruiyetinin sorgulanmasına yol açacağı endişesi Suudileri harekete geçirmiştir. İran ise Batılı ülkeler ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan bir kukla rejim yerine İslami hareket içerisinden gelmiş İsrail ve ABD karşıtlığı üzerinden ortak payda da buluşacağı bir rejimin başa geçmesini istemekteydi. Yine aynı şekilde tarafların

⁴⁸⁶ Gülriş Şen, "İran ve "Arap Baharı": Bağlam, Söylem ve Siyaset", *Ortadoğu Etütleri*, Cilt: 3, Sayı: 2, Ocak 2012, s. 101.

⁴⁸⁷ <https://www.ntv.com.tr/dunya/irandan-misirdaki-darbeye-ilk-tepki,467b1qOC-0a9aneRi0hJow> (29.04.2019)

kimlik algılamalarının ve çıkarlarının dış politikasını şekillendirmelerinin bir diğer örneği Suriye Krizi sırasında yaşanmaktadır. Mısır'daki durumun aksine bu kez muhaliflere Suudiler destek verirken, merkezi hükümetin yanında İran yer almıştır. Suudi Arabistan bölgesel çıkarları gereği Suriye'de Sünnî/Selefi muhalefeti destekleme yoluna gitmiş iken İran ise ortak çıkarlara sahip olduğu müttefiki olan Esed rejiminin yanında durmuştur. Böylesine bir algının başka bir örneği ise Bahreyn'de gerçekleşmiştir. Arap Baharı sırasında patlak veren gösterilerin bir benzeri Bahreyn'de de yaşanmıştır. Ülke içerisindeki Şii rejim tarafından uzun yıllar boyunca ötekileştirilmeye ve ayrımcılığa tabi tutulmaları nedeniyle protesto gösterilerinde bulundu. Bölgedeki Sünnî ülkelerin yardımı ile Bahreyn rejimi gösterileri kısa sürede bastırmayı başardı.⁴⁸⁸ Büyük çoğunluğu Şii olan Bahreyn'de yaşanan halk gösterilerinin bastırılması hususunda Suudiler merkezi hükümete büyük destekte bulunurken İran ise aksi bir tutum içerisine girerek göstericilerin yanında yer almıştır. İran'dan sonra bölgede Şii nüfusun en yüksek olduğu Bahreyn'de rejim ile halk arasında gerilim Arap Baharı öncesine uzanmaktadır.⁴⁸⁹ Bu durum Ortadoğu'da Şiiilerin yükselişi ve İran'ın bölgesel nüfuzunu artırmasından dolayı en büyük kaygıyı Bahreyn'in taşımasına neden olmuştur.

Tüm bu Mısır, Yemen, Bahreyn ve Arap Baharı sürecinde yaşananlar göstermektedir ki inşacı kuramın değiştiği gibi sosyal olgulara dayalı dış politika sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisindedir. Değişen kimlik tanımlamaları çıkarları; çıkarlar ise dış politikayı şekillendirmektedir. Bu nedenle Şii Hilali söylemi gibi salt mezhebi olgulara endeksli tanımlamalar bölgesel jeopolitiğin açıklanmasında yetersiz kalmaktadır. Çünkü bölgedeki aktörler arasındaki ilişkiler mezhebi saiklerin yanı sıra siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gerekçelere göre şekillenmektedir.

Bölgesel konjonktürde yaşanan dönüşüm ve değişimler, aktörlerin tehdit algılamalarını şekillendirmektedir. Son yıllarda Şiiilerin siyaseten daha aktif hale

⁴⁸⁸ İbrahim el Marashi, "Şii Hilali Mitini İnşa Etmek: İran Devrimi'nden 2003 Irak Savaşı'na", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 13, Sayı: 3, ss. 17-18.

⁴⁸⁹ Esasında Bahreyn'deki Şii unsurların rejim ile arasındaki mücadele 90'lı yıllara kadar uzanmaktadır. Ancak ülke içerisinde demokratikleşme yolunda atılan adımlar ve seçimlerin yeniden yapılması gerginliğin ötelenmesine neden oldu. Arap Baharı öncesi Şii unsurlar ve rejim arasındaki mücadele için bkz. Ahmet Öztürk, "Bahreyn 2012", *Ortadoğu Yıllığı 2012*, İstanbul: Açılım Kitap, 2012, ss. 393-394.

gelmesi bölge ülkelerinin politikalarını bu duruma göre yeniden düzenlemelerini beraberinde getirdi. İran ve Şiiilerin artan etkinliğinden rahatsızlık duyan bölge ülkeleri kendi ideoloji ve bekalalarını tehdit edici faaliyetlere girişmiş olan veyahut tehlike arz eden aktörler ile yakınlık içerisine girmişlerdir. Bu aktörlerin Şiilik karşıtı faaliyetlerini, bahsi geçen ülkeler ya açıktan destek vermiş ya da göz yumarak zımnî olarak kabule gitmişlerdir. Arap Baharı sonrası Yemen’de siyasal olarak büyük bir etkinliğe sahip olan “İhvan-ı Müslim” ile iyi ilişkilere sahip İslah Partisi’ne yönelik bakış açısı bu tutumu yansıtmaktadır. Mısır tecrübesinden sonra başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkeleri tarafından şeytanlaştırılan ve tüm faaliyetleri sonlandırılan İhvan, söz konusu Yemen içerisindeki Şii/Husi yükselişi olunca bu ülkelerin dış politikasında yeniden bir inşaya uğrayarak işbirliği yapılacak aktör konumuna gelmiştir.⁴⁹⁰ Aynı şekilde DAESH gibi aşırı radikal grupların, Suriye ve Irak’ta Şiiilere yönelik acımasız ve saldırgan tutumlarına bölgedeki diğer ülkeler sessiz kalmışlardır. Bu tutumun bir başka örneği ise İsrail’in, Lübnan ve Suriye’ye yönelik saldırılarında görülmektedir. Hizbullah ve Esed rejiminin İran ile iyi ilişkilerinden dolayı İsrail’in saldırılarına bölgedeki diğer aktörler tepki göstermek yerine memnuniyetlerini göstermekten çekinmemişlerdir. Bu ülkelerin İran karşıtlığı üzerinden İsrail ile iyi ilişkiler içerisine girmeleri kendi halkları tarafından rejimlerin sorgulanmalarına yol açmaktadır. Ancak bu devletlerin aksine İsrail’e karşı savaşan HAMAS, İslami Cihad ve Hizbullah gibi grupların gösterdikleri direniş bölge halkları tarafından büyük bir takdirle karşılanmıştır. İran’ın da bu milisler ile arasındaki iyi ilişkiler geliştirmiş olması da rekabet içerisinde olduğu ülkeleri daha da endişelendirmektedir. Bu nedenle İran’ın bölgedeki nüfuzunu artırmasını engellemek için Suudi Arabistan gibi ülkeler dini ideolojileri ve halklarının tepkisini hiçe sayarak İsrail ile güçlü ilişkiler içerisinde bulunmaktadır. Böylesine bir duruma Bahreyn de örnek olarak verilebilir. Günümüzde Şiiilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturmalarına rağmen Sünnî bir yönetici elit tarafından yönetilen tek ülke konumunda olan Bahreyn, sahip olduğu Şii nüfus nedeniyle İran’a karşı teyakkuz halindedir. Olası bir İran saldırısı veyahut işgaline yönelik beklenti nedeniyle Bahreyn, Suudi Arabistan’ın yanı sıra İsrail ile de işbirliğine gitmekten çekinmemektedir. Bahreyn Dışişleri Bakanı yaptığı bir

⁴⁹⁰ Kurt, a.g.m., s. 15.

konuşmada, bölge ülkeleri nezdinde İran'ın yarattığı tehdit algısının İsrail ile kıyasla ne olduğuna dair şu ifadelerde bulunmuştur:

“Çocukluğumuzdan beri İsrail-Filistin ihtilafının en önemli sorun olduğunu, öyle ya da böyle bunun çözülmesi gerektiğini dillendiriyoruz. Ancak geldiğimiz noktada çok büyük bir meydan okumayla karşı karşıya olduğumuzu gördük. O da modern tarihimizin en tehlikeli meydan okuması olan İran İslam Cumhuriyeti'dir. Dolayısıyla hali hazırda İran tehdidi ile mücadele Filistin davasından daha önemlidir.”⁴⁹¹

Bu durum, İran'a yönelik ortak tehdit algısının bölge ülkelerinin yeni bir kimlik-çıkart tanımlaması oluşturduğunun göstergesidir. Değişen kimliklerin dış politika yapım süreci içerisinde yeniden inşa edilmesinin bölgesel jeopolitiğe yansımalarının bir diğer örneği İran ile gerçekleştirilen nükleer müzakere sürecinde görülmektedir. Bizatihi Batılı ülkelerin desteği ve teşvikiyle başlayan İran'ın nükleer güç olma macerası, günümüzde yine aynı aktörlerin bu kez tepkisi ile sonlandırılmaya çalışılmaktadır. Tarihsel süreçte incelendiğinde Şah Rıza döneminde başlayan nükleer faaliyetlerin devrimle birlikte kesintiye uğradığı görülmektedir. Devrimden sonra yaşanan Rehineler Krizi, Irak-İran Savaşı, devrimin ülke içerisinde tam kabulünün sağlanamamasından dolayı yaşanan siyasi krizler vb. nedenler nükleer programın askıya alınmasına neden oldu. Daha sonradan kısmi olarak 1984'te tekrardan başlatılan nükleer çalışmalar kapasite ve etki olarak dikkate değer bir seviyede değildi.⁴⁹² Bu nedenle İran'ın nükleer faaliyetlerine yönelik eleştiriler yüksek sesle dile getirilmemekteydi. Ancak 2005'te Ahmedinejad'ın Cumhurbaşkanı olması ile başlayan dış politikada radikal söylem ve eylemlere dönüş, İran'ın nükleer faaliyetlerini tekrardan gündeme getirdi. Ahmedinejad dış politikada takındığı sert üslubu, askeri ve nükleer kapasitesini artırarak desteklemeye çalışması bölgesel ve küresel aktörlerin tehdit algılama mekanizmalarını harekete geçirdi. Nükleer faaliyetlerini sürdürmesi nedeniyle uluslararası kamuoyunda İran'a yönelik yoğun bir baskı ve ambargo uygulanmaya

⁴⁹¹ <https://www.haberturk.com/bahreyn-disisleri-bakani-al-halife-iran-tehdidi-filistin-davasindan-daha-onemlidir-2373958> (05.05.2019)

⁴⁹² Talha Köse, *İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları*, Ankara: SETA Yayınları, 2008, s. 20.

başlandı. ABD’li bir diplomata dayandırılan “Nükleer silaha sahip İran, El Kaide’nin yarattığı tehdit seviyesini minimize etmektedir.” ifadesi de İran’a yönelik algının boyutunu gözler önüne sermektedir.⁴⁹³ Uluslararası aktörlerin araya girmesi sonucunda ilki 2006’da gerçekleşen P5+1 ülkeleri ile İran arasında uzun yıllara yayılan bir nükleer müzakere sürecini başlattı.⁴⁹⁴ 2015’e kadar devam eden bu müzakereler neticesinde taraflar anlaşmaya vardılar.⁴⁹⁵

Devrimden bu yana İran’ı çevreleme üzerine politikası güden ABD’nin İran’a yönelik yaptırımları kısıtlayıp anlaşmaya varması bölgedeki paydaşları tarafından büyük tepki çekti. Nükleer uzlaşısı bir müddet devam etse de başta Suriye Krizi olmak üzere bölgede süregelen hizipleşme ve aktörlerin etkinlik sahalarını genişletme çabaları ilişkilerin yeniden sorgulanmasına yol açtı. Obama sonrası ABD Başkanı olarak seçilen Donald Trump, paydaşlarının rahatsızlıklarına karşılık vermiş ve İran’ı yeniden çevrelemeye tabi tutmuştur. Başta S. Arabistan olmak üzere Körfez ülkeleri ile iyi ilişkilere sahip olan Trump, bu ülkelerin İran’a yönelik hassasiyetlerini paylaşarak bölgede İran’ın etkinlik sahasını kısıtlamayı kendisine şiar edinmiştir. Görevi devraldıktan sonra ilk yurtdışı gezisini S. Arabistan’a ardından İsrail’e gerçekleştirmesi⁴⁹⁶ bu durumun göstergelerindedir. Trump’ın selefi Obama döneminde gerçekleştirilen nükleer uzlaşmayı *dünyanın en kötü anlaşması*⁴⁹⁷ olarak ilan etmesi de yeni dönemde İran’a yönelik başlatılan kuşatmanın başlangıcı olarak kabul edilebilir. Trump’ın göreve geldiği andan itibaren İran’a yönelttiği tehditkâr söylemlere İran’ın da aynı şekilde karşılık vermesi nükleer uzlaşının geleceğini tehlikeye attı. Nihayetinde 8 Mayıs 2018’de Trump, İran’ın teröre destek verdiği gerekçesi ile nükleer anlaşmayı askıya aldı.⁴⁹⁸ Buradan hareketle bölgesel ve küresel aktörlerin İran’a yönelik olan tutumu İnşacı kuram perspektifinde daha anlamlı hale gelmektedir. Nitekim bu aktörler

⁴⁹³ Christopher M. Davidson, *After the Sheikhs The Coming Collapse of the Gulf Monarchies*, Oxford University Press, 2013, s. 172.

⁴⁹⁴ İran ile yaşanan nükleer kriz için ayrıntılı olarak bkz. Paul K. Kerr, *Iran’s Nuclear Program: Status*, Washington: Congressional Research Service, 19 Eylül 2018.

⁴⁹⁵ Nükleer uzlaşının sonuçları için bkz. Hasan Basri Yalçın, *İran Nükleer Müzakereleri*, İstanbul: SETA Yayınları, 2015, ss. 16-21.

⁴⁹⁶ <https://www.nytimes.com/interactive/2017/05/19/world/middleeast/schedule-for-trump-first-trip-overseas.html> (05.05.2019)

⁴⁹⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/duyunden-bugune-iran-nukleer-anlasmasi/1139503> (22.03.2019)

⁴⁹⁸ <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-joint-comprehensive-plan-action/> (25.03.2019)

nezdinde İran'a kıyasla daha fazla nükleer tarihe ve kapasiteye sahip İsrail'in tehdit algısı ile İran'a yönelik algı arasında büyük fark bulunmaktadır. Buna benzer olarak bölgedeki herhangi bir Sünnî devletin herhangi bir Sünnî grupla içerisine girdiği etkileşim, İran'ın Şii unsurlar ile girdiği etkileşim ile aynı kefeye koyulmamaktadır. Yine başka bir şekilde ABD'nin Devrim Muhafızları'nı terör örgütü olarak ilan etmesi de yine aynı inşacı yaklaşımın sonucudur. Zira İran ile bu ülkeler arasında yaşanan gerilimlerin bir diğer nedeni de karşılıklı değer ve önyargılardır. Karşılıklı değer ve önyargılar üzerine tesis edilen böylesine bir algı taraflar arasındaki ilişkiyi "güvensizlik sarmalına" dönüştürmektedir.⁴⁹⁹

Dikkat edilmesi gereken bir diğer hususun ise İran'ın son yıllarda bölge siyasetinde gerçekleştirdiği sıçrama, Şii Hilali söyleminde yer aldığı gibi mezhebi unsurlar ile etkileşiminden ziyade bölgedeki reel konjonktürde yaşanan gelişmeleri kendi lehine çevirebilmesinden olmuştur. Devrimin hemen akabinde Batılı ülkeler tarafından karşı karşıya kaldığı ambargo ve Irak ile girişilen uzun ve yıkıcı savaş İran İslam Cumhuriyeti'ni ekonomik ve siyasi olarak oldukça zora sokmuştu. Ancak 90'lı yıllardan itibaren bölgesel ve küresel siyasette yaşanan değişimler İran nezdinde olumlu sonuçlara neden oldu. Bunların başında SSCB'nin dağılması gelmekteydi. Sovyetlerin dağılması sonrası İran'ın kuzeyinde önemli bir tehlike bertaraf edilmiş oldu. Bu durum İran'ın Ortadoğu'ya daha fazla yoğunlaşmasına vesile oldu. Bunun yanı sıra Sovyetler sonrası ortaya çıkan güç boşluğu Hazar'a komşu İran açısından büyük fırsatları ortaya çıkardı. İran'ın bölge siyasetinde yükselmesine yol açan bir diğer etken ise 11 Eylül olayları sonrası ABD'nin önce Afganistan ardından da Irak'a müdahale etmesi oldu. ABD müdahalesi sonrası Afganistan'da Taliban, Irak'ta ise Saddam rejimi yıkıldı. İran İslami Cumhuriyeti'ne tehdit oluşturan bu oluşumların tasfiyesi İran için büyük bir avantajdı. Bu durum İran'a yönelik tehditlerin ortadan kalkmasının yanı sıra İran'ın hareket sahasını genişletmesini kolaylaştırdı. Özellikle Saddam rejiminin yıkılması ile hem bölgede hem Basra Körfezi'nde büyük bir güç boşluğu ortaya çıkmış oldu. İran'ı dengeleyecek bir gücün ortaya kalkması İran'ın bölgesel nüfuzunu artırmasının yolunu açtı. İran'ın bölge siyasetinde yükselişe geçmesinin bir diğer nedeni zengin yer altı kaynaklarına ve bunu küresel ticarete pazarlayacak limanlara sahip olmasıdır. Enerji

⁴⁹⁹ Atilla Sandıklı ve Bilgehan Emekler, *Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm*, Bilgesam, 2011, s. 44.

ticareti İran'ın iç ve dış politikalarının finansmanını önemli ölçüde karşılamaktadır. Her ne kadar Batılı ülkeler tarafından yoğun bir abluka altında olsa da Çin, Rusya vb. gibi yükselen piyasalar ile gerçekleştirdiği enerji ticareti İran'a büyük gelir kazandırmıştır. Yine bu ülkeler ile gerçekleştirilen işbirlikleri neticesinde askeri, teknolojik ve ekonomik anlamda atılımlar gerçekleştirmiştir. Bu durum İran'ın ablukalarda rahat nefes almasını sağlamıştır. Bölge siyasetinde ve halkları üzerinde İran nüfuzunu artıran bir diğer etken ise bölgede Arap milliyetçiliğinin iflası olmuştur. İsrail karşısında alınan mağlubiyetler bölgedeki Arap milliyetçiliğine ağır darbe vurmuştu. Bunun yanı sıra uzun yıllar boyunca İsrail ile savaş halinde olan Mısır ve Ürdün⁵⁰⁰ gibi bölge ülkelerinin İsrail ile anlaşmaya varması ile 90'lı yılların başında Irak'ın bir diğer Arap devleti olan Kuveyt'i ilhak girişimi Arap milliyetçiliğinin sorgulanmasına neden oldu. Nasr gibi tüm Arap halklarına hitap edecek karizmatik bir liderin ortaya çıkmaması, Suriye harici tüm aktörlerin Filistin Meselesi'nde İsrail ile anlaşması ve bölgede yükselişe geçen İslami hareketler de İran'ın bölgede nüfuz alanını genişletmesine yol açmıştır.

Şii Hilali söyleminde yer alan iddialar bir diğerinin ise İran kaynaklı mezhepsel kamplaşmaların bölgeyi ateşe sürüklediğidir. Ancak İran dış politikasının sacayaklarından olan Filistin Meselesi üzerinden bölgedeki Sünnî milisler ile arasında İsrail karşıtlığı zemininde bir ittifak bulunmaktadır. Nitekim HAMAS ile İran arasındaki ilişki bunun en büyük örneklerindedir. HAMAS ile kurulan ilişkiler mezhebi eğilimlerden ziyade İsrail karşıtlığı ve Filistin Davası üzerinden şekillenmektedir. İran'ın Filistin davasına gösterdiği hassasiyet çoğu kez Filistinliler tarafından minnetle dile getirilmiştir. HAMAS lideri Haniye, İran'a verdiği destekten ötürü her seferinde teşekkürlerini dile getirmekten geri kalmamaktadır.⁵⁰¹

Bölgedeki yönetici elitlerin mezhebi farklılıkları kullanarak asıl emellerini gizleyecek çatışma ortamını yaratmaları bölgede kaosu daha da derinleştirmektedir. İran'ın Şii Hilali oluşturduğuna yönelik iddialar da böylesi bir niyet sonucunda oluşturulmuş bilinçli bir algı operasyonuna işaret etmektedir. Bu bağlamda Şii Hilali söylemi ile İran'ın bölgesel etkinliğini kısıtlamak ve ona karşı bir blok oluşturmak

⁵⁰⁰ Ürdün 1994 yılında İsrail ile antlaşma imzalayarak İsrail ile barış anlaşması imzaladı. Çağrı Erhan, "Filistin-İsrail Barış Süreci Nereye Gidiyor?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 56, Sayı: 2, 2001, s. 173.

⁵⁰¹ <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/232070>, <https://www.haaretz.com/1.5184277>. (22.01.2019)

maksadıyla mezhebi farklılıkları körükleyen bilinçli bir propagandanın oluşturulmak istendiği açıktır. Bizatihi mezhep farklılığı üzerinden bölgede bir kaos çıkarma ve İran'ın imajını ve prestijini sarsmak üzerine bir plan içerisine girildiği görülmektedir. CIA bünyesinde direktörlük görevinde bulunmuş olan Fuller'in yaptığı açıklamalar bu duruma dikkat çekmektedir. Fuller'e göre; "Bölgede mezhep ayrımını ve Şii-Sünnî düşmanlığını arttırmak için, ABD ve müttefikleri olan Suudi Arabistan, Mısır ve Ürdün tarafından tasarlanmış bir kampanya yürütülmektedir."⁵⁰²

Bahsi geçen devletlerin başında gelen Suudi Arabistan ile İran arasındaki rekabeti mezhebi bir çatışma olarak lanse etmek yanlış olacaktır. Her ne kadar iki ülkenin sahip oldukları mezhebi kimliklerden kaynaklı aralarında bir husumetin varlığı söz konusu olsa da iki ülke ilişkilerinin salt mezhebi nedenlerden ziyade sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlere göre şekillendiği görülmektedir. Devrimden önce S. Arabistan-İran ilişkileri incelendiğinde iki ülke arasındaki ilişkilerin belirli bir dengede ve iyi bir düzlemde gerçekleştiği görülmektedir. ABD'nin bölgede Sovyet yayılmasının önüne set çekmek için oluşturduğu "Çifte Sütunlar" politikası İran ve S. Arabistan üzerinden inşa edilmişti. Bu nedenle ABD'nin bölgedeki müttefik konumunda olan iki ülke arasında ilişkiler iyi yöneydi. İki devleti yakınlaştıran bir diğer husus ise sahip oldukları monarşilerin bekasını sürdürmek üzerine olmuştur. Bölgede yaşanan konjonktürel değişimler sonucunda monarşilerin birbiri ardına yıkılması iki ülke arasında işbirliğine yol açtı. O dönemler her iki ülkenin dış politikada ortak paydası bölgede monarşilerin ve mevcut yapının geleceğine yönelik tehlike arz eden sosyalist, cumhuriyetçi ve milliyetçi akımları engellemek ile küresel enerji piyasasında istikrar ve güveni sağlamayı hedeflemekteydi. İki ülkenin de ABD'nin bölgedeki müttefikleri olması da onları yakınlaştıran bir diğer unsur idi. Bu bağlamda iki ülke arasında devrime kadar olan süreçte göreceli bir işbirliği ve ittifak olduğu görülmektedir.⁵⁰³ Ancak İran'da gerçekleşen devrim, İran'ın Suudi Arabistan ile ilişkilerinin sekteye uğramasına neden oldu. Özellikle Humeyni'nin monarşilere ve Batılı ülkelerin bölgedeki işbirlikçilerine yönelik yaptığı açıklamalar bölgedeki otoriter rejimler ile İran'ın arasını açtı.

⁵⁰² Graham Fuller, "The Hizballah-Iran Connection: Model for Sunni Resistance," *The Washington Quarterly*, Cilt: 30, Sayı: 1, 2006-2007, s. 149.

⁵⁰³ Furtig, Henner, "Conflict and Cooperation in the Persian Gulf: The Interregional Order and US Policy," *Middle East Journal*, Cilt: 61, Sayı: 4, Sonbahar 2007, ss. 627-640.

Humeyni'nin monarşi'nin İslam'da yeri olmadığına dair görüşü, monarşi ile yürütülen Arap rejimlerinin tehdit algılama mekanizmalarını harekete geçirmiştir.⁵⁰⁴ Devrim ile birlikte bu görüşün bölgedeki diğer halklar tarafından da benimsenmesi buldukları rejimlerin güvenliklerini tehlikeye atacaktı. Bu bağlamda bünyelerinde bulunan Şii azınlıkların yanı sıra nüfuslarının büyük çoğunluğunu oluşturan Sünnîlerin de aynı şekilde İran'ın yarattığı devrimci dalgayı kapılma ihtimali bölge ülkelerini endişelendirmekteydi. Nitekim İran'da despot Şah'ın devrilmesi sadece İran toplumu ve Şiiler nezdinde değil tüm bölge halkları tarafından büyük coşku ile karşılanmıştı. Bu durum bölgede monarşilerin meşruiyetini tartışmaya açmakla birlikte geleceklerinin sorgulanmasına neden olmuştur. İran'dan başlayan dalganın domino etkisi yaratarak bölgedeki diğer monarşileri devireceği endişesi İran devrimine yönelik olumsuz bir algının oluşmasına neden olmuştur. Bundan dolayı monarşi ile yürütülen rejimler İran İslam Devrimini baskılama yoluna gitmişlerdir.

İran ile S. Arabistan arasındaki rekabetin bir diğer yansıması ise Aden Körfezi üzerinde hâkimiyet kurma çabası üzerinden yaşanmıştır. Arap Baharı ile birlikte iyice ayyuka çıkan Şii-Selefi/Sünnî gerilimi Suriye ve Yemen'de tarafları sıcak çatışmaya sürükledi. İran ve Suudi Arabistan arasındaki yaşanan rekabetin bu alana da sirayet etmesi geç olmadı. İki ülke vekâlet savaşlarıyla birbirlerini engelleme ve yıpratma yoluna gittiler. Yemen'de yaşanan gerilime dolaylı ya da doğrudan bir şekilde müdahil olarak nüfuzlarını artırmak isteyen tarafların asıl amacı, Aden Körfezi üzerinde tahakküm kurmaktır. Dünya petrol ticaretinde önemli güzergâhlardan biri olan Aden Körfezi'ne hâkim olma isteği hem İran'ın hem de Suudi Arabistan'ın, Yemen'de yaşanan krizde aktif olarak rol oynamalarına neden oldu. Her iki aktör de rakibinin bölgedeki etkinliğini sonlandırarak kendi nüfuzunu artırmayı amaçlamaktadır. İki ülke arasında yaşanan rekabetin mezhepsel farklılık üzerinden gerçekleştiğinin lanse edilmesi, bölgedeki var olan gerilimi daha da artırmaktadır. Suudilerin Şiilik karşıtı bir tutuma sahip olmasının nedenlerinden bir diğeri de ekonomik kaygılardan kaynaklanmaktadır. Suudi Arabistan'ın sahip olduğu petrol rezervlerinin büyük kısmının bulunduğu "Doğu Eyaleti", Şiilerin ülkedeki yerleşim yeridir.⁵⁰⁵ Bahsi geçen

⁵⁰⁴ Sinkaya, "Şii Ekseni Tartışmaları ve İran", s. 42.

⁵⁰⁵ Mai Yamani, "The Two Faces of Saudi Arabia", *Survival*, Cilt: 50, Sayı: 1, Şubat-Mart 2008, s. 152.

bölgelerde yaşanacak bir siyasi hareketlilik, S. Arabistan'ın enerji alışverişinin bozulmasına neden olacaktır. Bu durum da ekonomisini petrole dayalı inşa eden rantiyeye bir devlet olan S. Arabistan rejimini zora sokacaktır.⁵⁰⁶ Görülmektedir ki İran ile Suudi Arabistan arasındaki rekabet farklı mezhebi kimliklerden ziyade bölgesel rekabetten kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak İran'ın yürüttüğü nükleer program, Batılı ülkeler ile kurulan ittifakların mahiyeti, Arap Baharı sonrası bölgesel jeopolitik yaşanan değişim ve dönüşümler iki ülke arasındaki ilişkileri belirlemektedir.

Birbirlerini tarihsel düşman olarak addeden İran ile Suudi Arabistan arasındaki husumet, bölgedeki gerilimlerin temelini oluşturmaktadır. İran'ın bölgede sürekli bir şekilde nüfuzunu artırıp etkinlik sahasını genişletmesinin diğer Şii grupların bölgedeki yükselişine paralel olması başta Suudi Arabistan olmak üzere Sünnî Arap ülkelerini tedirgin etmektedir.⁵⁰⁷ Bu bağlamda Suudi Arabistan, Şii Hilali diye kavramsallaştırılan Şii eksenini engelleme çabası kapsamında bölgenin dört bir yanında İran'ın karşısına çıkmayı kendine şiar edinmiş durumdadır. Kendisiyle aynı rahatsızlıkları paylaşan Körfez Ülkeleri ile bir araya gelerek İran karşıtı bir blok inşa edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki 1981'de altı körfez ülkesinin katılımıyla oluşturulan "Körfez İşbirliği Konseyi(KİK)" oldu.⁵⁰⁸ Bu oluşum bölge ülkelerinin İran'a dair tehdit algısının ilk kurumsallaşmış halidir. ABD'nin Afganistan ve Irak'a müdahaleleri sonrasında İran'ın bölgede etkinliğini artırmasının yanı sıra İran ile ilintili unsurların da bölge siyasetinde yükselişe geçmesi tekrardan İran karşıtı bir tutumun ortaya çıkmasına neden oldu. 2008'de dönemin Suudi Arabistan Kralı Abdullah, ABD'li paydaşları ile gerçekleştirdiği bir toplantıda İran'ın Irak üzerindeki etkisini artırmasının ve bölgede nüfuz alanını genişletmesinden dolayı duyduğu rahatsızlığı belirtmekten çekinmemiştir. Hatta İran için *kafası bir an önce kesilmesi gereken bir yılan* benzetmesinde bulunmuştur.⁵⁰⁹ Yine Suudi bir hükümet yetkilisine atfedilen Irak'taki İran nüfuzunu

⁵⁰⁶ Devlet gelirlerinin büyük kısmının doğal kaynaklar ile karşılayan devletlere rantiyeye devlet denmektedir. Rantiyeye devlet teorisi ile ilgili ayrıntılı olarak bkz. Engin Sune ve Ali Murat Özdemir, "Rantçı Devlet Yazını Üzerine Deneme", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 9, Sayı: 35, Güz 2012, ss. 3-31.

⁵⁰⁷ Oğuz ve Çakır, a.g.e., s. 270.

⁵⁰⁸ Bu ülkeler sırasıyla Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Umman ve BAE'dir. <http://www.mfa.gov.tr/korfez-arap-ulkeleri-isbirligi-konseyi.tr.mfa> (24.08.2018)

⁵⁰⁹ <https://www.reuters.com/article/us-wikileaks-iran-saudis/cut-off-head-of-snake-saudis-told-u-s-on-iran-idUSTRE6AS02B20101129> (05.05.2019)

kırmak için *yoğun bir Suudi müdahalesinin gerektiğine*⁵¹⁰ dair değerlendirmeler İran karşıtı söylemlere örnek olarak verilebilir. Nitekim aynı kaygılar yıllar sonra gerçekleşecek Arap Baharı sırasında yaşanacak gelişmelerde kendini gösterecektir. Suriye ve Yemen Krizi sırasında bu ülkeler içerisinde artan İran nüfuzunu ve İran'ın artan bölgesel etkinliğini kısıtlamak maksadı ile Suudi Arabistan, önderliğini yürüttüğü koalisyonlar ile gerek vekâlet savaşları gerekse de bizatihi sahaya inerek bölgedeki çatışmalara müdahil oldu. Yemen'de Husilere karşı oluşturulan koalisyonun yanı sıra 2015 yılında veliaht Prens Muhammed bin Selman tarafından "Terör Karşı İslam İttifakı" adı altında kurulan koalisyon bahsi geçen duruma örnek verilebilir.⁵¹¹ 41 üye ülkenin⁵¹² içerisine İran'ın dâhil edilmemesi ve koalisyonun etkinlik sahası olarak ilan ettiği bölgelerin genel olarak İranlı milis güçlerinin faaliyet sahaları ile kesişmesi koalisyonun amacının esasında İran'ın ve bölgedeki müttefiklerinin faaliyetlerini kısıtlama olduğu söylenebilir.

İnşacılara göre devletler buldukları çevre, coğrafi ortam ve sahip oldukları kültürel miras üzerine ulusal kimliklerini inşa ederler.⁵¹³ İnşa edilen bu kimlikler üzerinden de uluslararası arenada bazen revizyonist bazen de statükocu politikaları takip ederler. Ancak mevzu bahis olan ittifaklar ve bu gruplara verilen desteğin tamamıyla kimlik esasına dayalı bir politikanın ürünü olduğunu söylemek yapılacak değerlendirmeleri eksik kılacaktır. Nitekim Şii Hilali söyleminde yer aldığı gibi Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen'de ortak bir Şii kimliği paydasında birleşip bölgeyi domine ettiğine dair iddialar, bu ülkelerin reel politiği ile çakışmaktadır. Eğer bu iddiaların odak noktası olarak ortak mezhebi kimlikler ele alınacaksa Suriyeli Nusayrilerin inanç yapısı ile Yemenli Zeydilerin imamete bakış açısı böylesine bir birlikteliği mümkün kılmamaktadır. Veyahut mezhepten ziyade ortak bir yapı (devlet) altında bir araya gelmekten bahsediliyorsa Iraklı ve Lübnanlı Şii gruplar ile İran arasında farklı bir milli benlik ve gelecek tahayyülü böylesine bir durumu mümkün kılmamaktadır. Hizbullah

⁵¹⁰ Nawaf Obaid, "Stepping into Iraq: Saudi Arabia Will Protect Sunnis If the U.S. Leaves", *Washington Post*, 29 Kasım 2006 (17.04.2019)

⁵¹¹ <https://gulfnews.com/world/gulf/saudi/islamic-military-coalition-holds-first-meeting-in-riyadh-1.1698994> (17.04.2019)

⁵¹² <https://imctc.org/English/Members>

⁵¹³ Helin Sarı Ertem, "Kimlik ve Güvenlik İlişkisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: "Kimliğin Güvenliği" ve "Güvenliğin Kimliği"", *Güvenlik Stratejileri*, Yıl: 8 Sayı: 16, ss. 192-195.

lideri Nasrallah'ın "Bütün Şiiilerin bir tutulmaması gerekmektedir"⁵¹⁴ ifadesi de Şii unsurların birbirlerinden farklı dinamiklere ve faktörlere sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim dikkat edilmelidir ki bölgedeki Şii gruplar arasında yaşanan yakınlaşmalar ortak mezhebi kimlikten ziyade sosyo-politik nedenlerden ortaya çıkmıştır. İran ve bu grupları bir araya getiren temel saik mezhepten ziyade ortak çıkarlardır. Önceki bölümlerde değinildiği üzere bölgedeki Şii unsurların büyük çoğunluğunun İran İslam Devrimine ve akabinde kurulan İran İslam Cumhuriyeti'ne büyük saygı ve sempati besledikleri aşikârdır. Ancak kendi bağımsızlıklarını ve ideallerini İran'ın dış politik emellerine feda etmekten ziyade kendilerine has kimliklerini muhafaza ederek buldukları ülkelerin siyasi yapısı içerisinde temel haklarını koruma ve temsiliyetlerini artırma gayesi içerisinde dirler.

Son yıllarda Şiiilerin bölge siyasetindeki yükselişinin yalnız İran'ın bölgede etkinlik sahasını genişletme çabasıyla bağdaştırılması indirgemeci bir yaklaşıma neden olmaktadır. Bu yaklaşım meselenin sosyal, iktisadi ve siyasi nedenlerinin göz ardı edilmesine sebebiyet vermektedir. Oysa çalışma içerisinde de değinildiği üzere bölgedeki Şii unsurlar her ne kadar İran'a ve İslam Devrimi'ne büyük saygı ve sempati duysalar da İran hegemonyası altında bir yapıyı kabul etmedikleri ve etmeye yanaşmadıkları aşikârdır. Bunların yanı sıra tarihsel tecrübelerin günümüzdeki izdüşümleri, Şia içerisindeki farklı yorumlar ve bölge siyasetinin kendine ait geçişken dinamiklere sahip olması gibi nedenler de Şii Hilali söylemindeki iddiaların doğrulanmasını zora sokmaktadır. Bu yüzden İran'ın Şii Hilali oluşturarak bölge ülkelerini tahakkümü altına alacağına yönelik iddiaların, bölgenin reel politiği ve dinamikleri göz önüne alınarak değerlendirildiğinde ortaya çıkan çelişkiler göstermektedir ki Şii Hilali söylemi bir retorikten fazlası olamamıştır.

Sonuç: İnşacı kuram çerçevesinde incelendiğinde Şii Hilali söyleminin ortaya çıkışının aktörler arasında gerçekleşen intersubjektif algılardan kaynaklandığı görülmektedir. Devrimden önce Batı bloğunun bölgedeki jandarması konumunda olan İran'ın devrim ile birlikte giriştiği kimlik inşası, bölgesel ve küresel aktörlerin algısını

⁵¹⁴ <https://carnegie-mec.org/2007/03/01/shia-sunni-divide-myths-and-reality-pub-19047> (30.04.2019)

yeniden şekillendirmiştir. Bir devletin kendini tanımlaması sonucunda şekillenen çıkarlarının dış politikasını oluşturduğu gibi jeopolitik tehdit/fırsatların da dış politika üzerinde yarattığı etki yeni bir kimlik tanımını oluşturmaktadır.

Şii Hilali söyleminin mahiyeti ve kapsamı incelendiğinde bahsi geçen iddiaların reel politikte karşılık bulamadığı görülmektedir. Söylem içerisinde yer alan bir üst Şii kimliği altında bölgedeki Sünnî ülkeleri kuşatma iddiaları gerek siyasi gerekse de sosyal nedenlerden dolayı karşılık bulamadığı görülmektedir. İmamet üzerine yoğunlaşan tartışmalar sonucunda farklı fırkalara ayrılan Şiilik içerisinde bir üst otorite tesis etmenin zorluğu ortada iken farklı inanç yapılarına sahip fırkaların bir araya gelmeleri fıkhî nedenlerden mümkün olmamaktadır. Yine hakeza farklı etnik yapıya sahip olan ve bundan dolayı tarihsel bir rekabete sahip olan bölge halklarının kendi milli benliklerini bir tarafa bırakarak Farsî bir hüviyete sahip olarak gördüğü bir devletin boyunduruğu altında bulunması da imkan dahilinde değildir. Nitekim Şii Hilali söylemi incelendiğinde içerisinde bahsi geçen ittifak ve birlikteliklerin mezhebi nedenlerden ziyade siyasi ve sosyal gerekçelerin ağır bastığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine aynı şekilde bölgede yaşanan rekabetin ve çatışmanın temelini de salt mezhebi gerekçelerden ziyade sosyal, siyasal ve ekonomik gerekçelerden kaynaklandığı görülmektedir.

SONUÇ

Pehleviler dönemi İran'ı incelendiğinde Avrupai tarzda seküler bir ulus-devlet inşa sürecine girişildiği görülmektedir. Mevcut monarşik yapıyı muhafaza ederek gerçekleştirilen faaliyetlerin esas gayesi demokratik ideallerden ziyade bir toplum dönüştürücülüğü/mühendisliği hedeflenmekteydi. Bu nedenle tabandan kopuk gerçekleşen reform ve uygulamalar halk ile yönetim arasındaki gerilimleri daha da artırmaktaydı. II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası sisteme hakim olan çift kutuplu dünyada İran, batı dünyasına entegre olmayı esas ülküsü olarak belirlemiştir. ABD'nin bölgedeki jandarması hüviyetine bürünen İran, üstlenmiş olduğu vazifeleri yerine getirmekten geri adım atmamıştır. İç politikada ise Şah, ülkenin dört bir yanını saran bir istibdat ağı tesis etmişti. Bu durum da yönetim ile halk arasındaki gerilime yeni bir safha eklemiştir. Nihayetinde halkın tüm kesimlerinin bir araya gelmesi ile birlikte Şahlık rejimini sona erdiren 1979 Devrimi gerçekleşti. Devrim sonucunda İran yeni bir kimlik tanımlamasına sahip oldu. Bu dönem de Safeviler döneminde olduğu gibi tekrardan Şii temelli bir kimlik tanımlaması öne çıktı. Ancak bu sefer yönetim bir Şah'a değil, Humeyni'nin formüle ettiği Velâyet-i Fakîh ilkesi sayesinde ulemanın uhdesine bırakıldı. Bu durum iç ve dış politikanın İslami ilkelere göre inşa edilmesinin önünü açtı.

Devrimin hemen akabinde Irak ile amansız bir savaşa girişen İran, bu savaştan büyük kayıplarla ayrıldıktan sonra dış politikada sert politik tutumunu bir kenara bırakarak mecburi bir yumuşama dönemine girdi. İran bu yumuşama döneminde sert güce/hard power dayalı devletlerarası diplomasiyi terk ederek yerine bölge halklarına yönelik yumuşak güce/soft power dayalı yeni bir diplomasi anlayışına geçti. ABD'nin 11 Eylül'ü gerekçe göstererek Afganistan ve Irak'a yönelik müdahaleleri bölgede yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Bölgede yaşanan gelişmeler İran için büyük avantajlar doğurmuştu. Tahran yönetiminin doğal düşmanı olan Saddam rejimi ile Selefî kökenli Taliban'ın devrilmesi İran için önemli bir tehlikenin bertaraf olması anlamına gelmekteydi. Bu rejimlerin devrilmesi sonrası ortaya çıkan güç boşluğunu iyi kullanan İran, yeni dönemde büyük kazanımlar elde etti. Başta Irak'ta olmak üzere bölgedeki Şii

grupların yükselişe geçmesi İran güdümünde bölgeyi kuşatan bir hilal oluşturulduğuna yönelik iddialara neden oldu. Irak'ta Şiilerin yönetimde etkin hale gelmeleri ile Lübnan'da Hizbullah, Yemen'de Ensarullah gibi oluşumların bölgesel ve küresel siyasete etki edecek seviyeye gelmesi bölgede bir Şii uyanışı gerçekleştiğine yönelik değerlendirmelere yol açtı. Daha sonraları İran'ın bu grupları kendi himayesi altında toplayıp bölge siyasetini domine edeceğine yönelik iddialar ortaya atıldı. İran merkezli bir kolu Yemen'e bir kolu Lübnan'a uzanan bir kuşak ile bölgedeki Sünnî ülkeleri kuşatan bir Şii Hilali oluşturulmaya yönelik iddiaların yapılmasına neden oldu. Ancak çalışmamızın esas sorunsalını oluşturan Şii Hilali söyleminin bahsedildiği gibi mahiyetinin ve kapsamının sadece mezhebi saiklere dayandırmak politik analizleri eksik kılacaktır. Her ne kadar İnşacı kuram çerçevesinde bir değerlendirme sonucunda tarafların kendilerini konumladıkları "ben" ve "öteki" algısı aktörler arasındaki ilişkilere yön verse de meseleyi mezhep odaklı lanse etmek yapılacak analizleri eksik kılacaktır. Çalışma içerisinde de ele alındığı üzere gerek İran ile bahsi geçen Şii gruplar arasında kurulan işbirlikleri gerekse de İran ile çatışma içerisine girmiş aktörlerin arasındaki ilişkilerin temelinde salt mezhebi gerekçeler bulunmamaktadır.

Bölgenin alamet-i farikası olan etnik ve mezhebi çeşitlilik nedeniyle bölge ülkeleri iç ve dış politikada birden fazla meydan okuma ile yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Tüm bunlara muhteris yöneticilerin manipülatif hamleler ile kendi rejimlerinin sürekliliğini sağlamaya yönelik faaliyetleri hem iç hem de dış politikada problemleri daha da çözümez hale getirmiştir. Var olan etnik ve mezhebi farklılıkların bizatihi yönetici elitler eliyle canlı tutulması bölgedeki kaosu daha da artırmaktadır. Bir üst kimlik tesis edilememesi, etnik ve mezhebi aidiyetlerden kaynaklı merkezi otoriteye karşı başına buyruk hareket eden grupları ortaya çıkarmıştır. Nitekim bu ülkelerde bir Lübnanlı, Iraklı veyahut Suriyeli gibi bir üst kimlikten ziyade Şii, Sünnî, Arap, Kürt vb. alt kimliklerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu grupların ortak bir milli bilinç ve tahayyülden noksan olmaları ülke içerisinde çatışan farklı çıkar gruplarını ortaya çıkarmıştır. Böylesine bir ortamda gerek kendi güvenliklerini sağlamak gerekse buldukları hinterland içerisinde etkinliğini artırmak için Şii grupların da bir araya geldikleri görülmektedir. Bu durum Şiiler ile buldukları rejimler arasında gerilim ve çatışmalara neden olmuştur.

Başta Körfez ülkeleri olmak üzere bazı Sünnî otoriteler tarafından dile getirildiği şekilde Şii grupların buldukları bölgelerde İran benzeri bir dönüşümü gerçekleştireceğine yönelik çekinceleri sosyo-politik gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Nitekim İran ile Şii Hilali söyleminin kapsamında bulunan ülkelerin arasında farklı dinamikler bulunmaktadır. Devrimin gerçekleştiği İran'ın kendine has dinamikleri ile bölgedeki Şii unsurların dinamikleri arasında göze çarpan farklılıklar bulunmaktadır. Bu unsurlar ve buldukları ülkeler arasındaki feodal farklılıklar, sosyo-kültürel yapının tarihsel süreçte oluşum şekilleri ve farklı siyasal yapılar içerisinde yer almaları İran benzeri bir yapının oluşumunu mümkün kılmamaktadır. Hatta bölgedeki Şii unsurlar içerisinde İran'daki rejimle en çok benzeşen Hizbullah'ın bile bir müddet sonra ayrı bir yol ve yöntem izlemeye başladığı görülmektedir. Her ne kadar bu gruplar nezdinde İran büyük bir değer ve prestije sahip olsa da İran'dan bağımsız siyasi emel ve tahayyüllere sahiptirler.

Şii Hilali iddiası kapsamında yer alan Şii grupların, birbirlerinden farklı inanç esaslarını benimsemeleri de bu gruplar arasındaki bir birlikteliği mümkün kılmamaktadır. Bu grupların Şiilik içerisinde farklı fraksiyonlarda yer almaları ve inanç sistemleri arasındaki farklılıklar iddiaları gerçek bir zemine oturtmamaktadır. Iraklı Şiilerin Velâyet-i Fakîh ilkesine yönelik eleştirileri, Yemenli Şiilerin imamete dair farklı içtihatları, Suriye'deki Nusayrilerin sahip olduğu farklı felsefik ve itikadi normları vb. gibi faktörler ortak bir mezhebi çatının varlığını zorlaştırmaktadır.

Şii Hilali söylemini açmaza sokan bir diğer durum ise etnik rekabettir. Tarihi Arap-Fars rekabetinin hala farklı şekillerde de olsa günümüzde canlı durumda olması Şii Hilali söylemini zora sokmaktadır. Lübnan, Suriye ve Irak gibi 1940'lardan itibaren Arap milliyetçiliğinin hem ideolojik hem de eylemsel liderliğini yapmış ülkelerin kendi milli benliklerini göz ardı ederek İran emellerine hizmet edecek bir oluşum içerisinde yer almalarını beklemek yanlış olacaktır.

Sonuç olarak bu çalışma içerisinde Şii Hilali söylemi içerisinde yer alan iddiaların bölgenin sosyal ve siyasal gerçeklikleriyle uyuşmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. İran'ın bölgedeki devlet ve devlet altı gruplar ile tesis ettiği ilişkiler ve yürüttüğü faaliyetler mezhep odaklı olmaktan ziyade çıkar odaklıdır. Devrim sonrası

İran’ında inşa edilen yeni kimliğin ortaya çıkardığı tehdit algısının bölge ülkelerinin dış politik emellerini önemli ölçüde şekillendirdiği yadsınamaz bir gerçekliktir. Bölgede İslami söylemi göz ardı ederek bir politika belirlenemeyeceği göz önüne alındığında İran’ın İslami söylem ve eylemlerinin gerekçeleri anlaşılmaktadır. Asırlara mal olmuş Arap-Fars rekabeti göz önüne alındığında da İslami söylemlerden uzak bir politikanın bölge halkları üzerinde tesir etmeyeceği de aşikârdır. Nitekim tarihi süreç içerisinde birden çok odak değişikliği ve de eksen kayması yaşasa da İran, sahip olduğu büyük medeniyetin bakiyesi devlet aklını/raison d’etat muhafaza ettiği görülmektedir. İran’ın dış politikada da izlediği tutum ve yürütmüş olduğu proaktif güvenlik politikaları kimlik odaklı olmaktan ziyade “çıkar” odaklıdır. Bundan dolayı Şii Hilali söyleminde yer alan iddiaların aksine İran, stratejik emel ve tahayyüllerini dini/mezhebi düsturlardan ziyade kendi menfaatine göre belirlemektedir. Bölgedeki Şii grupların kendine has dinamikleri de bu değerlendirmeye eklenince Şii Hilali söyleminin sosyal ve siyasal gerçekliklerle uyuşmadığı sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Abisaab, Rula, *Converting Persia-Religion and Power in the Safavid Empire*, London: I. B. Tauris, 2004.

Abrahamian, Ervand, *Humeynizm, İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, Mehmet Toprak (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2002.

-----, *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton University Press, 1982.

-----, *Modern İran Tarihi*, Dilek Şendil (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Abu Jaber, Kamel, *Arap Baas Sosyalist Partisi*, Ahmet Ersoy (çev.), Ankara: Altınoluk Matbaası, 1970; aktaran Özge Özkoç, *Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç Ve Dış Politika (1943-1991)*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2008.

Achar, Gilbert; Warschawski, Michel, *İsrail'in Hizbullah'a Karşı Savaşı*, Damla Kellecioğlu ve Sanem Öztürk (çev.), İstanbul: Yazın Yayıncılık, 2007.

Acun, Can, "Neo el-Kaide: Irak ve Şam İslam Devleti(IŞİD)", İstanbul: *SETA Perspektif*, Sayı: 53, 2014.

Adler, Emanuel, "Seizing the Middle Ground Constructivism in World Politics", *European Journal of International Relations*, Eylül 1997, ss. 312-323.

Ahin, Tahereh, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Devlet Yapısı", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 43, Sayı:2, Haziran 2010, ss. 81-100.

Ajami, Fouad, *The Vanished Imam Musa Sadr And The Shia of Lebanon*, Newyork: Cornell University Press, 1986.

- Akyurt, Mehmet Ali, “Yemen 2010”, *Ortadoğu Yıllığı 2010*, Kemal İnat, Muhittin Ataman ve İsmail Numan Telci(ed.) , İstanbul: Açılım Kitap, 2011, ss. 313-334.
- Alagha, Joseph, *The Shifts In Hizbullah’s İdeology*, Amsterdam University Press, 2006.
- Alagöz, Bilgehan; Kandemir, Ekber, “Regional Security and Iran’s Afghanistan Policy in Post 9/11 Period”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2015, ss. 109-140.
- Algar, Hamid, “Merci-i Taklid”, *DİA*, Cilt: 24, 2004, ss. 172-174.
- , “Humeyni”, *DİA*, Cilt: 18, 1998, ss. 358-364.
- , “İran”, *DİA*, Cilt: 22, 2000, ss. 409-413.
- , *İslam Devriminin Kökleri*, M. Çetin Demirhan (çev.), Ankara: Endişe Yayınları, 1990.
- , *Wahhabism A Critical Essay*, Newyork: Islamic Publications International, 2002.
- Alvandi, Roham, *Nixon, Kissinger and the Shah*, Oxford University Press, 2014.
- Apaydın, Yunus, “Nas”, *DİA*, Cilt: 32, 2006, ss. 391-392.
- Arjomand, Said Amir, *After Khomeini İnan His Successors*, Oxford University Press, 2009.
- Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu-Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Cilt:1, 5. Baskı, Bursa: MKM Yayınları, 2012.
- , *Basra Körfezi ve Ortadoğu’da Güç Dengesi*, İstanbul: Alfa yayınları, 1998.
- Ashley, Richard, “The Poverty of Neorealism”, *International Organization*, Cilt: 38, No:2, Bahar 1984, ss. 225-286.

- Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Ateş, Davut, *Uluslararası Politika Nedir? Dünyayı Anlamak ve Anlatmak*, Bursa: Dora Yayınları, 2013.
- Atlıoğlu, Yasin, “Lübnan’da Din ve Siyaset: Dürzi Liderlik Örneği”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2015, ss. 2-25.
- , *Savaşta ve Barışta Lübnan Marunileri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- Avni İlhan, “Atebat”, *DİA*, Cilt: 4, 1991, ss. 49-50.
- Aydın, Mehmet Akif, “İmamet”, *DİA*, Cilt: 22, 2000, ss. 203-207.
- Aydın, Mustafa, “Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 51, Sayı: 1, 1996, ss. 71-114.
- Balkan, Serkan; Tiryaki, Fatih, “İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü&Humeyni ve Şah’ın Söylemlerinin Analizi”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 85-113.
- Barzegar, Kayhan, “İran, Ortadoğu Ve Uluslararası Güvenlik”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 2, Sayı: 21, Eylül 2010, ss. 83-92.
- Baumann, Rainer; Mayer, Peter; Zangl, Bernhard (ed.), *International Relations: The Great Debates*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2011.
- Bazin, Marcel, “Kum”, *DİA*, Cilt: 26, 2002, ss. 361-362.
- Belazuri, *Fütühul Buldan*, Mustafa Fayda (çev.), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Black, Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi*, Hamit Çalışkan (çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010.
- Blaga, Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım, 1997.

- Boozari, Amirhassan, *Shi'i Jurisprudence and Constitution*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Bulut, Halil İbrahim, "Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmada Dini ve Siyasi Otoritelerin Rolü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 22, 2010, ss. 1-19.
- Burchill, Scott; Linklater, Andrew, "Giriş", Scott Burchill vd., *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Muhammed Ağcan ve Ali Aslan (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 5. Edisyon, 2. Basım, 2015, ss. 11-53.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Sosyal, Siyasî ve Dini Yönleriyle Yemen Husi Hareketi", *Divan Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 30, Ocak 2011, ss. 115-152.
- Caferiyan, Resul, "Geçmişten Günümüze Kum Kenti", Metin Bozan (çev.), *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2007, Cilt: 9, Sayı: 27, ss. 309-322.
- Cevdet Paşa, Ahmed, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, Cilt II-Kısım I, Mahir İz (çev.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, 1985.
- Cezani, Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, Mehmet Harmancı (çev.), İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Connolly, Williem E., *Kimlik ve Farklılık*, Ferma Lekesizalın (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 2011.
- Cox, Michael; Strokes, Doug, *US Foreign Policy*, New York: Oxford University Press, 2012.
- Çağatay, Neşet; Çubukçu, İbrahim A., *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.

- Çamyamaç, Anıl, “Uluslararası Hukukta Köprüler: Sınırlar ve Diğer Hususlar”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 1, 2017, ss. 233-310.
- Çandar, Cengiz, *Dünden Yarına İran*, İstanbul: Yalçın Yayınları, 1981.
- , *Mezopotamya Ekspresi*, İstanbul: İletişim, 2. Baskı, 2012.
- Çetinsaya, Gökhan, “Milli Mücadele’den Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri, 1919–1925, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 48, Kasım 2000, ss. 769-796.
- Chan, Sewell, “Why Iran and Israel Are Clashing in Syria”, *The New York Times*, 10 Mayıs 2018.
- Chehabi, Houchang E., “The Paranoid Style in Iranian Historiography”, Touraj Atabaki (Ed.), *Iran in the 20th Century Historiography and Political Cultures*, New York: I. B. Tauris, 2009, ss. 155-176.
- Cole, Juan, “A ‘Shite Crescent’? The Regional Impact of the Iraq War,” *Current History*, Cilt: 105, Sayı: 693, Ocak 2006, ss. 20-26.
- Dabashi, Hamid, *Shi’ism: A Religion of Protest*, The Belknap Press of Harvard University Press, 2011.
- Daftary, Farhad, *Şii İslam Tarihi*, Ahmet F. Yıldırım (çev.), İstanbul: Alfa Tarih, 2016.
- Davidson, Christopher M., *After the Sheikhs The Coming Collapse of the Gulf Monarchies*, Oxford University Press, 2013.
- Demircan, Adnan, *Hız. Ali’nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*, 2. Baskı, İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Demirkılınç, Selçuk, “Psikopolitik Boyutuyla İran Devrimi”, *Journal of Oriental Scientific Research*, Cilt: 9, Sayı: 1, Nisan 2017, ss. 22-43.
- Demirtaş, Erdem, *Ortadoğu’da Devlet ve İktidar*, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

- Dresch, Paul, *Tribes, Government and History*, Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Dunn, Frederick, "The Scope of International Relations", *World Politics*, Cilt 1, Sayı 1, 1948, ss. 142-146.
- Ebu Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, Sıbğatullah Kaya (çev.), İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2003.
- Ehteshami, Anoushiravan, "Iran's International Relations: Pragmatism in a Revolutionary Bottle", *The Middle East Institute Viewpoints: The Iranian Revolution at 30*, 2009.
- Ehteshami, Anoushiravan; A. Hinnebusch, Raymond, *Syria and Iran, Middle Powers in a Penetrated Regional System*, Newyork: Routledge, 1997.
- el-Eşari, Ebu Hasan, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın (çev.), İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- el-Kummi, Ebu Cafer Muhammed b. Ali İbn-i Babaveyh, *Risaletu'l-İ'tikadatil-İmamiyye/Şii İmamiyye'nin Esasları*, Ethem Ruhi Fığlalı (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- el-Marashi, İbrahim, "Şii Hilali Mitini İnşa Etmek: İnan Devrimi'nden 2003 Irak Savaşı'na", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 13, Sayı: 3, ss. 7-36.
- Erdin, Murat, *Düşünceleri, Örgüt Yapıları ve Eylemleriyle Hamas-Hizbullah*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- Erhan, Çağrı, "Filistin-İsrail Barış Süreci Nereye Gidiyor?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 56, Sayı: 2, 2001, ss. 173-180.
- Ertem, Helin Sarı, "Kimlik ve Güvenlik İlişkinine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: "Kimliğin Güvenliği" ve "Güvenliğin Kimliği"", *Güvenlik Stratejileri*, Yıl: 8 Sayı: 16, ss. 177-237.

- es-Semahici, Abdullah, “İmamiyye Şîası'nın İki Ekolü Ahbariler ve Usûliler Arasındaki Temel Farklar”, İbrahim Kutluay (çev.), *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2013, ss. 137-153.
- Eşref, Ahmed, “İran'da Ulusal ve Etnik Kimlik Krizi”, Hamid Ahmedi (Ed.), *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, İstanbul: Küre Yayınları, 2009, ss. 89-123.
- Faber, David, *The Iran Hostage Crisis and America's First Encounter With Radical Islam-Taken Hostage*, Princeton University Press, 2005.
- Faour, Muhammad A., “Religion, Demography and Politics in Lebanon”, *Middle Eastern Studies*, Cilt: 43, Sayı: 6, Kasım 2007, ss. 909-921.
- Faroqhi, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Gül Çağalı Güven (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmamiyye Şîası: Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1984.
- Fromkin, David, “The Great Game in Asia”, *Foreign Affairs*, Cilt: 58, Sayı: 4, ss. 936-951.
- Fukuyama, Francis, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Zülfü Dicleli (çev.), İstanbul: Profil Kitap, 6. Baskı, 2016.
- Fuller, Graham, “The Hizballah-Iran Connection: Model for Sunni Resistance,” *The Washington Quarterly*, Cilt: 30, Sayı: 1, Kış 2006-2007, ss. 139-150.
- Furon, Raymond, *İran*, Galib Kemali Söylemezoğlu (çev.), İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943.
- Furtig, Henner, “Conflict and Cooperation in the Persian Gulf: The Interregional Order and US Policy,” *Middle East Journal*, Cilt: 61, Sayı: 4, Sonbahar 2007, ss. 627-640.
- Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi*, Fethi Aytuna (çev.), İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2011.

- Gaub, Florence, “War of Words: Saudi Arabia v Iran”, *European Union Institute for Security Studies*, 2016.
- Gerges, Fawaz, “Saudi Arabia and Iran must end their proxy war in Syria”, *The Guardian*, 15 Aralık 2013.
- , *The New Middle East-Protest and Revolution in the Arab World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- , *The Rise And Fall of Al Qaeda*, Oxford University Press, 2011.
- Goodrazi, Jubin M., *Syria and Iran-Diplomatic Alliance and Power Politics in the Middle East*, London: Tauris Academic Studies, 2006.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, Der Yayınları, İstanbul, 1987.
- Guzzini, Stefano, *Realism in International Relations and International Political Economy: The Continuing Story Of A Death Foretold*, Newyork: Routledge, 1998.
- Günel, Mustafa, *Hız. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul: İnsan yayınları, 2014.
- Gündoğan, Ünal, “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 29, 2011, ss. 93-99.
- Haji-Yousefi, Amir M., “Whose Agenda Is Served by the Idea of a Shia Crescent?”, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Cilt: 8, Sayı: 1, Bahar 2009, ss. 114-135.
- Hakyemez, Cemil, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Halliday, Fred, “İran: Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm”, Erhan Sakallıoğlu (çev.), Serpil Üşür(der.), *İran Devrimi: Din, Anti-emperyalizm ve Sol*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 9-53.

- , *Revolution and Foreign Policy The Case of South Yemen*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Haquani, Jamai, *The Shia Crescent Emergence of World War 3*, Colorado: Outskirts Press, 2008.
- Heydarian, Richard Javad, “Iran and Post-Withdrawal Iraq”, *Foreign Policy in Focus*, 3 Şubat 2012.
- Hinz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, Tevfik Bıyıklıoğlu (çev.), 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Hiro, Dilip, *The Longest War Iran –Iraq Military Conflict*, Newyork: Routledge, 1991.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Cilt: 2, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hobsbawm, Eric J., *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Yavuz Aloğan (çev.), Everest Yayınları, 11. Baskı, 2018.
- Hook, Steven W.; Spainer, Spainer, *Amerikan Dış Politikası*, Özge Zihnioğlu (çev.), 2. Baskı, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016.
- Hopf, Ted, “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”, *International Security*, Cilt: 23, Sayı: 1, Yaz 1998, ss. 171-200.
- Hourani, Albert, “From Jabal Amil to Persia”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Cilt: 49, Sayı: 1, In Honour of Ann K. S. Lambton, Şubat 1986, ss. 133-140.
- , *Arap Halkları Tarihi*, Yavuz Alogan (çev.), İstanbul: İletişim, 10. Baskı, 2013.
- , *Batı Düşüncesinde İslam*, Celal Kanat (çev.), İstanbul: Doruk Yayınları, 2010.

Humeyni, Ruhullah, *İmam Humeyni Açısından Filistin*, Kadri Çelik (çev.), İstanbul: İhsan Yayınları, Tarihsiz.

-----, *İslam İnkılabının İhracı*, Tahran: İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslar arası İlişkiler Bürosu, 1997.

-----, *Velâyet-i Fakîh*, Tahran: İmam Humeyni'nin -ks- Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu, Tarihsiz.

Huntington, Samuel P., "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, Cilt:72, Sayı:3, Yaz 1993, ss. 22-49.

İbn'ül Esîr, Ali, *El-Kamil Fi't-Tarih*, 3. Cilt, Ahmet Ağırakça (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, Hüseyin Hâtemî (çev.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

İzzeti, İzzetullah, *İran ve Bölge Jeopolitiği*, Hakkı Uygur (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2005.

Jackson, Peter(ed.), *The Cambridge History of Iran*, Cilt: 6, Cambridge University Press, 1986.

Kaplan, Doğan, "İran'da Şîi-Sünnî Yakınlaştırma Çalışmaları", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 257-274. Karsh, Efraim, *The Iran-Iraq War 1980-1988*, Oxford: Osprey Publishing, 2002.

Kartaloğlu, Habib, "İmamiyye'de Ahbâri-Usûli Farklılaşması: Şeyh Saduk Ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 24, 2011, ss. 193-216.

Katz, Mark N., "Iran and Russia", Robin Wright (Ed.), *The Iran Primer Power, Politics, and U.S. Policy*, Washington DC: United States Institute of Peace Press, 2010, ss. 184-190.

- Kazemzadeh, Firuz, *Russia and Britain in Persia-Imperial Ambitions in Qajar Iran*, London: I.B. Tauris, 2013.
- Keddie, Nikki R., *Modern Iran Roots and Results of Revolution*, New Haven: Yale University Press, 2006.
- Kerr, Malcolm H., *The Arab Cold War: Gamal Abd Al-Nasir and His Rivals, 1958-1967*, Oxford University Press, İkinci Baskı, 1967.
- Kerr, Paul K., *Iran's Nuclear Program: Status*, Washington: Congressional Research Service, 19 Eylül 2018.
- Kevserani, Vecih, *Fakih ve Sultan*, Yeni Zamanlar Yayınları, 2007.
- Keyman, Fuat E., "Kimlik ve Demokrasi," Atila Eralp (der.), *Devlet ve Ötesi*, İstanbul: İletişim, 2005, ss. 217-250.
- Khaldi, Shahram, "The Hedging Mullah: A Historical Review of the Clergy's Struggle for Hegemony and Independence in Modern Iran", *Constellations*, Cilt:17, Sayı: 1, 2010, ss. 31-50.
- Khoury, Philip S., *Syria and French Mandate The Politics of Arab Nationalism 1920-1925*, New Jersey: Princeton University Press, 1987.
- Kılıç, Mehmet vd., "Kuruluşundan Günümüze Irak'ın Şii Milis Gücü Haşdi Şabi", *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, Cilt: 2 Sayı: 1, 2018, ss. 46-60.
- Kinzer, Stephan, *Şah'ın Bütün Adamları-Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, Selim Önal (çev.), İstanbul: İletişim, 2004.
- Kolsuz, Kürşat, "Mezhep Ve Kimlik Bağlamında Ortadoğu'da İran'ın Güç Ve Güvenlik Politikaları", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi* 1/2, Ekim 2017, ss. 11-45.
- Köse, Talha, *İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları*, Ankara: SETA Yayınları, 2008.

- Kratochwill, Friedrich, *Rules, Norms and Decisions*, Cambridge University Press, 1989.
- Kratochwil, Friedrich ve Ruggie, John Gerard, "International Organization: A State of the Art on an Art of the State", *International Organization*, Cilt: 40, Sayı: 4, Sonbahar 1986, ss. 753-775.
- Kummi; Nevbahti, *Şii Firkalar: Kitab'ül-Malakat ve Fırakû'ş-Şîa*, Hasan Onat vd. (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kuran'ı Kerim, 28:4-15, 37:82, 54:51 ve 112:1-4.
- Kurşun, Zekeriya, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak", *Irak Dosyası*, TATAV, 2003, ss. 7-16.
- Kurt, Veysel, *Devrimden Askeri Müdahaleye Yemen*, İstanbul: SETA Yayınları, 2015.
- Küçük, Mustafa, "Uluslararası İlişkiler Kuramında Konstrüktivist Dönüşü Anlamak", *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 9, No:2, 2009, ss. 771-795.
- Lapid, Yosef, "The Third Debate: On the Prospects of International Theory in a Post-Positivist Era", *International Studies Quarterly*, Cilt: 33, Sayı: 3, 1989, ss. 235-254.
- Lapid, Yosef; Kratochwil, Friedrich, *The Return of the Culture and Identity in IR Theory*, London: Lynne Rienner, 1996.
- Lapidus, Ira M., *İslam Toplulukları Tarihi*, Cilt II, Yasin Aktay (çev.), İstanbul: İletişim, 2010.
- Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, Selen Y. Kölay (çev.), Ankara: Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, 2006.
- Mansfield, Peter, *Ortadoğu Tarihi*, Ümit Hüsrev Yolsal (çev.), İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim, 20. Baskı, 2017.

- Marschall, Christin, *Iran's Persian Gulf Policy From Khomeini to Khatami*, Newyork: Routledge Curzon, 2003.
- Melamid, Alexander, "The Shatt Al-Arab Boundary Dispute", *The Middle East Journal*, Cilt: 22, Sayı: 3, Yaz 1968, ss. 350-357. Minkari, Tarık, *Vakatu Siffin*, Cemaletdin Saylık (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Menashri, David, "Irans Regional Policy: Between Radicalism and Pragmatism", *Journal of International Affairs*, Cilt: 60, Sayı: 2, Bahar 2007, ss. 153-166.
- , "Shi'ite Leadership: In the Shadow of Conflicting Ideologies", *Iranian Studies*, Cilt: 13, No: 1/4, 1980, ss. 119-145.
- Milani, Mohsen M., "The Transformation of the Velayet-e Faqih Institution: From Khomeini to Khamenei", *The Muslim World*, 1992, No: 3-4, ss. 175-190.
- Moghadam, Val, "Anti-Emperyalizm mi, Sosyalizm mi? İran'da Devrim ve Sol", Mehmet Yetiş (çev.), Serpil Üşür (ed.), *İran Devrimi: Din, Anti-emperyalizm ve Sol*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 108-150.
- Momen, Moojan, *An Introduction to Shi'i Islam*, New Haven: Yale University Press, 1985.
- Moslem, Mehdi, *Factional Politics in Post Khomeini Iran*, New York: Syracuse University Press, 2002.
- Moussavi, Ahmed Kazemi, "The Establishment of the Position of Marja'iyat-i Taqlid in the Twelver- Shi'i Community", *Iranian Studies*, Cilt: 18, Sayı: 1, Kış 1985, ss. 35-51.
- Nasr, Seyyid Vali Reza, "When the Shiites Rise", *Foreign Affairs*, Cilt: 85, Sayı: 11, Haziran/Ağustos 2006, ss. 58-74.
- , *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, Newyork: W. W. Norton & Company, 2006.

- Newman, Andrew J., *Safavid Iran Rebirth of a Persian Empire*, London: I. B. Tauris, 2006.
- Norton, Augustus Richard, *Hezbollah A Short History*, Princeton University Press, 2007.
- Obaid, Nawaf, “Stepping into Iraq: Saudi Arabia Will Protect Sunnis If the U.S. Leaves”, *Washington Post*, 29 Kasım 2006.
- O’Connor, Tom, “What's Happening In Syria? Everything You Need To Know About Proxy War Between U.S., Russia, Iran And Turkey”, *Newsweek*, 3 Mart 2018.
- Oğuz, Sami; Çakır, Ruşen, *Hatemi'nin İran'ı*, İstanbul: İletişim, 2. Baskı, 2000.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Onat, Hasan; Kutlu, Sönmez (ed.), *İslam Mezhepleri Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Onuf, Nicholas G., *World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*, Columbia University Press, Newyork, 1989.
- Ozan, Emre, “Birinci Dünya Savaşı ve Uluslararası İlişkiler Disiplininin Doğuşu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Bakış*, Cilt: 7, Sayı: 14, Yaz 2014, ss. 197-214.
- Öz, Mustafa, “Ehli- Beyt”, *DİA*, Cilt:10, 1994, ss. 498-501.
- , “Şîa”, *DİA*, Cilt: 39, 2010, ss. 116-120.
- , “Usûliyye”, *DİA*, Cilt:42, 2012, ss. 214-215.
- , “Necef”, *DİA*, Cilt: 12, 2006, ss. 486-487.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “İran”, *DİA*, Cilt: 22, 2000, ss. 395-400.

- Özkan, Halit, “Zeyneb bint Ali”, *DİA*, Cilt: 44, 2013, ss. 356-357.
- Özkoç, Özge, *Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç Ve Dış Politika (1943-1991)*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2008.
- Öztürk, Ahmet, “Bahreyn 2012”, *Ortadoğu Yıllığı 2012*, İstanbul: Açılım Kitap, 2012, ss. 389-409.
- Parker, Geoffrey, *Cambridge Savaş Tarihi*, Fusun Tayanç ve Tunç Tayanç (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Pappe, Ilan, *Modern Filistin Tarihi*, Nuri Plümer (çev.), Ankara: Phoenix Yayıncılık, 2007.
- Pehlevi, Farah, *Anılar*, Rukiye Öke(çev.), İstanbul: Dünya Kitapları, 2004.
- Petersen, T. Tingvold, “Crossing The Rubicon? Britain’s Withdrawal from the Middle East, 1964-1968: A Bibliographical Review”, *The International History Review*, Cilt: 22, Sayı: 2, Haziran 2000, ss. 318-340.
- Qassam, Naem, *Hizbullah-Bir Hareketin Anlatılmamış Öyküsü*, Muharrem Tan (çev.), İstanbul: Kesit Yayınları, 2006.
- Ramazani, R. K., “Iran’s Foreign Policy: Both North and South”, *The Middle East Journal*, Cilt: 46, Sayı: 3, Yaz 1992, ss. 393-412.
- Reus-Smit, Christian, “Konstruktivizm”, Scott Burchill vd., *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Muhammed Ağcan ve Ali Aslan (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 5. Edisyon, 2. Basım, 2015, ss. 285-315.
- Sadeghi, Ahmad, “Genealogy of Iranian Foreign Policy: Identity, Culture and History”, *The Iranian Journal of International Affairs*, Cilt: 20, Sayı: 4, Sonbahar 2010.
- Salmoni, Barak A., Loidolt, Bryce ve Wells, Madeleine, *Regime and Periphery in Northern Yemen: The Huthi Phenomenon*, Pittsburgh: Rand Corporation, 2010.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İstanbul: İmge Kitabevi, 22. Baskı, 2013.

- Sandıklı, Atilla; Emeklier, Bilgehan, *Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm*, İstanbul: Bilgesam, 2011.
- Sandıklı, Atilla; Salihi, Emin, *İran, Şii Hilali ve Arap Baharı*, Bilgesam, 2011.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevi-Haşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Baskı, 2015.
- Seale, Patrick, *Asad The Struggle For The Middle*, University of California Press, 1990.
- Shanahan, Rodger, *The Shia of Lebanon-Clans, Parties and Clerics*, London-Newyork: Taurus Academic Studies, 2005.
- Siklawi, Rami, "The Dynamics of Palestinian Political Endurance in Lebanon", *Middle East Journal*, Cilt: 64, Sayı: 4, Sonbahar 2010, ss. 597-611.
- Sinkaya, Bayram, "İran-Yemen İlişkileri ve Ensarullah Hareketi", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 7, Sayı: 67, Mart-Nisan 2015, ss. 60-62.
- , "İran'da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızlarının Yükselişi", *Ortadoğu Etütleri*, , Cilt: 2, No: 2, Ocak 2010, ss. 115-142.
- , "Şii Eksenli Tartışmaları ve İran", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2007, ss. 37-63.
- Skocpol, Thoda, "Rantiye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam", Serpil Üşür (ed.), *İran Devrimi: Din, Anti-emperyalizm ve Sol*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 54-82.
- Sune, Engin; Özdemir, Ali Murat, "Rantçı Devlet Yazını Üzerine Deneme", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 9, Sayı: 35, Güz 2012, ss. 3-31.
- Sümer, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Yayınları, 1976.
- Şehristani, Muhammed, *Milel ve Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, Mustafa Öz (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 3. Basım, 2015.

- Şen, Gülriz, “İran ve “Arap Baharı”: Bağlam, Söylem ve Siyaset”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt: 3, Sayı: 2, Ocak 2012, ss. 95-118.
- Şeriati, Ali, *Ali Şiası Safevi Şiası*, Hicabi Kırlangıç (çev.), Ankara: Fecr Yayınevi, 2009.
- , *İran ve İslam*, Kenan Çamurcu (çev.), Ankara: Fecr Yayınevi, 2012.
- Tabâtabâî, Allame Muhammed, *Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şîa*, Kadir Akaras ve Abbas Kummi (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Kevser Yayınları, 1999.
- Taflioğlu, Serkan, “İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik Ve Meşruiyet Kaynağı ‘Velâyet-i Fakîh’”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 68, Sayı: 3, 2013, ss. 95-112.
- Takeyh, Ray, *Guardians of The Revolution- Iran and the World in the Age of the Ayatollahs*, Oxford University Press, 2009.
- Tanrısever, Oktay F., “Güvenlik”, Atila Eralp (der.), *Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, İstanbul: İletişim, 2005, ss. 107-123.
- Teber, Ömer Faruk, “Haydariyye Taifesine Yönelik Eleştiriler: Risale fi Hakkî't-Taifeti'I-Haydariyye" Ekseninde”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2007, ss. 157-177.
- Thies, Cameron G., “Myth, half-truth, reality, or strategy? Managing disciplinary identity and the origins of the first great debate”, Brian Schmidt (ed.), *International Relations And The First Great Debate*, Newyork: Routledge, 2012, ss. 118-132.
- Tibi, Bassam, *Arap Milliyetçiliği*, Taşkın Temiz (çev.), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.
- Topaloğlu, Fatih, “Şîa'nın İran Kültüründen Etkilendiği Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Milel ve Nihal Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:3, 2011, ss. 31-45.
- Traboulsi, Fawwaz, *A History of Modern Lebanon*, London: Pluto Press, 2007.

- Tripp, Charles, *A History of Iraq*, Cambridge: Cambridge University Press, Third Edition, 2007.
- Türk, Hüseyin, “Nusayriliğin Tarihi Kökeni ve Gelişmesi”, *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, 2018, ss. 51-74.
- Tütüncü, Muttalip, “Lübnan-Ortadoğu’nun Krizler Ülkesi”, *Ortadoğu Çatışmaları*, Ahmet Emin Dağ (ed.), İstanbul: İHH Akademi, 2015, ss. 64-85.
- Uyar, Mazlum, “Velâyet-i Fakîh ’in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi”, *Dini Araştırmalar*, Cilt:2, Ocak-Nisan 2000, ss. 77-98.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi I. Cilt*, , Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi, Emevi-Abbassiler*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Üstün, İsmail Safa, “İran”, *DİA*, Cilt: 22, 2000, ss. 400-404.
- Üşür, Serpil (der.), *İran Devrimi: Din, Anti-emperyalizm ve Sol*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.
- Üzüm, İlyas, “Nusayrilik”, *DİA*, Cilt: 33, 2007, ss. 270-274.
- Van Dam, Nicolaos, *Suriye’de İktidar Mücadelesi*, İstanbul: İletişim, 2000.
- Vatikiotis, Panayitios J., *Nasser and His Generation*, London: Croom Helm, 1978.
- Vloten, Gerlof Van, *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti, Şîa ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Mehmed S. Hatiboğlu (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Fikret Işıltan (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

- Wendt, Alexander, "Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics", *International Organization*, Cilt: 46, Sayı: 2, Mart 1992, ss. 391-425.
- , "Constructing International Politics", *International Security*, Cilt: 20, No:1, Yaz 1995, ss. 71-81.
- , "The Agent-Structure Problem in International Relations Theory", *International Organization*, Cilt: 41, Sayı:3, Yaz 1987, ss. 335-370.
- , "The State as Person in International Relations Theory", *Review of International Studies*, Cilt: 30, Sayı: 2, 2004, ss. 289-316.
- , *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Wright, Robin ve Baker, Peter, "Iraq, Jordan See Threat from Iran," *Washington Post*, 8 Aralık 2004.
- Yalçın, Hasan Basri, *İran Nükleer Müzakereleri*, İstanbul: SETA, Haziran 2015.
- Yamani, Mai, "The Two Faces of Saudi Arabia", *Survival*, Cilt: 50, Sayı: 1, Şubat-Mart 2008, ss. 143-156.
- Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *DİA*, Cilt:9, 1994, ss. 263-265.
- Yeğın, Abdullah, *İran 'ın Sert Gücü*, İstanbul: SETA Yayınları, 2016
- Yergin, Daniel, *Petrol*, Kamuran Tuncay (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2003.
- Yıldırım, Nimet, *İran Mitolojisi*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015.
- Yurdağur, Metin, "Ahbâriyye", *DİA*, Cilt:1, 1988, ss. 490-491.
- Yurdusev, A. Nuri, "'Uluslararası İlişkiler' Öncesi", Atila Eralp (der.), *Devlet, Sistem ve Kimlik*, 11. Baskı, İstanbul: İletişim, 2009, ss. 15-56.

Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Cilt: 2, Nejdet Gök (çev.), İstanbul: İletişim, 2. Baskı, 2015.

Zisser, Eyal, *Lebanon The Challenge of Independence*, London: I.B. Tauris, 2000.

Zürcher, Eric Jan, *Devletin Silahlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik*, Tanju Akad (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

İnternet Kaynakları

<http://aljazeera.com.tr/gorus/husi-iran-iliskisi-mezhep-kilifli-cikar-ittifaki>

<https://aawsat.com/english/home/article/1204601/exclusive-why-iran%E2%80%99s-intervention-syria-proved-so-costly>

<https://carnegie-mec.org/2007/03/01/shia-sunni-divide-myths-and-reality-pub-19047>

<https://eaworldview.com/2016/06/iran-interview-supreme-leaders-aide/>

<https://eng-archive.aawsat.com/tariq-alhomayed/opinion/if-we-lose-syria-we-lose-tehran>

<http://english.khamenei.ir/news/2081/Leader-s-speech-on-26th-demise-anniversary-of-Imam-Khomeini-r-a>

<https://gulfnews.com/world/gulf/saudi/islamic-military-coalition-holds-first-meeting-in-riyadh-1.1698994>

<https://imctc.org/English/Members>

<https://iramcenter.org/sii-ilim-havzalarinin-tarihi-seyri-kum-ve-necef/>

http://parstoday.com/tr/news/iran-i52690-%C5%9Eii_hlali_ve_s%C3%BCnni_%C3%BC%C3%A7geni_sap%C4%B1k_ve_fitneci_iddialar

<http://rawabetcenter.com/en/?p=1037>

<https://t24.com.tr/haber/ahmedinejad-abd-ve-bati-cikarlari-icin-bolgede-mezhepler-arasinda-tefrika-cikariyor,196996>

<https://tr.mehrnews.com/news/1858139/Siyonist-Rejim-unutulmamal%C4%B1-Ne-S%C3%BCnni-hilali-var-ne-de-%C5%9Eii-hilali>

<https://turk-archive.aawsat.com/2017/11/article55364527/iran-irakta-sistaninin-halefini-belirlemek-icin-mucadele-ediyor/>

<https://sputniknews.com/middleeast/201601071032797495-shia-sunnis-oil-saudis/>

<http://studies.aljazeera.net/mritems/Documents/2015/4/30/2015430123234636734Geopolitical%20context%20of%20Operation%20Decisive%20Storm%20.pdf>

<http://undocs.org/S/INF/48>

<http://unscr.com/en/resolutions/2051>

<http://web.stanford.edu/group/mappingmilitants/cgi-bin/groups/view/629>

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunden-bugune-iran-nukleer-anlasmasi/1139503>

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/hasdi-sabi-bolgede-iranin-stratejisini-uygulayan-bir-yapi/677046>

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/iran-da-dini-otorite-ve-mesruiyet-tartismalari/1123778>

<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/iranin-ortadogudaki-kilici-kasim-suleymani>

<https://www.aljazeera.com/archive/2006/04/200849132414562804.html>

<http://www.aljazeera.com.tr/gorus/iranin-elindeki-dorduncu-arap-baskenti>

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/bagdat-baskentimizdir-sozune-tepki>

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/isid-musulu-ele-gecirdi>

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37778936>

<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26116868>

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/03/150326_yemen_tepkiler

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/02/150226_yemen_analiz

<http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-51-20150403331201.pdf>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/iz.html>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/le.html>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ym.html>

<https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=32352>

<https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=4430>

<https://www.haaretz.com/1.5184277>

<https://www.haberturk.com/bahreyn-disisleri-bakani-al-halife-iran-tehdidi-filistin-davasindan-daha-onemlidir-2373958>

<https://www.hrw.org/report/2015/09/20/ruinous-aftermath/militias-abuses-following-iraqs-recapture-tikrit#>

<http://www.ipsnews.net/2013/09/op-ed-syria-has-become-irans-vietnam-lets-help-it-escape>

<http://www.islamianaliz.com/h/72731/imam-humeyni-vefatinin-30-yilinda-aniliyor>

<http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/232070>

<https://www.jpost.com/Middle-East/Khamenei-aide-Attack-on-Syria-is-an-attack-on-Iran>

<https://www.memri.org/reports/irans-support-houthi-rebellion-yemen-without-iran-there-would-be-no-war-syria-and-ansar>

<http://www.mfa.gov.tr/korfez-arap-ulkeleri-isbirligi-konseyi.tr.mfa>

<https://www.ntv.com.tr/dunya/irandan-misirdaki-darbeye-ilk-tepki,467b1qOC-0a9aneRi0hJow>

https://www.ntv.com.tr/dunya/ruhaniden-suudi-arabistana-operasyonlari-durdur-ateskes-konusalim,eM4VILxZr0CCOXaA_xMNAg

<https://www.nytimes.com/1988/07/21/us/khomeini-accepts-poison-of-ending-the-war-with-iraq-un-sending-mission.html>

<https://www.nytimes.com/interactive/2017/05/19/world/middleeast/schedule-for-trump-first-trip-overseas.html>

https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm

<https://www.presstv.com/Detail/2016/04/10/460027/Iran-Syria-Assad-Velayati-redline/>

<https://www.reuters.com/article/us-wikileaks-iran-saudis/cut-off-head-of-snake-saudis-told-u-s-on-iran-idUSTRE6AS02B20101129>

<https://www.theguardian.com/world/2004/jul/31/iraq.iran>

<https://www.theguardian.com/world/2013/apr/30/hezbollah-syria-uprising-nasrallah>

<https://www.timeturk.com/tr/2008/07/07/iran-ve-misir-arasinda-film-gerginligi.html>

<https://www.trthaber.com/haber/dunya/hasdi-sabiye-yasal-statu-verilmesini-ongoren-tasari-onaylandi-284820.html>

https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_tauf_agreement_english_version_.pdf

<https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-joint-comprehensive-plan-action/>

<http://www.whitehouse.gov//news/releases/2001709/20010920-8.html>

http://www.ydh.com.tr/HD6460_suudi-istihbarat-sefi--abd-iraki-altin-tepside-irana-sundu.html